

צוואתו של ואסילי גרוסמן

בנימין פינקוס

מתכנן

י. קולת **בן-גוריון : הדמות והגדולה**
אנדרי דה פריס **האוניברסיטה המיושנת**
ש. הלקין **סיפור**

דורותיאה קרוק **הגיבור הטראגי**
ברנארד לואיס **פרשת חקר האסלאם**
אליהו אילת **דיוקן של מהפכן ערבי**

שירים מאת זרבבל גלעד וראובן בן-יוסף * על פעולתי
הספרותית - יוסף שכטר * ללא חברה מנחה - דוד ברש *
פגישה בקרמל - אסתר רוזנטל * הפרלמנטריזם במדינת
ישראל - ש. סגר * מאמר חז"ל ופירושו - שרגא אברמסון

חוברת 22 (232)

מולד

סדרה חדשה • בעריכת אפרים ברוידא

כסלו תשל"ב דצמבר 1971 • כרך ד (כ"ז) חוברת 22 (232)

על מקורותיו של המשטר הפרלמנטרי במדינת ישראל	327	ש. סגר
בן-גוריון : הדמות והגדולה	340	ישראל קולת
האוניברסיטה המיושנת	352	אנדרי דה-פריס
חקר האסלאם	357	ברנארד לואיס
דיוקן של מהפכן ערבי	369	אליהו אילת
חיבוק התאנה שיר	379	זרבבל גלעד
אקסי סיפור	380	ש. הלקין
עזה כמוות שיר	402	ראובן בן-יוסף
הגיבור בטראגדיה	407	דורותיאה קרוק
שירים	420	ברכה זק
מאמר חז"ל ופירושו	421	שרגא אברמסון
פגישה בקרמל	430	אסתר רוזנטל-שניידרמן

רשימות

על פעולתי הספרותית	437	יוסף שכטר
ללא חברה מנחה	439	דוד ברש

סופרים וספרים

ספר חייו של ואסילי גרוסמן	444	בנימין פינקוס
ספרים שנתקבלו	455	

יוצא אחת לחדשיים על-ידי מפעלי מולד בע"מ (רחוב הלל 14, ירושלים). דמי החתימה לשנה 15 ל"י, בחוץ-לארץ 7 דולרים. שכר המודעות 600 ל"י העמוד. כתבי-יד יש לשלוח אל מערכת מולד, ת"ד 1165, ירושלים בלויית מעטפה כתובה ומבוללת, אחרת לא יוחזרו. בכל עניני החתימה והמודעות יש לפנות אל מנהלת מולד, רחוב פינסקר 2, תל-אביב, ת"ד 4449, טל' 58478. © כל הזכויות שמורות ל"מולד".

"מולד" הוא כתב-עת עצמאי המופנה להישגי היצירה בספרות ובאמנות, למיצוי המחקר במדעי הרוח והטבע למען הרבים, ולמחשבה בקרתית, מתוך חופש הביטוי ואחריותו, על שאלות העולם והדור בכל התחומים של חיי החברה והתרבות ועל מקומם של עם ישראל ומדינת ישראל בעולם זה ובדור זה.

הדעות המובאות בדפים אלו הן של המשתתפים ולא דוקא דעותיו של "מולד". אין המערכת והחברה המוציאה לאור מקבלות אחריות אלא על הבאתן לדיון.

MOLAD Edited by EPHRAIM BROIDO

Vol. IV (XXVII) No. 22 (232) December 1971

Published bi-monthly by Miph'alei Molad Ltd. (14 Hillel St., Jerusalem). Contributions should be sent to the Editor, P.O.B. 1165, Jerusalem. Orders and other business matters should be addressed to the Business Manager at 2 Pinsker St., Tel Aviv, or P.O.B. 4449, Tel Aviv
Annual subscription abroad (incl. postage) \$ 7.

על מקורותיו של המשטר הפרלמנטרי במדינת ישראל

ש. סגר

המנין בהרכב הצירים הקיים (דבר שלא אירע מעולם). אומרים כי התנועה הציונית הורישה לנו את שיטת הבחירות שלה. לאמיתו של דבר, השיטה היחסית הפשוטה שנקבעה בחוק הבחירות לכנסת נבדלת לא מעט מזו שהיתה נהוגה בבחי-רות לקונגרס וקבעה כל ארץ, או צירוף מוסכם של ארצות, כאזור בחירות נפרד, הגם שהקולות העודפים לכל מפלגה באזור נזקפו לרשימה העור-למית שלה. החוקה הציונית קבעה רק זאת, שה-בחירות יהיו "ישירות וחשאיות"¹. כפי שנראה להלן, באה שיטת הבחירות לכנסת, בעיקרה, ביי-רושה מארגון הישוב העברי בארץ-ישראל.

כדין שלטון פרלמנטרי בחר כל קונגרס, כגוף המחוקק העליון, הנהלה דמוית קבינט האמורה להוציא לפועל את החלטותיו ולנהל את ענייני ה-תנועה. בחירת הנהלה נערכה אחרי ויכוח כל-לי על הדין-וחשבון של הנהלה היוצאת ולא-חר שנקבעו תכנית עבודה ותקציב לתקופת ה-נהלה הבאה. הקונגרס קיים במובהק את שלו-שת התפקידים האופייניים לבית מורשים — חקי-קה, פיקוח על הזרוע המבצעת וקיום במה מרכז-זית לויכוח. ברוח תורתו של אדמונד באָרְק על אי-תלותו של חבר פרמלנט בבוחריו בנוגע ל-שיקול-דעתו ופעולותיו, קבעה החוקה הציונית כי "הצירים אינם כפופים לפקודות ולהוראות"². עקרון זה בא לידי ביטוי באופן מוחשי בתקנון הקונגרס שקבע כי לכל ציר הזכות לפרוש מסי-עתו ולהצטרף לסיעה אחרת.

הקונגרס השמיני (האג, 1907) קבע כעין הפר-דת רשויות בהחליטן, כי להבא לא ייבחר לנשיא הקונגרס לא נשיא ההסתדרות הציונית ולא חבר

שני הארגונים של המדינה בדרך — ההסתדרות הציונית וכנסת ישראל — פעלו, בעיקרו של דבר, במתכונת ממשל פרלמנטרי ורישומם ניכר עד היום בחיינו המפלגתיים, בשיטת הבחירות, בד-בקות בממשלות-קואליציה ואף בנוהל ובנוהג של הכנסת. אף הרשות המחוקקת הארעית של המדינה — מועצת המדינה הזמנית — הורכבה, כידוע, ברובה מחברי ההנהלות של הארגונים האלה. בגופים העליונים הנבחרים של שתי ההס-תדרויות — בקונגרס הציוני ובאסיפת הנבחרים — קנו חברי כנסת עתידים נסיון רב. עשרים ושנים קונגרסים קדמו להקמת המדינה והם נזכרו לא אחת על תרומתם לעיצוב חיינו הפרלמנטריים. לעומת זה כמעט נשכחה מורשתה של אסיפת הנבחרים. בשנת 1967 ערכה הכנסת ישיבה חגי-גית במלאת שבעים שנה לקונגרס הציוני הרא-שון, ועתה הגענו ליובל שנים לכינון אסיפת ה-נבחרים (האסיפה הראשונה נפתחה בכ"ה תשרי תרפ"א—7 אוקטובר 1920). אכן הגיעה השעה ל-התחקות על תרומתם של שני גופים אלה לפרל-מנטריון הישראלי, ואולי גם לבדוק באיזו מידה היתה השפעה והשראה בריטית על מתן צורה לסדרים הפרלמנטרים במדינת ישראל.

הקונגרס הציוני, על אף אפיו המיוחד, היה דומה לפרלמנט בהרכבו, בתפקידיו ובסדרי עבו-דתו. שוקלי השקל ברחבי תבל בחרו מדי שני-תיים בכמה מאות צירים לקונגרס שהתכנס למו-שב בן שבועיים לערך, באחת הערים של אירו-פה המרכזית או המערבית. המגדט של כל ציר כוחו היה יפה משעת כינוס הקונגרס עד כינו-סו של הקונגרס שלאחריו. היתה לכך משמעות, אף שכל קונגרס התכנס למעשה רק למושב אחד, כי חוקת ההסתדרות הציונית נתנה להנהלה, וכן לועד הפועל, יפוי-כוח לזמן קונגרס שלא מן

¹ סעיף 27, תקנון ההסתדרות הציו-נית, (חוקי ההס' הציונית, ירושלים: הנהלה, תש"ז), עמ' (א) 7.

² סעיף 32, ש"ס, עמ' (א) 5.

זרוע הערות המעידות עד כמה השפיע הקונגרס על ראשית צעדיו של הפרלמנטריוזם בישראל.⁷ בימים הספורים, העמוסים ישיבות בוקר, צה-רים וערב, של הקונגרס, היה צורך להשאיר גם מירווח של זמן לפעולת הוועדות. החלטה מהותית יכלה להתקבל על ידי הקונגרס רק לאחר שנבדקה על ידי ועדה מוסמכת לעניין מבחינת תוכנה, ועל ידי ועדת ההחלטות מבחינת גיסו-חה והתאמתה להצעות אחרות ולחוקה הציונית. הקונגרס בחר בתשע ועדות לתחומי עניינים שונים: ארגון ותעמולה; מדיניות; התיישבות; ענייני כספים ותקציב; עליה; תרבות וחינוך בא"י ובגולה; מצב היהודים בגולה; שאלות עבודה; בריאות ושאלות חברתיות.⁸ בוועדות היתה כל סיעה זכאית לנציג אחד כנגד עשרה חברים בקונגרס, ואילו ועדת ההחלטות הורכבה משישה חברים מסייעות שונות. אם נחלקו הדעות בין אחת הוועדות לוועדת ההחלטות, הכריע הקונגרס את השיטה הזאת של בדיקת ההצעות על ידי שתי ועדות מקבילות סיגלה לה מועצת המדינה הזמנית בהקמת ועדות לתחומים מסויימים, ו-מלבדן, ועדת חקיקה שתפקידה העיקרי בדיקה משפטית של כל הצעות הפקודה האמורות לבוא לפני המועצה.⁹

להכנת הבחירות שנערכו בו, בחר הקונגרס בשתי ועדות. ועדת המינויים, שבה יוצגה כל סיעה על ידי שני חברים, הכינה את הבחירות לוועדות הממונות על העניינים, על פי הצעות הסייעות. הכנת הבחירות להנהלה, לבית-דין

בהנהלה הציונית. נשיאות הקונגרס הורכבה בתחילה מנשיא ושלשה סגנים. עם הצורך לייצג בנושאות מספר גדל של סיעות לפי יחסי הכוחות בקונגרס, גדל גם מספר חבריה עד שנקבע בתקנון מירב של שמונה סגנים.

תקנות הקונגרס, שתוקנו מפקידה לפקידה,¹⁰ היו בתחילה פרי עבודתו של הרצל עצמו שישב ראש בששת הקונגרסים הראשונים. הנהל הפרלמנטרי שהרצל היה מצוי אצלו היה זה של הרפובליקה הצרפתית השלישית. ככתב המדיני בפאריס של "נויאָה פרייאַ פראַסאַ", בשעתו העיתון היומי החשוב ביותר באירופה המרכזית, התבונן הרצל בשנים 1891-1895 מקרוב במהלך הדיונים בהיכל בורבון.¹¹ דיוני הקונגרס נערכו על נושאים כלליים כדרך הפרלמנט הצרפתי ופרלמנטים אחרים באירופה, שבהם אין הצעות מנוסחות מובאות לפני הבית עד שלא נגמרו ה-נאומים, שלא כנוהג האנגלי, שאין הבית מקיים דיון אלא כשמונחת לפניו הצעה מסויימת ומנוסחת מראש. שיטת הקונגרס הציוני לניהול הדיון שימשה דוגמה לאספת הנבחרים ולכנסת. עד לשנת תשכ"ה הכיל תקנון הכנסת סעיף בן חמש פסקאות לגבי הצעות לסיכום הדיון, שהיה זהה כמעט לגמרי עם התקנה המקבילה של הקונגרס.¹² הנהל בכנסת, לחלק את הזמן בדיון מדי-ני לפי גודל הסייעות, שאל אף הוא מן הקונגרס.¹³ פרוטוקול הדיונים של מועצת המדינה הזמנית

⁷ הנוסח שפורסם על-ידי ההנהלה הציונית בשנת תש"ז מבוסס על התקנות שאושרו על-ידי הקונגרס הי"ג (1923), הושלמו על-ידי הקונגרס הי"ד (1925), ותוקנו על-ידי הקונגרס הי"ט (1935). ראה תקנות הקונגרס (חוקי ההס' הציונית, ירושלים, ההנהלה, תש"ז), עמ' (ד) 91.

⁸ ראה היכל בורבון: תמונות הווי מן הפארלמנט הצרפתי (כתבי הרצל, כרך ט', תל-אביב: הוצאת ניומן, תשכ"א).

⁹ השווה סעיף 26, תקנות הקונגרס, עמ' (ד) 8; סעיף 56, תקנון הכנסת, (ירושלים, הוצ' המדפיס הממשלתי, תש"ד), עמ' 38; סעיף 56, תקנון הכנסת, (תשכ"ו), עמ' 24.

¹⁰ ראה דברי שר המשפטים פ. רוזן במועצת המדינה הזמנית, פרוטוקול הדיונים, (תל אביב, המדפיס הממשלתי); י"ג ניסן תש"ח, עמ' 37.

⁷ לדוגמה ראה ש.פ. כ"ה תשרי תש"ט, עמ' 17-16;

י"ב טבת תש"ט, עמ' 8; כ' טבת תש"ט, עמ' 28.

⁸ סעיף 4, תקנות הקונגרס, עמ' (ד) 2. כמובן, בפרטי הנוהל המתוארים מדובר בדפוסים שהתגבשו עד להקמת המדינה, כי במרוצת השנים חלו שינויים הן בחוקת ההסתדרות הציונית והן בתקנות הקונגרס.

⁹ ועדת החקיקה, בדיון-חשבון למועצה, ציינה שהיא אמנם עסקה גם בביקורת עניינית וכנסה לעתים קרובות בשאלות שדנו בהן גם בוועדות אחרות של המועצה. ראה מועצת המדינה הזמנית, פרוטוקול, י"א שבט תש"ט, עמ' 22. אכן הכנסת לא הלכה בדרך זו, וכשהיא צריכה לבדוק הצעת חוק משני הצדדים היא מרכיבה ועדה משותפת.

בישיבות מיוחדות (ישיבות הצבעה), שעליהן הודיע נשיא הקונגרס לפחות שתי ישיבות קודם, בנוכחות כשליש חברי הקונגרס. בעוד שסייגים אלה נקבעו בתקנות הקונגרס¹¹, נאמר לגבי הוועד הפועל, בחוקה הציונית גופה, שהוא בר החלטה בנוכחות 18 חברים נבחרים לפחות¹².

הקונגרסים המאוחרים שימשו שדה אימונים לחברי כנסת עתידים. המפעל הציוני התרחב במוסדותיו ובהשקעותיו, שהיו נתונים לצורות פיקוח פרלמנטריות, ועם גידול הישוב בארץ, לקחו צירי ארץ-ישראל חלק גדול יותר ויותר בעבודת הקונגרסים, חלק שעלה בהרבה על כוחם היחסי בתוך ההסתדרות העולמית. בעוד שהמדיניות הציונית היתה אולי בגדר תיאוריה ליהודי התפוצות, היתה השפעתה על חיי החברה והמשק בארץ ישראל ישירה ורבה. ממילא הצטרפו רוב אנשי הישוב למפלגה ציונית כלשהי. יתרה מזו, מתוך הכרה כללית בזיקה המיוחדת של ה"בית הלאומי לארגון הציוני, נקבע בבחירות ל"קונגרסים ייצוג יחסי שנתן לקולו של ציוני בארץ משקל כפול למעשה¹³. לבחירת ההנהלה הציונית על ידי הקונגרס קבעה חוקת ההסתדרות הציונית במפורש שעל הוועדה המתמדת לשמוע תחילה את הצעותיהם של "ציוני ארץ ישראל"¹⁴. בשנת 1921, עם קביעת מושבם של אחדים מחברי הנהלה הציונית בירושלים, חוייבו חבריו להתיישב בארץ. בקונגרס ה"ט (לוצרן, 1935) כבר נבחרה הנהלה שרובה ארץ-ישראלי.

הקונגרס שהוא גם החליט על החלפת השפה הגרמנית בעברית בפרוטוקול הסטנוגרפי הרשמי.

הקונגרס, לבית-דין הכבוד ולעורך-דין הקונגרס, היתה נתונה בידי הוועדה המתמדת, שהורכבה על-ידי הקונגרס לפי מפתח סיעתי מיוחד. מתפקידו של בית-דין הקונגרס היה להכריע בדבר כשרותן של הבחירות לקונגרס ובחילוקי דעות שבין גופים ציוניים. בית-דין הכבוד היה נדרש לבירור תביעות בין יחידים, ועורך-הדין שימש פרקליט ההסתדרות הציונית לפני שני בתי הדין. בשנותיה הראשונות, נתנה גם הכנסת דעתה להקמת בית-דין כבוד כמו זה של הקונגרס¹⁰, אך העניין ירד מן הפרק.

בשל פיצולה הגיאוגרפי של ההסתדרות הציונית והקשיים שהיו כרוכים בכינוס קונגרס יותר מפעם אחת, ואפילו במושב יחיד ממושך, בחר כל קונגרס ועד פועל שנועד לפעול כגוף המחר-קק עד הקונגרס הבא. על פי הצעת הוועדה המתמדת, בתיאום עם ועדת המינויים, הורכב הוועד הפועל באופן שישקף את יחסי הסיעות בקונגרס. מספר חבריו המצומצם לפי הערך — בין 15 (בקונגרס הראשון) ל-77 (בקונגרס ה"כ"ב) — איפשר את כינוסו במהירות. היה עליו להתכנס לפחות פעמיים בשנה והוא הוסמך, בין השאר, לקבל דוחות של ההנהלה, לאשר את תקציב בשנים שלא היה בהן קונגרס ולשנות את חוקת ההסתדרות הציונית. כן הוסמך, בסייגים מסויימים, לפטר את ההנהלה ולבחור חדשה במקומה. הוא קבע את המקום ואת המועד לקונגרס החדש, כשהנהלה מכינה את סדר-היום.

כדי להבטיח בקונגרס נוכחות מניחה את הדעת למרות המרחקים הגדולים שהוצרכו הצירים לנסוע, נבחרו עם בחירת הצירים, גם צירי מילואים, וכן נבחרו ממלאי-מקום לוועד הפועל כמספר חבריו לסיעותיהם. לשיטה זו נזקקה אסיפת הנבחרים בהרכיבה את הוועד הלאומי, ולימים גם מועצת המדינה הזמנית למליאתה ולועדותיה. לקבלת החלטות נקבע מניין נוכחים חוקי (קור-רום) הן לקונגרס והן לוועד הפועל. בקונגרס אפר-שר היה להצביע בעניינים שעמדו על הפרק רק

¹⁰ החלטות ועדת הכנסת מיום 9 אוגוסט 1949 ומיום 30 יוני 1953.

¹¹ סעיף 24, תקנות הקונגרס, עמ' (ד) 7.

¹² סעיף 50, תקנון ההסתדרות הציונית, עמ' (א) 10.

¹³ בתקנון ההסתדרות הציונית, שפורסם ב-1947, קבע סעיף 25 שלא יגוד השוקלים בארץ-ישראל הוכות לבחור בציר אחד לכל 750 שקל, בעוד שכל אי-גוד שוקלים אחר בוחר בציר אחד לכל 1500 שקל. בתקנון שפורסם ב-1929 קבע אותו סעיף ציר אחד לכל 1000 שקל בארץ ולכל 2000 שקל מחוצה לה.

¹⁴ סעיף 53, תקנון ההסתדרות הציונית, עמ' (א) 11.

העבודה מול שמאלו¹⁵. סיעות העבודה באותו מעמד ייצגו שלוש מפלגות סוציאליסטיות — פועלי ציון, הפועל הצעיר וצעירי ציון. משהופיעו כעבור שש שנים הרביזיוניסטים באגף הימני, כבר היו בקשת הפוליטית הציונית כל גזניה ה- עיקריים. ריבוי הסיעות הציוניות שבלט עוד בקונגרס של 1921 הביא לידי נסיון לרסן את מגמת הפילוג. אותו קונגרס תיקן את החוקה הציונית והגדיל את מספר השוקלים הזכאי לה- קים איגוד מיוחד מ-3,000 ל-20,000.

ואמנם התנועה הציונית שימשה כעין מדגרה לכל המפלגות הגדולות בארץ, וקשה להפריז בחשיבותה של השפעה זו. לפני חמש-עשרה שנה ציין פרופ' ב. אקצין כי המפלגות במדינת ישראל השפעתן מקיפה וחודרת יותר מאשר ב- כל מדינה אחרת, להוציא מדינות שיש בהן רק מפלגה אחת¹⁶. בשנים האחרונות עדים אנו למי- תון המפלגתיות והסיעתיות, דבר המתבטא גם בתהליך האיחוד בתנועת העבודה מכאן ובמפל- גות האזרחיות מכאן; אלא שבתוך הגושים ה- גדולים עדיין לא ויתרו כליל החטיבות המרכי- בות על זהותן.

ההרכב הקואליציוני האופייני לממשלות יש- ראל אף הוא בעצם ירושת התנועה הציונית. בהסתדרות הציונית הורכבו הנהלות קואליציו- ניות, חוץ ממקרים יוצאים מן הכלל, גם כאשר יחס הכוחות בקונגרס לא חייב זאת — למשל, בקונגרס של 1921, כשהיה לציונים הכלליים רוב מכריע. העדפת קואליציה נבעה בעיקר מאופ- יה הרצוני של ההסתדרות הציונית, שחייב מטב- עו ייצוג מירב המפלגות בגופים המוסמכם.

אשר לממשלות הקואליציה במדינת ישראל, אמנם לא היה לשום מפלגה — עד שנת 1969 — רוב מוחלט בכנסת, אך בארצות אחרות לא נדי- רה התופעה של ממשלת מיעוט מבוססת על מפ- לגה אחת, שרוב יחסי בלבד בפרלמנט תומך בה

משנת 1934 ערך הוועד הפועל הציוני את ישי- בותיו בארץ. בימי הפרעות של שנת 1936 הוקם לצרכי השעה הוועד הפועל המצומצם שהיה מורכב רק מן החברים, או ממלאי-מקומם, שיש- בו בארץ. סמכותם הורחבה בגבור קצב המאור- עות המדיניים, כשהמצב חייב קיום מוסד בעל סמכות מכרעת שנקל לזמנו. כשפרצה מלחמת העולם השנייה, ובאין אפשרות לכנס את כל חב- רי הוועד הפועל הציוני, ניתנו כל סמכויותיו ל- גוף המצומצם, אף כי לא היה לו כל מעמד בחו- קה. בתקופת המלחמה, שבה לא היו קונגרסים, היה איפוא הגוף המחוקק הציוני מרוכז כולו בא- רץ. מקץ המלחמה מנה גוף זה שלושים חברים.

ב

צמיחתן של מפלגות וסיעות בתוך התנועה הציונית ושלל הדעות וההשקפות הקנו לקונגרס צביון במה פרלמנטרית של ממש. בשנת 1902 נוסדה מפלגת "המזרחי" ובשנה שלאחריה מפלגת "פועלי ציון". המפלגות הוכרו על ידי החוקה הציונית כ'אגודים מיוחדים' וניתנה להן הזכות להקים סניפים ארציים בצד ההסתדרויות האר- ציות הציוניות שחבריהן היו ציונים "סתם" ו- התקראו ציונים כלליים. הללו, אף שלא היו מפלגה מבחינה ארגונית, העמידו סיעה בקונ- גרס. במרוצת הזמן התגבשו גם בקרב הציונים הכלליים גישות שונות לבנין הארץ, בעיקר ב- שאלות עבודה ובעמדה כלפי בריטניה, דבר שה- ביא בשנת 1931 להתהוות שתי סיעות, "א" ו"ב", בתוכם.

עוד בקונגרס השביעי (באזל, 1905) ישבו ה- צירים לפי סיעותיהם. סדר הישיבה שנקבע ב- קונגרס ה"ב" (קרלסבד, 1921) נמשך בכל הקונ- גרסים הבאים. ב-1921 תפסו 376 ציונים כלליים את מרכז האולם, כש-95 חברי המזרחי יושבים מול ימינו של נשיא הקונגרס ו-41 נציגי מפלגות

¹⁵ B. Akzin, "The Role of Parties in Israeli Democracy," *Journal of Politics*, XVII (Nov. 1955), p. 509.

¹⁶ י. כהן ונ. מ. גלבר, קיצור תולדות הציונות, (ירושלים: הוצאת ראובן מס, 1956), עמ' 138.

לפני המדינה. מסורת מושרשת זו גרמה, כמו בלי משים, לרתיעתם של העסקנים והבוחרים כאחד מריכוז השלטון בידי מפלגה אחת גם כשהיתה שעת כושר לכך¹⁸.

דפוסי גוהל ונוהג של ההסתדרות הציונית, על מוסדותיה ועל מפלגותיה, הועתקו לארץ לא רק מתוך השתתפותם הפעילה של יהודי ארץ-ישראל בכל הגופים של התנועה, אלא, כפי שנראה להלן, גם על ידי כך שהישוב, בארגונו הפנימי, הושפע לא מעט מהדוגמה הציונית.

ג

"כנסת ישראל", ההסתדרות הכוללת של היישוב היהודי בארץ בשנים 1920-1948, התנהלה גם היא בעצם כמשטר פרלמנטרי. במרכזה עמד גוף יציג נבחר, כמוסד המחוקק העליון, היא אסיפת הנבחרים. האסיפה בחרה מבין חבריה את הוועד הלאומי, וזה מינה מקרב חבריו גוף מצומצם יותר שמילא תפקידי זרוע מבצעת — ההנהלה. בראש כל מחלקה של הוועד הלאומי עמד חבר ההנהלה. המבנה של שלושה נדבכים — אסיפה, ועד לאומי, הנהלה — דמה בהרבה למיד-רג המשולש בהסתדרות הציונית: קונגרס, ו-עד פועל, והנהלה. אך הנסיבות בשני הארגונים היו שונות. כפי שראינו, בחר הקונגרס, לאחר שהוא בעצמו בחר את ההנהלה הציונית, בוועד פועל, אשר לו אצל סמכויות חקיקה כדי להתגבר על מרחקים גיאוגרפיים. הוועד הלאומי, לעומת זה, נבחר על ידי אסיפת הנבחרים בעצם כגוף מבצע. אולם בשל המספר הרב של חבריו, שלא היה מעולם פחות מעשרים ושלושה ולעתים אף יותר מארבעים, היה הוועד הלאומי מראשיתו מוסד מסורבל מכדי שיוכל למלא תפקידי גוהל, והוא בחר לשם כך בהנהלה.

אף כי הוועד הלאומי לא פעל בהרכבו המלא בסמכות הביצוע אשר לשמה נבחר, הוא היה כעין בריח תיכון בכנסת ישראל. לעומת אסיפת הנבחרים שלא היתה אמורה להתכנס יותר

והיא מתקיימת בזכות אופוזיציה מפולגת¹⁷. אולם גם אם נקבל העדר רוב פרלמנטרי מוחלט כנימוק סביר, הרי לא עמד במבחן כנימוק יחיד לאחר כינון המערך (עבודה=מפ"ם) בינואר 1969. אם כי לא היה אז סיכוי רב להקמת ממשלה חד-מפלגתית לאלתר, הן משום שהיתה קיימת ממשלת הליכוד הלאומי, והן בשל הרוב הועם של המערך שמנה עם ייסודו רק 63 חברים בכנסת, הגה במערכת הבחירות כעבור חצי שנה, ושלקראתה באה בעצם ההיערכות הפוליטית החדשה, היה מקום לצפות שהמערך יעשה ככל יכלתו לבסס ולהרחיב את הרוב חסר-התקדים שזכה לו בעמל רב. כלום לא תמוה הוא שלא פנה אל הבוחרים בדברים כגון אלה: "אחרי לבטים של עשרות שנים הגענו לרוב מלוכד המסוגל להקים ממשלה בכוחות עצמו! למען השם, תנו לנו עוד קצת קולות, או לפחות החזירו אותנו בכוח שווה לזה של עכשיו, ונראה לכם סוף-סוף את היתרונות שבהקמת ממשלה שאינה נשענת על 'קנוניות' קואליציוניות". אך נימה ברורה כזאת לא הושמעה כלל. המערך העדיף גישה עקיפה וגדושה וקרא לתמיכת הבוחרים במנהיגות שעמדה במבחן בעבר. הכרזות המצויות ש-לו היו תמונות מוגדלות של גולדה מאיר, משה דיין וכו', בלוויית הסיסמה שתוכנה היה בערך "רק עליהם אתה יכול לסמוך". עקב מסע פושר זה, אין פלא שהמערך איבד גם את הרוב שהשיג בכנסת השישית. דומה גם כי המערך לא ניסה לבתח את סיבת ירידתו בקלפיות, ואף חזר בכעין רגש של רווחה אל שותפיו מן הממשלה הקודמת. אפשר כמובן לטעון שהזמנים לא היו כתיקנם ושעוד לפני הבחירות היה ברור שתהיה רצויה שוב ממשלת ליכוד. אך אין ספק כי מלבד הנסיבות שהזמן גרמן השפיע הרגל הקואליציה ששרשיו בתנועה הציונית בתקופה ש-

¹⁷ והנה כמה דוגמות. בקנדה החזיקו מעמד בדרך זו ממשלת מיעוט שמרנית בשנים 1957-1958 ו-1962-1963, וממשלת מיעוט ליבראלית בשנים 1963-1968. באוסטרליה, אחרי הבחירות האחרונות, כי מארס 1970, הועדפה ממשלת מיעוט סוציאליסטית על פני קואליציה.

¹⁸ על הלך-רוח זה עמד י. מרכוס במאמרו ב"הארץ" מיום 31 ינואר, 1969, עמ' 3.

המושבות בלונדון, ולא נבחרה אסיפה בהתאם לתקנות שאושרו על ידי הנציב העליון עד שנת 1931 (למעשה, אסיפת הנבחרים השלישית). אם כי הממשלה הבריטית גילתה מיד נכונות להכיר בישוב כעדה דתית עצמאית דוגמת הקהילה ה- יהודית באימפריה העות'מנית, היא הסתייגה מ- מתן חוקה לשלטון עצמאי, ולו גם בהיקף מצומ- צם, לחלק מן האוכלוסיה בארץ-ישראל. כשאוש- רו תקנות כנסת ישראל, בשנת 1927, היה זה בכפוף לפקודת העדות הדתיות שנתקבלה על ידי ממשלת המנדט רק שנה קודם לכן, בשנת 1926, לשם הכנת מסגרת חוקית להסדרת מעמד הארגון הכולל של הישוב. ואכן בתקנות גופן קודם הפרק על מועצת הרבנות הראשית ולשכות רבנות לזה הדן באסיפת הנבחרים והוועד ה- לאומי.

רבים בישוב ראו מגרעת בלבוש העדתי-דתי שניתן לתקנות, אבל היו בהן פגמים רציניים יר- תר. הן העמידו את כנסת ישראל על חברות מרצון והגבילו את סמכויותיה לענייני חינוך, עבודה סוציאלית, בריאות ודת. כן ניתנו לממש- לה סמכויות פיקוח רחבות אשר קבעו, בין הש- אר, כי צו המסים והתקציב השנתיים שיתקבלו על ידי אסיפת הנבחרים יהיו טעונים אישור ה- נציב העליון וכי הוועד הלאומי יגיש לנציב דין-וחשבון שנתי על פעולות כנסת ישראל.

בהיותה ארגון רצוני, לא יכלה כנסת ישראל לכופף את סמכותה על בני הישוב, והיו שפרשו ממנה על ידי מחיקת שמותיהם מפנקס הבוגרים. אבל פרישת יחיד היתה כרוכה בפנייתו בכתב לוועד הלאומי ובתשלום כל מס שהיה מגיע ממנו בעת הימחק שמו. העמידה מנגד של קבוצות ו- התמרדותן היו מכשולים קשים יותר לכושר פעו- לתה של כנסת ישראל — גם לפני אישור התק- נות וגם לאחריו. אסיפת הנבחרים הראשונה עמ- דה בסימן המחלוקת בעניין שוויון זכויות לאשה. מתן זכויות לאשה לבחור ולהיבחר הביאה לפרי- שת 'מפלגת החרדים'. מן המושב השני של הא- סיפה השניה פרשו הרביזיוניסטים בשל התנג- דותם לתמיכת הישוב בשיתוף לא-ציונים בבניין

מפעם אחת בשנה, קיים הוועד הלאומי ישיבות תדירות, ועל ההנהלה שבחר בה היה לתת תוקף להחלטותיו בשמו, כהנהלת הוועד הלאומי. תקנות כנסת ישראל, עם אישורן על ידי ממשלת המנדט בסוף שנת 1927, הכירו רק בוועד הלאומי כגוף המבצע ואף לא הזכירו את ההנהלה¹⁹; האחרו- נה הוכרה על ידי השלטון המנדטורי, כגוף נפ- רד, רק בשנת 1934²⁰. להתבלטות הוועד הלאו- מי תרמה בעקיפין גם השיטה של ממלאי-מקום שהועתקה מן המוסדות הציוניים. בתוך ארץ-יש- ראל לא היתה בעית מרחקים שימנעו נוכחות החברים, ועם זאת היה נהוג להרשות גם לכמה וכמה ממלאי-מקום להשתתף בישיבות ולנאום בהן, אם כי לא להצביע. עקב זאת, הגיע הוועד הלאומי לעתים בממדיו לכדי המחצית של מספר חברי אסיפת הנבחרים, ואף יותר. למשל בשנת 1931 בחרה האסיפה, שמנתה 71 חברים, בוועד לאומי בן 23 חברים וב-20 ממלאי-מקום.

הנוהל של ממלאי-מקום עבר עליו עוד גלגול במועצת המדינה הזמנית. ללא כל ויכוח, קיבלה המועצה תיקון לפקודת סדרי השלטון והמשפט להרשאת ממלאי-מקום בישיבותיה²¹. ההצעה אמנם נומקה במצב החירום שמנע השתתפות ה- חברים הירושלמיים, אך את אחדות הדעות לג- ביה יש לזקוף לדוגמה שלקחה לה המועצה מן הקונגרס, מן הוועד הפועל הציוני ומן הוועד הלאומי. כמובן, עם בחירת האסיפה המכוננת על ידי העם בטל מנהג ממלאי-מקום.

התקופה שבה פעלו מוסדות כנסת ישראל, נח- לקת לשתיים מבחינת מעמדם החוקי. הכלים ה- מרכזיים העיקריים לארגון הישוב נוצרו אמנם בשנת 1920, שאז נבחרה אסיפת הנבחרים הרא- שונה ונתכנסה למושב הראשון, אולם הכרתם הרשמית לא הושגה אלא אחרי שבע שנים של משא-ומתן עם השלטון המנדטורי ועם משרד

¹⁹ א"י, העתון הרשמי, גליון 202, 1 בינו- אר 1928, עמ' 10-18.

²⁰ ש"ס, גליון 427, תוספת 2, 15 מארס, 1934, עמ' 211.

²¹ מועצת המדינה הזמנית, פרוטוקול, כ"ח אייר תש"ח, עמ' 4.

במספרים את השינויים שחלו בין אסיפה לאסיפה פה:

לבחירת ציר אחד לאסיפה הראשונה נקבע מראש מודד של שמונים קולות. בבחירות הבאות נקבע מספר הצירים מראש. הבחירות לכל אחת מארבע האסיפות נערכו לפי הנוסחה המחומשת "בחירות כלליות, ישירות, שוות, חשאיות ויח-סיות" שנתאשרה על ידי האסיפה המכוננת הישלישית (קרויה 'המועצה הארץ-ישראלית') עוד בשנת 1918²³, ועל ידי הנציב העליון בשנת 1930²⁴. נוסחה זו נתקבלה גם במדינת ישראל לבחירות לכנסת—בתוספת הקביעה "ארציות"²⁵. למעשה שימשה הארץ כולה כאזור בחירות אחד גם בבחירות לשלוש מן האספות. רק בבחירות לאסיפה השנייה, בשנת 1925, חולקה הארץ לעשרה אזורים כשכל אחד מהם נקבע מראש מספר צירים בהתאם למספר בוחריו בכוח²⁶. בפרט חשוב אחד היתה שיטת הבחירות לאסיפה גמי-

הארץ על ידי הקמת הסוכנות המורחבת. הסתדרות האיכרים החרימה את הבחירות לאסיפות השלישית הרביעית בגלל אי-הסכמתה לשיטת הבחירות, ומאותו נימוק לא הוצגו מועמדים לאסיפה הרביעית על ידי הספרדים, הרבזיוניסטים וברית הציונים הכלליים. אגודת ישראל לא השתתפה כלל בכנסת ישראל מעצם התנגדותה לחוקה יהודית חילונית כלשהי. עם זאת יש לציין כי הודות להתייצבות רוב הישוב לימין המוסדות הלאומיים, הכיר בהם השלטון המגדטורי למעשה עוד שנים לפני אישורו את התקנות. כבר בשנת 1921 ביקש הנציב העליון פגישה שבועית עם הנהלת הוועד הלאומי לשם דיון בעניינים תחיקתיים ומינהליים²⁷.

ארבע האסיפות שנבחרו על ידי הישוב נבדלו זו מזו במשך הכהונה, בגודל ובהרכב, וקיפלו ביחד פרק זמן שבו גדל מספר הבוחרים פי עשרה ויותר, בעיקר מכוח העלייה. הלוח שלהלן מראה

לוח מס' 1

ארבע האסיפות של כנסת ישראל

שנת הבחירות	האוכלוסייה היהודית בא"י	מס' בעלי זכות בחירה	מס' הקולות	מס' הצירים	מס' הסיעות באסיפה
1920	67,000	28,765	22,200	314	20
1925	122,000	64,764	36,437	221	26
1931	174,610	89,659	50,436	71	12
1944	565,000	300,018	202,448	171	18

הנתונים לאוכלוסייה בשנים 1931 ו-1944 הם מתוך D. Gurevich and A. Gertz, ed. *Statistical Handbook of Jewish Palestine, 1947*, (Jerusalem: Jewish Agency for Palestine, 1947), p. 37.; הם אומדנים שנתקבלו מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. כל יתר המספרים לקוחים מתוך מ. אטיאש (עורך), ספר העדות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל, (מהדורה שנייה, ירושלים, תשכ"ג), עמ' י"ג, י"ט, ל"א-ל"ב, מ"ט.

²⁴ סעיף 4(4), תקנות המגדירות את ההרכבה ואת שיטת הבחירות של אסיפת הנבחרים לכנסת ישראל אל, א"י, העתון הרשמי, גליון 254, 1 מארס, 1930, עמ' 111.

²⁵ סעיף 4, חוק יסוד: הכנסת, ספר החוקים, תשי"ח, עמ' 69.

²⁶ מ. אטיאש, כנסת ישראל בארץ-ישראל, (ירושלים, תש"ד), עמ' 27.

M. Burstein, *Self Government of the Jews of Palestine since 1900*, (Tel Aviv, 1934), p. 137

²³ סעיף ג 1(1), תקנות הבחירות לאסיפה המייסדת של ארץ-ישראל, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, פרטיכל המועצה הארץ-ישראלית, ט"ו-י"ט טבת תרע"ט, החלטות, עמ' 3.

את שעה, מספר מקומות למועמדים הספרדים ו-
התימנים באופן יחסי למספר בני עדות אלו ש-
היו רשומים בפנקס הבוגרים. למעשה שוריינו
שמונה-עשר מתוך שבעים ואחד המושבים שנק-
בעו לאסיפה, ואלה חולקו בין ארבע רשימות —
שלוש ספרדיות ואחת תימנית. אך יש לציין כי
מתוך חמש הרשימות שהציגו הספרדים, הקבילו
ארבע לרשימות ציוניות אשכנזיות.²⁷

סוג מיוחד מגוון של ייצוג בכנסת ישראל היה
על בסיס מקצועי או מקומי או על-פי המין
(נשים). "הסתדרות בעלי המלאכה" הציגה רשי-
מה לכל אסיפה להוציא את האחרונה, "הסתד-
רות הפקידים" ניסתה מולה רק לאסיפה הרא-
שונה, ורשימות צפת ובני-ברק יוצגו רק בשניה.
קבוצות אלו היו קטנות בדרך כלל ונציגיהן הע-
מידו "מרכז" רופף באסיפות — כשבאגף השמא-
לי יושבות סיעות העבודה המאורגנות היטב וב-
אגף הימין, שהיה מגובש פחות, הסיעות הדתיות
והעדתיות והרביזיוניסטים, אם כי האחרונים נמ-
נו עם האגף הימני רק באסיפה השלישית.

יחסי הסתדרות האיכרים עם המוסדות הלאו-
מיים הם פרשה בפני עצמה שהשפיעה על הר-
כב האסיפה השלישית. האיכרים דרשו ייצוג
משוריין מראש בדומה לזה שקיבלו העדות, בשל
משקלם כגורם כלכלי בישוב. כשנדחתה דרישה
זו, נמנעו מלהציג רשימת מועמדים. כדי לאחות
את הקרע, וגם לחזק את הקשר עם התאים ה-
מקומיים של כנסת ישראל, החליטה האסיפה ל-
צרף שלושים באי-כוח הקהילות כחברים. לפי
הסכם שאושר בשנת 1937 הוקצו תשעה מקו-
מות מן השלושים למושבות מחוג התאחדות ה-
איכרים. הצירים הנוספים היו חברי האסיפה לכל
דבר פרט לזכות ההצבעה על התקציב ועל צו
המסים שניתנה על פי התקנות רק לצירים הנב-
חרים. סידור מיוחד זה לא חודש באסיפה הר-
ביעית לאחר שהאיכרים נמנעו שוב מלהשתתף
בבחירות.

על הארגונים שהציגו רשימות מועמדים יש

שה יותר מזו הנהוגה כיום. בפתק ההצבעה הי-
תה, במקום אות הרשימה, רשימת המועמדים,
והבוחר היה רשאי למחוק שמות ממנה. מועמד
שנמחק שמו ביותר מחצי מספר הפתקים של
רשימתו ירד לסוף הרשימה.²⁷

כפי שמראה לוח מס' 1, יוצגו בכל אחת מן
האסיפות שפעת רשימות — ביחס למספר הבו-
חרים. מספר הרשימות שהשתתפו בבחירות היה
גדול עוד יותר, שכן היו מהן שלא הגיעו לכדי
נציג אחד. למשל, בבחירות לאסיפה השניה,
התמודדו שלושים רשימות לעומת עשרים ושש
שזכו בייצוג כלשהו. את ריבוי המפלגות בישוב
יש לייחס לשלושה גורמים — לקלות היתרה ל-
הקים רשימות שניתנה בתקנות הבחירות, לשיג-
רת הסיעתיות שהועתקה מן התנועה הציונית, ו-
לאופי ההטרונגי של הישוב היהודי בארץ.

התנאים להצגת רשימה לבחירות לאסיפה היו
פשוטים ביותר. כל קבוצה של חמישים בוחרים,
גברים או נשים מני עשרים ומעלה, ששמותיהם
היו בפנקס הבוגרים של כנסת ישראל, היתה
רשאית להציג רשימת מועמדים. על אף העליה
המתמדת נדרשה מן הבוחר ישיבה של שלושה
חדשים בלבד בארץ.

הקבוצות שהגישו רשימות בבחירות לאסיפת
הנבחרים נחלקו לכמה סוגים. הראשון לחשיבות
ולהיקף היה המחנה הציוני לפלגיו. חברי הסיעות
הציוניות ביחד עלו במספרם על חברי כל שאר
הסיעות בכל אסיפה, להוציא את האסיפה הרא-
שונה שבה עדיין היה כוחם של אנשי הישוב
הישן גיכר.²⁸

קטגוריה אחרת של ארגונים פוליטיים היתה
זו של העדות. מלבד הספרדים והתימנים שבלטו
במיוחד, היו בין מגישי רשימות לבחירות גם ה-
בוכרים, הגורגים, עולי פולין ו"עליה חדשה"
(זו ייצגה עולים מגרמניה וממרכז אירופה). ב-
בחירות לאסיפה השלישית הוקצו מראש, כהור-

²⁷ סעיפים (15) ו-(21), תקנות הבחירות של אסיפת
הנבחרים, ש 8, עמ' 112-113.

²⁸ אטיאש מביא רשימות של חברי ארבע האסיפות
לפי הסיעות ביספור העדות, עמ' 430-
439.

קידה היה, בין השאר, לבדוק בדיקה מדוקדקת הצעות פקודות מנדטוריות⁸⁰.

בתחילה בחרה האסיפה בשיאות מדי מושב. לימים נתאשרו חילופי גברי בנשיאות על ידי הוועדה המתמדת וזו הודיעה על כך לאסיפה. סדר-יומה של האסיפה הוכן על ידי הוועד הלאומי והיה טעון אישור הוועדה המתמדת לפני פתיחת מושב חדש. יושב ראש הוועדה הביא את סדר-היום לפני האסיפה לאישור סופי.

בסדרי הנהלה של אסיפת הנבחרים, כמו במבנה האירגוני שלה, מורגשת השראת הקונגרס ה- ציוני, שהרי למנהיגים ולעסקנים של הישוב שימש הקונגרס דגם פרמלנטרי מוכר מנסיונם הישיר כצירים. דפוסים של הקונגרס הציוני— בשיאות קולגיאלי ויצירה, דיונים הנדחסים ל- מים מעטים עם הפסקה לדיון הוועדות בהצעות החלטה, ישיבת סיום להצבעה הנמשכת לעתים עד שעות הבוקר— כל אלה היו לחלק מהליכות אסיפת הנבחרים. גם באסיפה הורכבו הוועדות לפי מפתח מפלגתי. אולם בדרך כלל היתה לאסיפה מערכת ועדות פחות סדירה מזו של הקונגרס. דרך קבע בחרה האסיפה ועדה לביקורת המנדטים, ועדה מתמדת וועדת תקציב.

על פי "תקנות הישיבות" שנתקבלו על ידי האסיפה הראשונה לפי שעה⁸¹, נדרש קוורום של יותר מחצי מספר כל הצירים לקבלת החלטות בדבר הטלת מסים, קביעת תקציבים והיקף פעולתם של אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי. לקבלת כל החלטה אחרת נקבע כמניין חוקי שליש ממספר כל הצירים. אולם תקנון מחייב סופי לא נתקבל לעולם על ידי אסיפת הנבחרים. התקנות האמורות, שהובאו לאסיפה כהצעת הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל, הועברו על ידיה לוועדה המתמדת להשלמה, אך זו לא הביאה הצעה לאישור. לאחר שתקנות כנסת ישראל (סעיף 16) חייבו את האסיפה להגיש, לאישור הנציב העל-

להוסיף את "הסתדרות נשים", שיוצגה בכל אחת מארבע האסיפות. גוף זה היה פרי המחלוקת החריפה על זכויות האשה בבחירות, שהסעירה את כנסת ישראל בראשית דרכה. באסיפה הרביעית יוצגו בנפרד גם רשימות נשי "מזרחי" ונשי "תורה ועבודה".

כללו של דבר, על המפלגות בכנסת ישראל ניתן לומר: טול מכאן את הרשימות העדתיות שאיבדו במרוצת הזמן את כוח משיכתן לבוחר ואת קבוצות האינטרסים המיוחדים הפועלות כיום בעיקר כקבוצות-לחץ בתוך המפלגות— וררי המפלגות הציוניות המסורתיות, המעמידות אחרי כל הפילוגים והאיחודים, את רוב בניינה של המערכת הפוליטית במדינה. לא זו אף זו, באסיפת הנבחרים כקונגרס הציוני נתקבלה עקרון של קואליציה רחבה. בוועד הלאומי יוצגו כל הסיעות שבאסיפה חוץ מן הקטנות ביותר; ההנהלה היתה פחות יציגה רק במקצת.

ד

לפי התקנות היו לאסיפת הנבחרים שלושה תפקידים במושב השנתי: לאשר את תקציב הוועד הלאומי, להוציא צו מסים ולבחור בוועד לאומי חדש. הדיון בתקציב איפשר לנואמים הב- עת דעה בכל שאלות הישוב. כן נערך דיון כל- לי על נאום הפתיחה של יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי ועל נאומים של חברי ההנהלה שמסרו סקירות על מחלקותיהם. נאומי חברי הנהלה באו, מבחינה פורמאלית, כהשלמות לדיון וחשבון השנתי של הוועד הלאומי שהונח על שולחן האסיפה. מספר המחלקות בוועד הלאומי גדל במרוצת השנים, והאסיפה לא יכלה במושב השנתי, שארך רק ימים אחדים, לדון אלא בחלק מהמחלקות העיקריות. עד סוף 1944 הוקמו אחת- עשרה מחלקות: מדיניות, כספים, ארגון הקהילות והרבנות, בריאות, עבודה סוציאלית, חינוך, תרבות, הכשרה גופנית, עתונות והסברה, עניינים מוניציפליים, טיפול בחייל והנוטר המשוחרר; בערוב ימיו של שלטון המנדט, בסוף אוקטובר 1947, קמה לוועד הלאומי מחלקת החוק שמתפ-

⁸⁰ אטיאש, ספר התעודות, עמ' ל"ה-ל"ט, נ"א.

⁸¹ הארכיון הציוני, פרטי-כל אסיפת הנבחרים, כ"ה תשרי תרפ"א, עמ' 18-21.

נבחר על ידה ב-1934 במשך עשר שנים, החלישו את כוחם המוסרי של מוסדות אלה, אם כי סמכות האסיפה לאשר תקציבים ולהוציא צווי מסים הוארכה על ידי תשריר של ממשלת המנדט ב-1936.

אף המושב השנתי של האסיפה לא זומן בתדירות. היו מקרים שהמצב הפוליטי או חילוקי דעות פנימיים הביאו לדחיית מושב עד שהיה צורך לאשר בו שני תקציבים, מהם אחד שכבר הוצא. והיו מקרים שהאסיפה קיימה מושבה יותר מפעם אחת בשנה, בייחוד בימי החירום של מלחמת העולם השנייה. ב-1943 נתכנסה האסיפה חמש פעמים, אולם בתקופה ההיא לא ארך מושב יותר מיום אחד, בדרך כלל.

ה

כבמה פרלמנטרית לא זכתה אסיפת הנבחרים לקרנו של הקונגרס הציוני, אף בתוך ארץ-ישראל. עובדה זו מקצתה יש לייחס לגורמים שכבר רמזנו עליהם — המשא ומתן הממושך להכרה בכנסת ישראל, דחיית הבחירות לאסיפה הרביעית והפקדת עיקר הפיקוח על ההנהלה ועל השירותים בידי הוועד הלאומי. אבל היתה גם סיבה יסודית יותר למיעוט תשומת הלב לאסיפה: המוסדות הלאומיים של הישוב ניתנו למעשה בצל על ידי הארגון הציוני ועל ידי הסוכנות היהודית לארץ-ישראל. ההסתדרות הציונית העולמית היתה חזקה מארגון הישוב במשאביה הכספיים ובמספר חבריה. יתר על כן, עוד לפני הרחבת הסוכנות על-ידי צירופם של הלא-ציונים, בשנת 1929, הוכרה ההסתדרות הציונית במנדט (סעיף 4) כסוכנות יהודית שמתפקידה לייעץ לממשלת ארץ-ישראל בכל הנוגע לבניין הבית הלאומי. אי לזאת היתה ההסתדרות הציונית אחראית לתחומי העליה, ההתיישבות, הפיתוח העירוני ויחסי החוץ, היינו יחסים עם השלטון המנדטורי ועם חבר הלאומים, בעוד שכנסת ישראל הצטמצמה בתחומים בעלי אופי מקומי.

לאמיתו של דבר לא היתה חלוקה זו של תפקידים ברורה תמיד. למשל, הוועד הלאומי שלח

יון, תקנות לגבי שיטת ההצבעה והמניין החוקי בשיבותיה, קיבלה האסיפה השלישית "סדר עבו" דה"ש"³², אך היא העבירה אותו לוועד הלאומי לתיקון קודם להגשה; הואיל והוועד הלאומי לא עיבד נוסח סופי, נשארה ההוראה האמורה בתקנות כנסת ישראל אות מתה.

האסיפה הרביעית אף מינתה ועדה מיוחדת לעריכת התקנון³³. אולם גם המלצות ועדה זו הועברו על ידי האסיפה לוועד הלאומי להחלטה סופית³⁴, וגם בפעם זאת נשתקע העניין, מהגם ששאלות גורליות הרבה יותר תבעו מלוא תשומת לבו של הישוב. במאמר מוסגר יש לציין כאן כי לאור הכלל הפרלמנטרי המקובל שהבית קובע בעצמו את סדרי הנהלה שלו, תמוהה הזדקקות אסיפת הנבחרים לוועד הלאומי — הזרוע המבצעת — בעניין התקנון. הן לא יעלה על דעת איש היום, שהכנסת תגיש את התקנון שלה לאישור הממשלה!

תקנות כנסת ישראל חייבו עריכת בחירות לאסיפה אחת לשלוש שנים, ולפי תיקון שנת-אשר בשנת 1937, אחת לארבע שנים. תנאים אלה לא קוימו מעולם. שתי האסיפות הראשונות נבחרו עוד לפני שאושרו התקנות, וכשהגיעה השלישית לסיום תקופת כהונתה, בינואר 1935, נתעכבו הבחירות מהעדר פנקס בוחרים עדכני. לפי תקנות הבחירות נועד פנקס הבוגרים של כנסת ישראל לשמש בסיס לרשימת הבוחרים, ו-הוועד הלאומי ביקש שהות לחדשו. המשא-ומתן עם ממשלת המנדט בעניין זה נמשך עד 1937. בינתיים פקדה את הישוב תקופה רצופה מאורעות אשר הרחיקה את האפשרות של קיום הבחירות. בעטיים של פרעות 1936, הועדה המלכותית וספיחיה, ועידת ס"ט גיימס עם נציגי היהודים והערבים בלונדון ופרוץ מלחמת העולם השנייה, נדחו הבחירות לאסיפה הרביעית עד 1944. כהונתם של האסיפה השלישית במשך ארבע-עשרה שנה כמעט ושל הוועד הלאומי ש-

³² שם כ"ב — כ"ה שבט תרצ"א, החלטות, עמ' ז'.

³³ שם י"א-י"ב אדר א' תש"ו, החלטות, עמ' ב'.

³⁴ שם א' סיון תש"ז, החלטות, עמ' ב'.

אסיפת הנבחרים. מתוך 171 החברים של אסיפת הנבחרים הרביעית נבחרו לפחות 55 לכנסת. ותיקי המוסדות שלפני המדינה בתוך הכנסת היו כמובן גם מן האישים הבולטים בפרלמנט החדש, והצעירים שבהם המשיכו פעילותם הפוליטית עד היום. מבין חברי הכנסת השביעית, שנבחרה ב־אוקטובר 1969, היו 12 צירים בקונגרס של 1946, ו־11 — חברי אסיפת הנבחרים האחרונה.³⁷

הרציפות בין הקונגרס, האסיפה והכנסת, הגייעה להתגלמות מובהקת באישיותו של יוסף שפרינצק, שהיה חבר הנשיאות של אסיפת הנבחרים מ־1920, בהפסקים קצרים בלבד, סגן נשיא הקונגרס מ־1935 עד לקום המדינה, יושב־ראש מועצת המדינה הזמנית, ואחר־כך היושב־ראש הראשון של הכנסת, כהונה ששימש בה עד מותו ב־1959.

כדי לסמל את הרציפות בין בית הנבחרים של הישוב ובין זה של המדינה, מצאה הנהלת הוועד הלאומי לנכון לכנס את אסיפת הנבחרים למו־שב־סיום הגיגי אור לט"ו בשבט תש"ט, ערב כינוסה של האסיפה המכוננת — אף כי פעולותיהם של הגופים המרכזיים של כנסת ישראל נפסקו למעשה תשעה חדשים קודם לכן, עם הקמת המדינה.

1

המשטר הפרלמנטרי האנגלי לא הועתק מעולם לארץ־ישראל הגם שהמנדט חייב את ממשלתה לפתח מוסדות שלטון עצמי. הובאו אמנם שתי הצעות רשמיות לכונון מועצה מחוקקת נבחרת בחלקה — ב־1922 וב־1935, אולם השתיים כאחת עלו בתוהו. התכנית הראשונה סוכלה בשל

גם הוא תזכירים לוועדת המנדטים של חבר הלאומים, ואילו עניינים מקומיים מובהקים כמו בריאות וחינוך, שהיו בתחום סמכותה של כנסת ישראל גם לפי תקנות 1927, היו בידי ההסתדרות הציונית עד שנות השלושים. אין תימה איפוא שהיחסים בין שני הארגונים העסיקו כל אסיפה והיו גם מקור תיכוכים.³⁵ אולם בדרך כלל היה שיתוף־פעולה ותיאום ביניהם ברוח החלטת אסיפת הנבחרים הראשונה משנת 1920 לקבל את "מרות ההסתדרות הציונית העולמית בכל השאלות הקשורות בהקמת הבית הלאומי".³⁶

בריקמת היחסים המסועפת בין שני הגופים, מן הראוי להצביע על הדוגמאות הבולטות בלבד. שתי ההנהלות נועדו יחד לעתים קרובות וגם הקימו ועדות משותפות לפי הצורך. הוועד הלאומי מי שיגר דרך קבע שני נציגים לוועד הפועל הציוני. בכל מושב של אסיפת הנבחרים מסר חבר הנהלה הציונית (אחר־כך הנהלת הסוכנות) סקירה מדינית, והאסיפה היתה מקיימת דיון בו, כנהוג בדינים־וחשבונות שהוגשו על ידי חברי הנהלת הוועד הלאומי. מעטים הצעדים הפוליטיים שנקט הוועד הלאומי בלי להיוועץ במחלקה המדינית של הסוכנות תחלה.

כגורם מקשר בין ההסתדרות הציונית לכנסת ישראל שימשו על הכל המפלגות הציוניות שפעלו בעקבות רעיונות בשני הארגונים. ועוד, לעתים קרובות היתה מפלגה בארץ שולחת אותם חברים נציגיה לקונגרס ולאסיפה. מתוך 72 הנציגים מארץ־ישראל לקונגרס הכ"ב (באזל, 1946), האחרון שנבחר לפני קום המדינה, היו לפחות שלושים גם חברי אסיפת הנבחרים האחרונה, שנבחרה ב־1944. השוואת רשימות חברים גם תעיד באיזו מידה שימשו הקונגרס והאסיפה כאחד בית־אולפנא לחברי כנסת עתידים. מתוך 72 הנציגים האמורים נבחרו אחר כך לכנסת לפחות 38 — יותר מן המחצית — מהם 21 גם ותיקי

³⁷ רשימות החברים השייכות לעניין מצויות ב־דין־וחשבון הקונגרס הציוני הכ"ב, באזל, ט"ו בכסלו — א' בטבת תש"ז, (ירושלים: הנהלה הציונית, 1947), עמ' xxvi—xxvii; אטיאש, בספר התעודות, עמ' 439—438; בדברי הכנסת, ט"ו בשבט תש"ט, עמ' 4³; בשנתון הממשלה תש"ל (ירושלים: משרד ראש הממשלה), עמ' 4⁵.

³⁵ ראה 156 — 150 Burstein, *Self Government*, pp. ³⁶ הארכיון הציוני, פרטי־כל אסיפת הנבחרים, כ"ה—כ"ט תשרי תרפ"א, החלטות, עמ' ד.

ותקנון הכנסת רק במוסד 'היושב-ראש והסגנים' אף כי בדיבור רווח גם השם 'נשיאות'⁴². כאן מקום להזכיר, שמזכיר הכנסת הראשון, מ. רוזני, ששימש בתפקידו עשרים שנה, היה מעולי ברי-טניה וקיבל את מינויו, בין היתר, בזכות היכרותו עם הנוהג הפרלמנטרי בארץ מוצאו.

יש דברים בנוהל ובנוהג של בית הנבחרים הבריטי שהשתרשו בכנסת ולבשו כאן צביון שונה. למשל, שעת השאלות בכנסת, לעומת שעה זו באנגליה, חסרים בה ברק וחיות מפאת השימוש המוגבל ביותר על ידי הכנסת בשאלות נוספות. עם זאת קובע תקנון הכנסת רק שבעה סייגים לשאלות לעומת השלושים לערך, הנ-הוגים בבית הנבחרים האנגלי בעקבות פסיקתם של הספיקרים השונים במרוצת השנים⁴³. והנה עוד דוגמה לנוהג פרלמנטרי שאול מאנגליה— בשינוי-צורה: הכרעת יושב-ראש ישיבת הכנסת מחייבת כמו זו של הספיקר, ולתקדימים בכנסת יש משקל כמו בבית הנבחרים האנגלי, אולם תקדים מחייב בכנסת, לפי התקנון, גוצר רק כ- החלטת ועדת הכנסת או ועדת הפירושים⁴⁴— סייג שאינו קיים כלל בווסטמינסטר.

יש גם מן התיאוריה הבריטית של "ממשל קבינט" במשטר הפרלמנטרי בישראל, וברוח זו אף נתקבל תיקון להצעת חוק המעבר בדבר צי-רוף שרים שאינם חברי הכנסת לממשלה⁴⁵. או-לם עקרון האחזיות המשותפת של חברי הממשלה, שהוא מרכזי בתורה זו, לא נתקבל תמיד בכנסת באחדות-דעות. כשדנה הכנסת החמישית בתיקון לחוק המעבר שבא לחזק את המשמעת הסייעתית, הציעו נציגי שלוש הסייעות הגדולות

התנגדותם של הערבים לכל הכרה בבית הלאומי היהודי. הישוב והתנועה הציונית התנגדו להצעה השניה שהיתה מסגירה את הבית הלאומי לחסדו של רוב ערבי; תכנית זו ירדה מן הפרק לאחר שהותקפה גם בפרלמנט האנגלי³⁸.

אף כי גוף מחוקק יציג בהשראה בריטית לא קם בארץ-ישראל, הושפעו בני הישוב הרבה מן החיים הפרלמנטריים התוססים בלונדון. כשלו-שים שנה חזו במהלך העניינים בווסטמינסטר, ו-לא תמיד כמשקיפים אדישים, ונוכחו גם מה רבה היתה לעתים תרומתו של הויכוח הפרלמנטרי החופשי לשינוי המדיניות של הממשלה³⁹. שאיל-תות למזכיר המושבות בעניין ארץ-ישראל היו מן הדברים שבכל יום כמעט.

לא רק בעצם תודעת הפרלמנט ניתן להבחין בהשפעת הדוגמה האנגלית, אלא גם בנוהל וב-נוהג של הכנסת— מלבד ההשפעות שעברו אליה מיבשת אירופה באמצעות מוסדות התנועה הציו-נית והישוב, אף כי נשיאות הכנסת היא גוף קו-לגיאי כמו זה שהיה מקובל באסיפת הנבחרים, מצוייד יושב-ראש הכנסת בסמכויות כעמיתו ב-אנגליה, שרואים בו אישיות על-מפלגתית המ-צווה על כבוד הבית וזכויותיו של כל אחד מח-בריו. בדומה לספיקר באנגליה יש ליושב-ראש הכנסת מעמד מכובד בכנסת ומחוצה לה, ועד-כה, פרט למקרה אחד, נבחר מחדש לכהונתו בהתכנס כנסת חדשה⁴⁰. בנותן עניין הוא לציין כי בעוד שאסיפת הנבחרים קיבלה החלטה שלפיה כל חב-רי הנשיאות הם שווים זכויות⁴¹, מכירים החוק

³⁸ פרטי שתי ההצעות ותגובות הצדדים בשני המקרים מתוארים בדין-וחשבון של "ועדת פיל". ראה Gt. Brit., Palestine Royal Commission, *Report*, (London: H.M.S.O., 1937). pp. 40-41, 66-7.

³⁹ ראה שם, עמ' 66-67.

⁴⁰ היוצא מן הכלל היה נחום גיר שנבחר יושב-ראש עם פטירתו של יוסף שפרינצק אף שהסיעה הגדו-לה ביותר בכנסת הציעה מועמד אחר. מר גיר כיהן כיושב-ראש רק שמונה חדשים, עד סיום הכנסת השלישית.

⁴¹ הארכיון הציוני, פרטי-כלל אסיפת הנב-חרים, כ"ה-כ"ט תשרי תרפ"א, החלטות, עמ' א'.

⁴² רק בחוק המעבר לכנסת השניה תשי"א-1951 מצוי השם 'נשיאות'. על נקודה זו ראה גם א. צידון, בית הנבחרים, (ירושלים: אחיאסף, 1964), עמ' 78-79.

⁴³ ראה הערות היושב-ראש קדיש לוו בדברי הכנסת, 27 במארס 1968, עמ' 1689.

⁴⁴ סעיפים 121 ו-123, תקנון הכנסת, תשל"ל, עמ' 37.

⁴⁵ ראה דבריו של משה שרת ב"דברי הכנסת", 16 בפברואר 1949, עמ' 40.

העומדת למעלה מן החקיקה הרגילה בשל ה־קביעה בו שאין לשנותו אלא ברוב של חברי הכנסת, עמד ופסל חוק למימון הבחירות כנוגד את רוחו של הראשון⁴⁷. בפסק־דין זה גם ניטלה למעשה חסינותם של חוקי הכנסת בפני בדיקה בבית המשפט — בניגוד למקובל לגבי המחוקק באנגליה.

בסימניה המובהקים ביותר של הכנסת — היו־תה בית אחד הנבחר בבחירות יחסיות שתוצ־אותיהן מערכת רב־מפלגתית עם ממשלה קוא־ליציה, ואופוזיציה מפולגת במידה קיצונית — אין היא דומה כלל ל"אם הפרלמנטים". בתכונות אלה ניכרת הרבה יותר מסורת אבותיה, הקונ־גרס הציוני ואסיפת הנבחרים.

⁴⁷ ברגמן נגד שר האוצר ואח' כ"ג ו פ ס ק י - ד י ן , (ירושלים : משרד המשפטים, 1969), עמ' 693.

שבאופוזיציה הסתייגות שתאפשר להביע אי־אמון לשר יחיד⁴⁸.

העדר חוקה כתובה במסמך אחד, נחשב גם הוא, במידה של צדק, כהשפעה אנגלית. ואכן בשנים הראשונות למדינה, בשעת הדיונים על חוקה, מצאו המתנגדים לה והמבקשים לעכב קב־לתה, חיווק לדעתם בדוגמה של אנגליה. אולם משהחליטה הכנסת על הכנת חוקה פרקים פרקים, על דרך חוקי יסוד, שוב אין המצב החוקתי של המדינה דומה בעיקרו לזה של אנגליה. אף כי ארבעת חוקי היסוד שנתקבלו עד־כה אינם בדרך כלל בדרגה רמה יותר מחוקים רגילים, יש בהם סעיפים 'משוריינים' שאינם ניתנים לשינוי אלא ברוב מיוחד. ואכן כשראה בית המשפט הגבוה לצדק, בסעיף 4 ל"חוק יסוד : הכנסת" הוראה

⁴⁸ ש ם , 29 במאי 1962, עמ' 2120.

בן גוריון: הדמות והגדולה

ישראל קולת

האדם הישראלי ישאל את עצמו, האב עוצב גור-
 רלו על-ידי איש המעלה, ואם יתכנו עשיה היס-
 טורית והישג היסטורי תוך הקפדה על גדרים ו-
 מידות — או שמא היוצר הגדול הוא בעל מידות
 משלו והוא מחוקק לעצמו? האם בוחרת לה ה-
 היסטוריה באנשי סגולה, או שמא השלטון והס-
 גולה מוציאים זה את זה?

מעשיו של בן-גוריון, לפחות מאז חזר משדה
 בוקר ב-1955, שנויים, כידוע במחלוקת, והמח-
 לוקת חריפה בתחום ההערכה האישית יותר מא-
 שר בתחומי ההערכה הפוליטית. "פרשת לבון"
 הסעירה את הציבור יותר מאשר צידוקו של מב-
 צע סיני, למשל. הזרקור הופנה אל הדראמה
 האישית יותר מאשר אל המשמעות ההיסטורית—
 אף שגם אישיותם של מנהיגים היא חלק בלתי
 נפרד מחיי הציבור. להסברת המאבק האישני נאס-
 פו סמלים מאוצרות הספרות והמשל העממי—
 הענק בארץ הגמדים או שלמה המלך שאיבד את
 טבעת הקסמים; המלך ליר הנשבה בכחש או
 השליט הזקן המבקש לטמון פח ליורשיו; אביר
 הנלחם לצדק אף במחיר תהילתו, או שליט פו-
 רש הבא להוקיע קוצר-ידים של הבאים אחריו.

הרבה מסבכי הנפש של בני דורו הוערה על
 דמותו של בן-גוריון. הללו הוכרעו לפניו ב-
 1948 כאשר "דרוך וחתור בעיקשות עוורון בלי
 הסוג וחזור" הוא מצא את הפתרון הגואל, האי-
 ראציונאלי כביכול, בתוך מצב ללא פתרון, וב-
 כך מוטט את בטחונם של רבים מיריביו. כימי
 דור שלם הם לא העזו להמרות את פיו, כל מע-
 שה ודיבור שלו הורגלו להבין לא רק כפשוטם
 אלא גם כרמז וסוד, וההרגל סייע לא מעט לקל-
 קלות שבכו עליהן אחר-כך.

ב

בן-גוריון הוא אחד המנהיגים של המאה העש-
 רים אשר, בעקבות מאקיאולי ודויטשר, נוהגים
 לכנותם "גביא נושא נשק".

היסטוריונים רגילים בניתוח אנדרטאות. בלי
 שים לב לדבקותם של המונים במנהיג, מגלים הם
 את מידת המקריות שבסיטואציה, את ההיסוסים
 שבהחלטות, את רבגוניותם של הגורמים ואת
 שיעורו של הבלתי נמנע. יש אומרים כי אין גדו-
 לה שתעמוד בפני עדותו של המשרת, או המזו-
 כיר האישי, הרואה את האדם הגדול בחולשותיו
 האנושיות הקטנות. בדומה לכך בא חקר המס-
 מכים ונטל מן המונומנטאליות של הגיבור, כש-
 הוא מראה אותו על פני הרקע של יחסים ונסי-
 בות מורכבים ומאיר אותו ברגעי רפיון ולבטים.
 דמות המנהיג, הרואה מראשית אחרית והמכלכל
 צעדיו בהחלטיות לאורה של מטרה מוגדרת, יש
 שהיא כורעת תחת בטל העובדות הנחשפות. אף
 יודעים היסטוריונים כי הגדולים בהישגי אנוש
 רחוקים מהיות פסקניים וחד-משמעיים. הם מכי-
 רים את הדיאלקטיקה המולידה בעיות בעקב
 פתרונות והטומנת לעתים את זרעי הכשלון בתוך
 עלי הדפנה של הנצחון. מרחק זמן רב יחסית
 דרוש להערכת שיעורי הקיים והחולף שבהישג.

במקרהו של בן-גוריון פטור ההיסטוריון מהר-
 בה ממלאכת הניתוח. דומה כי בן-גוריון עצמו
 ביקש לנתץ אנדרטה המאלצת את הגיבור לפ-
 רוש, עטור ענני תהילה, מן החיים הציבוריים.
 הוא חש כי עוד כוחו עמו למלחמות, והוא מאס
 בשמירת הדמות על חשבון מה שגראה לו כמהו-
 תי. לפיכך נראָה כי במקרה זה תפקיד שיקום
 הגדולה ופירושה הוא חשוב מתפקיד ניתוחה.
 המקורות ההיסטוריים החדשים המתפרסמים עתה
 והמביאים לפני הציבור כתבים אותנטיים שלא
 היו ידועים ברבים מסייעים בכך.

כיום נראה כי הערכת בן-גוריון תפריד בין
 יוצרו של מפעל היסטורי ובין דמות אנושית.
 לכאורה יהיה זה בניגוד להערכת בן-גוריון עצמו
 הנוטה לזהות את האדם עם המפעל, דבר המוצא
 לעתים את חילופו בויהוי המפעל עם האדם.

שיטו יד למפעל היהודי. להלן נראה כיצד נכז" בה תוחלת זו. בן-גוריון נאלץ להצטרף אל "ה-נביאים" של דורו שגמרו אומר להגשים את אמי-תם גם בכוח. הכוח בשירות האמת עלול להיות מוצדק יותר אך גם מסוכן וקיצוני יותר, ככל שג"דול יותר תוקף האמת, וכוחה העוקר רחב יותר, כן חסר-מעצורים יותר הנשק שבשירותה. באירת תנועות המהפכה של נעוריו הושפע בן-גוריון מן העוז להמיר עולם ישן בעולם חדש ומן התוקף האומר כי האלימות מוצדקת לשם כך. כמו לנין וטרוצקי, כמו פילסודסקי ואתא תורק הוא לא צימצם את הנבואה במלה ובהגיונה.

תנועות ואנשים שחתרו למהפכה לא הונעו רק על-ידי מצוקה חריפה ויצר-הרס שמקורו במחאה ועלבון. הנחה אותם גם חזון כולל של חברה חדשה וטובה — לא רק כחלום אישי העלול לה-יות שרירותי, אלא כדבר המעורה בהגיון-הברזל של ההיסטוריה. היסטוריה היא בעיניהם לא רק סכום הנתונים הקיימים אלא גם התהליך המהותי המוליד מעבר לחברה הקיימת.

תפיסה זו של התהליך ההכרחי היו לה, כידוע, שני פירושים שונים בתיאוריה הסוציאליסטית שנוכל לכוונתם הפירוש הקאוטסקיאני והפירוש הלניניסטי. הראשון שם מבטחו בתהליך הבלתי-נמנע ושוקד לפרש את המציאות מתוך הקפדה על ההיסק מן הדוגמה שלפניו; הוא רואה את עולם המשאלה צומח ומתפתח מתוך העולם ה-נתון. השני מבקש לשנות את העולם ומשתמש בתיאוריה ההיסטורית כמשען של ודאות וכתריס בפני האשמתו בשרירות — אך מפרשה כחפצו, נוטל ממנו מושגים, המשמשים לו כפיגומים, אך גם מחליפם לצרכיו. אין הוא עבדם של המושג-גים אלא אדונם; הוא האל הבונה עולמות ומח-ריבם לצוננו. ב"תהליך ההיסטורי" הוא מגלה פנים אחרות מתקופה לתקופה; ובשעה שההיס-טוריה נעשית סרבנית, ושוב אינה תהליך ראציו-נאלי המוליד לקראת הפתרון הרצוי, אין הוא מה-סס להפעיל את הכוח לשם השגת תכליתו.

גם בתנועתו של בן-גוריון היו מהלכים לשתי התפיסות של התהליך ההיסטורי. אך אם בן-

"כי חייבים אנו להכיר ולדעת שהתקנת סדרי מדינה חדשים היא מעשה נועז מאין כמוהו, מע"שה צפוי לסכנות מרובות, והצלחתו מוטלת בספק גדול. שהרי גלוי וידוע: המחמדש — כל הנהגים מן הסדרים הישנים נעשים אויבי, וכל הרוצים לתקן את מצבם בכוח הסדרים החדשים אינם מ"למדים עליו זכות אלא בשפה רפה . . .

הרוצה לדון בשאלה זאת כהלכה, בכובד ראש, חייב איפוא לבחון אם מחדשים אלה עומדים ב"רות עצמם וכוחם רב עמהם, או שהם תלויים בדעת אחרים, כלומר — אם הם אנוסים לבקש ול"התחנן, כדי להקים את מפעלותיהם, או אם הכוח בידם לכפות את רצונם. במקרה הראשון סופם רע ולעולם אינם מצליחים במאומה, אבל כשהם תלויים בכוח עצמם בלבד, ויש לאל ידם לכפות את רצונם, הם צפויים לסכנה רק לעתים רחוקות מאד. וזוהי הסיבה לנצחונם של כל הנביאים המזו"נים ולאבדנם של כל הנביאים שלא היו כלי זין בידיהם" *.

"נביאים" שמדבר עליהם מאקיאולי אינם רק נושאים נשק כחלק מן המציאות האנושית הנתונה של מאבק ואלימות, שבה מבקשים הם להשיג הישגים מוגבלים ומסוימים והנשק משמש בה בתפקיד של רע בלתי נמנע. מנהיגותם באה לש-נות גורל כולל, מציאות היסטורית, משטר חבר-תי.

נשיאת הנשק באה באין ברירה, אולם משהורם הנשק, נעשה קודש, שהרי בא לא רק לבלום את הרע אלא לכונון עולם שכולו טוב.

מאקיאולי ביקש לומר כי שינוי סדרים בתב-רה קיימת אינו בדרך כלל פרי שכנוע והטפה; בן-גוריון לא ביקש רק לשנות סדרים, משפטים או משטר. המהפכה אשר בראשה רצה לעמוד כמעט מנעוריו היתה עמוקה ומקיפה מן המהפכ-כות שעליהן דיבר מאקיאולי. היא ביקשה לעצב מחדש חברה ישנה בארץ חדשה. המכשולים ה-פנימיים קדמו למכשולים החיצוניים. קצתם אפ-שר היה לסלק רק בכוח המלה וההשפעה. והיה זמן שבן-גוריון סבר כי גם המכשולים החיצו-ניים אפשר יהיה לסלקם ברצון טוב ובשכנוע הדדי, והמעצמות או הבריטים, וכן הערבים, יו-

* מאקיאולי, "הנסיך" פרק ו', תרגום שמואלי (שוקן).

מושלים היודע לסגת את המערכה — למען אסוף כוחות להסתערות חדשה, אשר לא יפחד לשלול היום מה שחייב אתמול, ולחייב מחר מה ששלל היום, אשר לא יתן לקורי הפראזה לאחזו את מה שבתו ולא יילכד ברשת הנוסחה ולא יפול בפח הדוגמה; כי המציאות הערומה, האמת האכזרית ויחסי הכוחות הממשיים נגד עיניו החדות והבהיר-רות — אבל בכל הנפתולים והנסיגות וסבכי המי-ערכות והתהפוכות לפני עיניו יוקדת באש אדומה המטרה האחת, היחידה, הבלתי משתנה — מטרת המהפכה הגדולה, המהפכה היסודית, העוקרת את המציאות הקיימת משרשה ומערערת עד היסוד, עד אבני המשתית של החברה הנרקבת והנלווה*.

בלנין מצא בן-גוריון את דוגמת הכוח להפוך שאיפה הניזונה מהרגשה כבירה של זכות וצדק, אך העטויה תיאורית, לעובדה ניצחת; ואולי ממ-נו למד להפוך תנועה חברתית ורעיונית וולונט-טארית לצבת המחשלת מציאות. כמוהו למד לא להיות מן הצודקים המנוצחים, ונודע לו מחיר הנסיגה לצורך התקדמות ואף מחיר אחיות עינים לצורך מימוש היסטורי.

והוא נשאר בן-דורו של לנין גם במובן זה, ש-הוסיף להאמין כי בסופו של דבר "האגיה המת-אבקת בסטיכיה העולמית" מבקשת להגיע אל "ארץ הפלאים המסתורית שעין אדם לא שופ-תה"; כי יש פתרון סופי ופלאי לתנועות חבר-תיות, וכי לאחר כל עקלקלות הדרך הן עתידות להגיע אל ארץ הבחירה. לימים נתמוגה מדינת ישראל בדמות חזונו, והפירוש החדש של ההיס-טוריה היהודית הוכשר להעטות עליה משמעות זאת.

הדגש על מדינת ישראל לא כפרי רצונות ונ-סיבות השעה אלא כביטוי של "חזון הדורות" וכ- "דבר ההיסטוריה היהודית" בא בעיקרו לאחר מעשה המדינה; בשעת מעשה עמד היוצר הג-דול נוכח אין-סוף של נתונים והררי המכשולים ופתרון החזון לא היה אמור ונתון.

ג

ההיסטוריון הבריטי צ'ארלס ובסטר העריך את חיים וייצמן לפי היחס בין הכוח שהיה בידו ו-

* (שם, עמ' 267-268).

גוריון לא ויתר על ראיית תנועתו כשרויה בתוך הקשר כולל של תמורה ומהפכה עולמית, הוא דבק תמיד במאבק הרצוני יותר מאשר בתהליך המתואר על-ידי דוקטרינה זו או אחרת של הת-פתחות היסטורית. הן המעשה המהפכני היה עדיף בעיניו מן העיון הדיאגנוסטי והפרוגנוסטי.

על יחסו של בן-גוריון ללנין, מעיד קטע מו-היר מתוך יומנו שנתפרסם עתה בוכרונותיו.

"וכשקראתי את דברי לנין בוועידה השביעית, כשעמדה לפני המפלגה שאלת המלחמה והשלום, בתקופת ברסט-ליטובסק, נתברר לי מהו סוד ה-השפעה הזו. אכן גדול האיש הזה. חודר מבטו ורואה את המציאות מתוך אספקלריה שקופה: אין כל פורמולה, אימרה, מליצה, דוגמה חוצצת בעדה. כי חזון האיש הזה בסגולה הגאוגית להס-תכל בפני החיים 'פנים אל פנים', להגות לא במושגים ומלים, אלא בעובדות היסודיות של המציאות. ואומץ-לב, גבורת המחשבה לאיש שאינה גרתעת בפני כל אינרציה של מושגים מקובלים ושגורים, ועין צופיה לו המרחיקה לר-אות, הפורצת וחודרת לתוך סבכי החיים ונבכיהם ושולה מתוך מעמקי המציאות את כוחות העתיד השליטים. אולם גם מטרה קבועה, מתוה דרך, לאיש אמן התכסיס שלא יפנה ימינה ושמאלה, אם-כי יודע הוא להגיע אליה בדרכים שונים, לפי המצב, כי רק דרך אחת לו — הדרך המובילה למ-טרה. 'אם אינך יודע להסתגל, אם אין את נפשך לזחול, על בטנך, בתוך רפש, כי אז אינך רבו-לוציונר, אלא פטפטן, ולא מפני כך אני מציע ללכת ככה, משום שזאת מוצאת חן בעיני, אלא מפני שדרך אחרת אין' — במלים אלו שנאמרו בנאומו ההוא התבטאה תמציתו המחשבתית וה-נפשית של לנין" *.

ולהלך:

"האין גורלו של לנין — נביא המהפכה הרוסית, מנהיגה ומורה, שליטה ודברה, מחוקקה ומדריי-כה — גורלה של רוסיה הקומוניסטית? "הנה האיש כליל הרבולוציה, איש השלם את נפ-שו, הבז לכל מעצור, נאמן המטרה אשר לא ידע ויתורים והגחנות, קיצוני הקיצוניות, היודע לזחול על בטנו בתוך יון-מצולה למען הגע למטרה, איש רצון הברזל אשר לא יחוס על חיי אדם ועל דם עוללים ונקיים לשם המהפכה, וגאון התכסיס ה-

* ד. בן-גוריון, זכרונות, עם עובד 1971, ע' 254-255.

לע בשלהי שנות השלושים בין לחץ ההגירה מ- אירופה לבין שערים געולים בעולם ובארץ יש- ראל; בשעת המצוקה וההכרח בימי מלחמת ה- עולם השניה לשתף פעולה עם בריטניה הלוחמת בנאצים ולהלחם בבריטניה המבקשת להגשים את הספר הלבן של 1939; כשהמון פליטי השואה וישוב של שש מאות אלף איש בארץ קראו תגר על האימפריה הבריטית בשעת נצחונה.

המנהיג העומד לפני ההכרעה הגדולה ולפניו העתיד הנעלם מבקש את ההסתמכות על כוח שמעבר לפרט המועד למשגה; המנהיג אשר יצא לשנות גורל לאומי והתנער ממקסם האוטופיה הסוציאליסטית מצא את אישור דרכו ב"חזון הדו- רות". לאחר מעשה אפשר לעשות את ההיסטור- יה לישות נורמטיבית, לכוח מצווה. בשעת מע- שה הריהי צרור הערכות, עמדות, החלטות ופ- עולות של המנהיג והציבור.

פנים שונות להיסטוריה, היא מצד אחד ה- ארג הרבגוני של הנסיבות שבתוכן שרוי הצי- בור, ותהליך פתוח לעתיד, ומצד אחר — ההכרעה ההופכת עתיד רב-אפשרויות לעבר נחרץ. בן- גוריון עצמו יודע כי בשנות הארבעים לא היתה ההכרעה חד-משמעית. ההיסטוריה ניצבה אילמת ולא אמרה את דברה ולא הציעה את פתרונה. חלק גדול מן הישוב דבק בחסות הבריטית וחשש להשתחרר ממנה; השמאל, שהתריס כנגדה, ביי- קש לשעבד את עצמו לחסות אחרת שהיתה מע- שית פחות ואונסת יותר מן הבריטית. המסורת הרעיונית של רבים מבני הישוב סירבה להשלים עם העובדה כי אין פתרון של שלום ונוסחה מוס- כמת לסכסוך היהודי-ערבי. רבים התנגדו לשי- מוש פעיל בכוח להשגת מטרות מדיניות, ורבים מהם פחדו מפני מבחן צבאי. מפלגת פועלי ארץ- ישראל התפלגה, ודוקא הגורם האקטיביסטי וה- קרוב לבן-גוריון בקו המדיני נטש אותה. היה חשש של תנועת יאוש אקטיביסטית בישוב אשר תגרוף מסגרות ונאמנויות, וגם חשש של "ישו- ביום" הבוחר במרגוע בחסות בריטית. ארגוני ה- מחתרת הבליטו את הפעולה האלימה והוציאוה מכלל המרות מאורגנת, זו הנשענת על הקיים ו-

הקשיים שעמד לפניהם לבין ההישג המדיני שז- כה בו. בדומה לכך אפשר להעריך את הישגו של בן-גוריון לפי היחס בין המכשולים שעמדו על דרכו ושעות היאוש שבאו עליו לבין מפעלו. לא אחת ראה בן-גוריון את מעשיו עולים בתוהו ואת תנועתו עומדת לפני קיר אטום. בשנות ה- עשרים חיתה הסתדרות העובדים, שהוא היה מז- כירה, באיום מתמיד של קומוניזם, איום שנתא- מת בדמות פרישתם של חלק מפועלי-ציון-שמאל וגדוד העבודה. המשבר של 1927 ותקופת הרעב והסיוע הציגו את בן-גוריון כמנהיג המוליד לאב- דון מחנה רעב ללחם ולחברה חדשה. זלמן ארן השאיר בזכרונותי שני רישומים של בן-גוריון מאותה תקופה. האחד הוא של בן-גוריון כמנהיג מחנה נוער יהודי בגולה הרוסית, שבוי במצו- קה וחלום, והוא רואה את עצמו אחראי לו. "פנים צעירים וראש לבן, מבט חודר, קול מתכת וידיים חיוניות... " השני הוא של בן-גוריון בעבר הא- חר של המצוקה, בארץ-ישראל של 1927. שערו הכסיף בטרם עת והוא נואם לפני קהל מחוסרי עבודה הקוראים אליו: "מנהיג, תן לחם". בן- גוריון היה בידו להשיב רק זאת: "לחם אין לי, חזון יש לי". בן-גוריון השכיל להפוך את המש- בר לנקודת זינוק לביצור ההסתדרות במובן שו- נה מזה שביקש לתת לה בשנות העשרים. היא לא באה עוד להחליף את המשק הפרטי אלא להי- בנות בצידו, ובמידה רבה על-ידו.

בראשית שנות השלושים עמדה התנועה הציו- נית בוכח לחץ של מחנות נוער וחלוצים, נוכח משבר מדיני, צמצום העליה וחשש לגמר השות- פות עם בריטניה. התקציב הציוני הלך והצטמק בגלל המשבר הכלכלי בארצות הברית; הרביי- זיוניזם קרא תגר ואיים להשתלט על התנועה הציונית. בן-גוריון עיבד בקדחתנות תכניות ו- שיטות מדיניות, ובאותה שעה החל בפעולה מדי- נית מעשית כלפי ממשלת הלייבור של מקדונלד. הציונות נחלצה מסכנת משבר זאת ונקלעה ל- משבר קשה מזה בסוף שנות השלושים, בשעה שכוחו של הישוב בארץ כבר גדל לאין ערוך.

בן-גוריון היה מנהיג בשעה שהעם היהודי נק-

בראשית שנות השלושים עדיין האמין באפ-
שרות של הדברות יהודית-ערבית בחסות ברי-
טית. הוא הניח כי מתן חלק לערבים בשלטון ה-
מבצע של הארץ יהיה גמול מספיק להסכמתם
לעליה. הוא הציע שוויון ביצוג היהודים והערבים
ושיתוף הבריטים בשלטון זה. הוא עדיין האמין
בהתפתחות אינטרנציונליזם סוציאליסטי באיזור
ובאימפריה הבריטית אשר יכיר גם בזכויות העם
היהודי. למרות הסכמתו ל"פאריטט" (שויון) ב-
שלטון בין יהודים לערבים התנגד ל"דו-לאומ-
יות", המשווה את זכויות הישוב הערבי הקיים
בארץ לזכותו של העם היהודי כולו עליה. אולם
בצד אפשרויות ההסכם הפוליטי וההרמוניזאציה
הסוציאליסטית בין הדרישות הלאומיות השונות
החל בן-גוריון עוד מראשית שנות השלושים
נותן דעתו לאפשרות של הכרעה בכוח. ובשעת
משבר ביחסים עם בריטניה הוא דיבר על "פיצוץ
האימפריה הבריטית".

העלייה הגדולה וההתפתחות המשקית של
שנות השלושים דחו את רעיון השימוש בכוח, ו-
עם פרוץ המאורעות ב-1936 עדיין ראה בן-
גוריון מתפקידה של התנועה הציונית לרסן ככל
יכלתה את האלימות כדי למנוע התפוררותה של
המסגרת המנדטורית, כי באותה עת עוד ראה
בן-גוריון בבריטניה את בעל-הדבר הראשי של
התנועה הציונית. מעמדו בהנהגה הציונית נתן
לו את האפשרות להעמיד סברות שונות על אפ-
שרות ההידברות עם הערבים במיבחן. ספרו "שי-
חות עם מנהיגים ערבים" מלמד על אכזבתו. הוא
לא רק התאכזב מאפשרות ההסכם עם ערבים,
אלא למד לראות את הדברים בעיניהם. עובדה זו
לא העבירה אותו על השקפותיו — היא רק לימ-
דה אותו כי הדרך להגשמתן תהיה רצופה מאבק
אכזרי וכי התחזית הסוציאליסטית האידיולוגית לא
תסכון. האכזבה מהסכם עם ערבים, שגולתה לה
האכזבה משכנוע הבריטים בטיעונים מוסריים,
היא שעשתה את בן-גוריון ל"נביא נושא-בשק".

המכיר את בן-גוריון מתקופת המדינה בלבד,
עת נמנע במופגן כמעט מלבקר אצל ערבים והיה
קנאי לקיומו של הממשל הצבאי, יופתע להיווכח,

עומד שקיבל עליו לא בנקל את הסיכון של מל-
חמה למען מטרה פוליטית.

באותם הימים השכיל בן-גוריון לצרף את ה-
גורמים המנוגדים, לרתמם למרכבת מטרתו, ולה-
כות בהם בשעת חולשתם. "תכנית בילטמור", ש-
ניסוחה הניח פתח פתוח לאפשרויות שונות, נע-
שתה למכשיר לליכוד הישוב והתנועה הציונית
סביב דרישת המדינה. בן-גוריון רואה זכות ל-
עצמו כי גם ראה את הסכנה במלואה, ללא אש-
ליות, וגם לא נרתע ממנה. בשעה ללא מוצא כמ-
עט השיט בן-גוריון את ספינת ישראל לקראת
המדינה במתיר כבד, מתיר חלוקה ומתיר מלחמה.
כאן דומה כי לדמות הקדומה של לנין כמופת
נצטרפה דמותו של צ'רצ'יל במלחמת העולם ה-
שניה, המנהיג המעלה את עמו מעברי פי פחת
אל הנצחון. תוך שימוש באמצעים רבים ושונים,
תוך אתגרים אישיים וציבוריים, שההיסטוריונים
עוד יתווכחו, כמה מהם היו דרושים לגופו של
דבר, הוא השיג את המטרה. כמו צ'רצ'יל זה לא
כבר, וכמו לנין אשר אליו ניסה להידמות ב-1923.
הוא אף שילם לא מעט מן המחיר אשר נאלץ לנין
לשלם בהשגת המטרה.

ד

שיטתו הפוליטית של בן-גוריון החליפה מרח-
בים, בעלי ברית ודרכי ביצוע. מאמונה באימפר-
יה העותומנית, עליה ופעולה פוליטית בתוכה,
עבר לאמונה בסמכות בין-לאומית ובאומה יהו-
דית עולמית במוצאי מלחמת העולם הראשונה.
משנכזבה תקווה זאת ראה בהסתדרות העובדים
ובעלי בריתה בגולה את נושא הבניה וההגשמה
הציונית בשנות העשרים. הוא האמין בצמיחת
מדינה יהודית מתוך אוטונומיה של יחידות טרי-
טוריאליזם בארץ ישראל ומתוך הסכם עם הערבים.
בשנות העשרים ידע בן-גוריון להירתע מסיסמת
השלטון העצמי של תושבי הארץ כביטוי לדי-
מוקרטיה, שלטון עצמי אשר ישאיר את היהודים
במצב מיעוט, אולם האמין ביכלתם של מעמדות
חברתיים מקבילים בעם היהודי ובעם הערבי לה-
דבר ביניהם מעבר להבדלים הלאומיים.

לתומכיו. רוב ימיו ביקש לקיים היקף רחב של השפעה ונשמר מדבקות בתורות חסרות הד ציי-בורי. אולם בו בזמן פירושו של "הכלל", לפי בן-גוריון, הוא ההזדהות השלמה של האדם עם ה"שליחות" שמועדה לו כביכול ההיסטוריה; זוהי התעלות על רמת הקיום הפרטי אל רמת קיום של יעוד והגשמה.

בשנות העשרים ביקש בן-גוריון לבנות ב"אחדות העבודה" ובהסתדרות העובדים את ה"זיקה בין יחיד וכלל כזיקה טוטאלית. הוא רצה לכונן את ההסתדרות ואת חברת העובדים כגוף פים ריכוזיים שבהם נופלות המחיצות בין קניין פרטי וקיבוצי לבין שלטון כלל העובדים. הוא שלל כל מגמה ליצור גופי ביניים אוטונומיים ב"תוך המשק ההסתדרותי והחברה ההסתדרותית. דרישתו הבלתי נלאית לאיחוד והתנגדותו ל"פ"ד רציה של מפלגות בהסתדרות" הובנה כנסיון להטמיע כל גוון עצמאי ונפרד. ה"מעמד" נועד להיות הבונה הנועז של החברה היהודית החדשה על ידי אימוץ כל משאבי הכוח האישי והקיבוצי.

השיטה הפוליטית שניסה בן-גוריון לעצב ב"ראשית שנות השלושים על סמך הסדר קונסטיטוציוני יהודי-ערבי-בריטי לא עלתה יפה. גי-דולו והתעצמותו של הישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של שנות השלושים באו ה"דות להצלחה הציונית לע"כ שנינויים קונסטיטוציוניים בארץ והודות למדיניות נבונה כלפי הממשלה המנדטורית וזימה משקית והתישבור-תית אשר בהן יש חלק לבן-גוריון. אולם במדיניות הציונית הפנימית נתנה שיטתו של בן-גוריון "ממעמד לעם" פרי הילולים. בשנים 1932-1933 השכיל בן-גוריון להפוך את החלל שניבעה בתנועה הציונית עם העברת וייצמן מהנשיאות ואת התקפת הרביזיוניסטים והציונים הכלליים על עמדות הפועלים לגקודת זינוק לתפיסת השלטון בתנועה הציונית. הוא עמד בפני מתנגדים לדרכו במפלגתו, שטענו כי הנסיון להשיג רוב למפלגות הפועלים בקונגרס הציוני יסתיים בכשלון ויסב רק נזק: כי ילכד את המתנגדים ויחבל בתרומות לקרנות. בן-גוריון יכול רק להשיב כי נוכח סיי-

מה פתוח היה בן-גוריון לטיעון הערכי ולהידב"רות. אולם משגוכה כי משפט החרב יקדם לכל הידברות, חרץ את דין הקשרים. ההשתעשעות ו"החובבנות אינן ממידותיו.

השנים 1937-1938 הן, דומה, שנות עיצוב דר"כו המסוימת של בן-גוריון כמנהיג פוליטי. באותן השנים גמלה האכזבה מדעת הקהל ומטיעונים מוסריים; באותה עת התבלטו ביתר שאת גבולות הקשרים עם בריטניה. אמנם החל בן-גוריון את דרכו הפוליטית בעת חוסר אמון בכל מעצמות המערב האימפריאליסטיות, ובשנים 1918-1920 טרה למצוא בסיס בין-לאומי למדיניות הציונית בדמות רשות בין-לאומית או ארגון יהודי בין-לאומי. אולם ההסתייגות מבריטניה שהחלה בסוף שנות השלושים לא נשענה על סכימה מופ"שטת ורצויה אלא על חיפוש מערכת פוליטית ריי-אלית. הפעלת הכוח העצמי כדי למנוע מדיניות בלתי רצויה או כדי להשיג מדיניות רצויה נמ"צאה כשרה ומוצדקת. בעלי הברית נבחרו לא על-פי היסק מתיאוריות אלא לפי אינטרסים מציי-אותיים.

על בן-גוריון עברו תמורות מפליגות לא רק בשיטתו המדינית אלא גם בזיקתו לנושא חבר-ת. בחיי היצירה והעיצוב הגדולים שלו שלטו רעיון מנחה, תמונת היסטוריה ונאמנות לצי-בור. אם-כי מנהיגותו העמידה מטרות לפני תנו-עתו ולא הלכה אחריה, הנה ראה לעתים קרובות ב"כלל הפועלים" את הסמכות האחרונה, שהיא לא רק צירוף אינטרסים אלא גם התגלמות "ה"יעוד ההיסטורי" והרעיון המאיר.

אין לומר כי היתה לו תפיסה רומאנטית של ה"ציבור המתעלמת מגבולות יכלתו של האדם ה"רגיל. מכתביו מימי הנעורים שנתפרסמו עכשיו מעידים כי היה ער תמיד לגבולות הפעולה ה"בלתי אינטרסנטית — וכי הכיר שרק מעטים ונב"חרים מסוגלים לכך. פעולתו כמזכיר ההסתדרות, ביחוד בראשית שנות השלושים, מעידה אף היא על התחשבותו בצורך לבסס את הפועל הותיק ולהקנות לו זכויות במקצוע ובמקום העבודה; בתקופת המדינה הוא היטיב להכיר בצורך לגמול

העם. מסע הבחירות שלו בפולין בשנת 1933 בא להוכיח למעשה כי בנושאים העיקריים של "חי-נוך עממי, פוליטיקה אחראית, ארגון הישוב, בי-טול הצנז * , התישבות עממית, קרקע לאומית", מיצגים הפועלים את העם כולו.

בשנות הארבעים עדיין היה בן-גוריון מבקש לראות ולהציג את מפלגתו כשליחה ואת אנשיה כמגויסים ודרש מהם "התמכרות שלמה להצלת עמנו ולגאולתו", אולם הוא היטיב לדעת כי התמכרות מעין זו מוגבלת לשעת חירום ולעניינים גורליים. רק המדינה נתנה בידו את הכלי שבו אפשר להפיל את המחיצה בין הפרט לכלל.

בן-גוריון, שחרג מן התפיסה הדוגמאטית הקפואה של התהליך ההיסטורי אל התפיסה הפעילה המחזיקה בתהליך העל-אישי אך מפרשת אותו בכל עת מחדש, שינה לא מעט את ההתייחסות אל תנועתו ואל אנשיה. הוא יצק נאמנויות, אך לא היסס לקרוא עליהן תגר. כשלונו במשאל ב-ענין ההסכם עם הרביזיוניסטים ב-1934 לימד אותו כי אין לטלטל את התנועה, ללא הכנה מספקת, מעמדה לעמדה. אך בתקופת המדינה הוא לא היסס לקומם אף את חסידיו כאשר הכריזו כי מדע הוא חלוציות או חיל-אוויר הוא שליחות. מי שהיה במעצבים את האמיתות המקודשות ראה את עצמו רשאי לערער עליהן. המנהיג נתגלה לא רק כשומר נכסים אלא כבעל-בית, השומר אותם מעזובה התאבנות.

הוא עלה מתוך תנועה המסורה מסירות עילה אית לערכים ולאידאולוגיות, שהיתה אמונה על דברנות בלי קץ והקשבה לרחשי הלב כאילו הם אמת מארץ תצמח, וידע לקיים את הזיקה המתמדת לציבור ולהתחשב בהלכי רוחו. אולם הוא לא ראה את עיקר המנהיגות בקשב הדולה עמדו-תיו מן הציבור. הוא למד לחפש בתוך שלל הפרטים והמשאלות את הנקודה הארכימדית, המהותית. הוא התעלם מן הכיסופים האין-סופיים לחי-דוש אנושי וחברתי, שהיו באים לידי ביטוי ב-"שיחות חברים", ויצק את הדבקות התנועתית אל

כון זה שבהעזה טמון סיכון חמור יותר באי-עשייה: צמצום העליה החלוצית וקיצוץ התקציב-בים להתישבות חקלאית על-ידי רוב עוין.

בן-גוריון ניסח אידאולוגיה חדשה, שאפשר לקרוא לה על-פי צירוף שלו "ממעמד לעם", וגיבש טקטיקה לפעולה לקראת הקונגרס של 1933. שתיהן עמדו במבחן ההיסטורי.

הנוסח האידאולוגי החדש לא החזיק עוד בהנחות שנות העשרים כי בנין ארץ-ישראל על-ידי קנין פרטי אינו אפשרי ואינו רצוי. מעתה הוכשר הקנין הפרטי במידה שהוא מעסיק עבודה עברית ומרחיב את אפשרויות העליה והמשק היהודי. אולם בן-גוריון טען כי עלית משקלה הממשי של ארץ-ישראל מחריף את הניגודים המעמדיים בתנועה הציונית וכי הציונים הכלליים חדלים להיות כלליים ונעשים בעלי ברית לאיכרים ולחוגים האזרחיים בישוב (למעשה היו הבדלים גדולים, ביחוד באוריינטאציה הפוליטית, בין אלה לאלה). את החוגים האזרחיים בישוב תקף בן-גוריון בשאלה הדימוגראפית ובשאלת האירגון הלאומי יותר מאשר בענין הקנין הפרטי. הפחתת מספר מקומות העבודה בשל העבודה הערבית היתה התנקשות בסיכויי העליה. הסתייגות האכרים מן הארגון הישובי ופרישתם מהועד הלאומי היו ראייה לחתירת האינטרס של בעלי הקנין תחת האינטרס הלאומי הכולל. עמדו-תו של משה סמילנסקי נגד גיבוש יחידות שלטון עצמי טריטוריאלי של הישוב היהודי לעומת הישוב הערבי בארץ ישראל הוצגה וגונתה על ידי בן-גוריון כנסיון האכרים ובעלי הקנין היהודים להסתייע בשכבות החברתיות השולטות בחברה הערבית לשם חיזוק מעמדם בחברה היהודית, שבה העליה מגבירה את כוח הפועלים. לעומת זאת דרש בן-גוריון ממפלגתו שלו לערוך תכנית פעולה ציונית אשר תתאים גם ל"חוגים עממיים" ולבעלי הון פרטי הן בגולה והן בארץ. הוא תקף את העמדה המעמדית בתנועת הפועלים היהודית אשר את מקורה ראה ב"בונד" ואשר לא ביקשה להיות לרוב בעם ולהנהיגו. בן-גוריון גמר אומר כי בהסתדרות הציונית ידבר מעמד העובדים בשם

* בעלות על רכוש ותשלום מסים כתנאי להשתתפות בבחירות לרשויות מקומיות. ר' זכרונות עמ' 541.

נותו של היחיד מנחה אותו אלא התוצאה במצי-
אות הממשית.

היחס לציונים ולהסתדרות הציונית מדגים
זאת יפה. בראשית דרכו בארץ, לפני מלחמת ה-
עולם הראשונה, לגלג בן-גוריון על הציונים ש-
אינם עולים. והרי זו ממש עמדתו בימי המדינה.
ואולם בתנאים שנוצרו בתקופה שלאחר מלחמת
העולם הראשונה רחוק היה בן-גוריון מראות רק
בעולים לארץ את הבסיס לכינון הבית הלאומי.
לשם כך הוא חתר לארגון של הקהילות היהודי-
דיות בעולם, שביטאו את ההווה, העסקנות וה-
יום-יום. בין שתי המלחמות, ביחוד מסוף שנות
העשרים, מצא בהסתדרות הציונית סדן לפעולתו.
באותה עת לא הקפיד על הזיהוי בין התמיכה ה-
רעיונית לבין ההגשמה האישית בעליה. הוא ה-
קים קואליציות עם בעלי ברית שונים ולא נרתע
להכשיר את מי שנפסל אתמול ולפסול את מי
שהוכשר זה לא כבר. ב-1935 השכיל להקים
קואליציה רחבה וראה בזאת אחד מהישגיו ה-
גדולים. לשימוש בכלים חברתיים לפי הצורך
נתלווה שיקול סגולות לפי הכרח-השעה. באחד
ממכתביו אל פולה מעריך בן-גוריון את משה
שרת. הוא טוען כי משה שרת אינו מסוגל להכריע
"בדברים שדורשים אומץ שכלי ומוסרי רב". כדי
להכריע "בשאלות קשות ומסובכות" דרושים "ח-
זון" ו"מחשבה עמוקה" (אל פולה 7.10.37). ה-
עשייה ההיסטורית, כך למד מן הנסיון, אינה מני-
חה לאדם להיות "תם וישר ירא את אלוהים וסר
מרע". המאבק האכזרי מחייב אמצעים החור-
גים מגדרו של המוסר האישי המקובל. עם זאת
ידע כי אסור להשחית את התנועה מבפנים וכי
יש לשמור את האמון הפנימי ואת הליכוד בדרך
אל המטרה.

החל משנות העשרים דומה למד את חכמת ה-
טכסיס הפוליטי המכה ביריב בעת חולשתו ובמ-
קום התורפה בלי רחם. הוא מנצל חילוקי דעות
פנימיים במחנה יריביו והתבטאויות קיצוניות ש-
להם כדי לחשוף את מתנגדיו קבל עם ועדה.

ברבות הימים גבר בטחונו ונצטרף לו קוצר-
רוח כלפי שותפים וחברים. הוא העריך בעלי אינ-

דפוסים של מעשה פוליטי. שעת החירום שה-
טילה צלה על הישוב בארץ היתה בעזרו. אכן
עתה געשתה מחשבתו תכליתית וסכימאטית ו-
איבדה הרבה מעושר הרגש והביטוי של כתבי
נעוריו ובחרותו.

לא אחת הסתכן בן-גוריון בעמדות שהציגוהו
כיוצא-דופן בעיני הבריות, והוא גלהב להראות
אחר-כך כי מה שנראה תמוה ובלתי-מציאותי נמ-
צא מוצדק וצודק. כך היה בימים שתבע לכבוש
את התנועה הציונית ב-1932 ובימים שצפה את
הפלישה הערבית ב-1947.

ברוב השנים חל המעבר מתפיסת המציאות, ו-
בכלל זה אחיזה בשרשי המציאות שמעבר לעוב-
דות, אל תמונה היסטורית אישית, שנגיעתה ל-
מציאות יכולה להיות מוטלת בספק.

קוצר-הרוח לשכנוע ולמיקוח לא היה אופייני
לבן-גוריון מראשיתו. הוא פרי שנות החמישים.
בימי מנהיגותו התנועתית נכון היה לשבת ול-
התווכח שעות על שעות עם קבוצות ואף עם
יחידים. בביקורו בפולין בשנת 1933 הזהיר את
העסקנים המקומיים שלא לזלזל אף באיש אחד,
כי הנצחון או הכשלון עלולים להיות תלויים בו.
אמנם מימיו לא אהב ויכוחים לשמם, למרות יצר
הניצוח שבו. כל מאמציו בויכוח ובשכנוע היו
רתומים ליצירת כוחות ציבוריים ולהשגת מטרות
מוגדרות. האופי האישי ניטל ממאמצים אלו רק
בתקופת המדינה, כשהורגל בפניה ישירה להמו-
נים ולהכרתם מעבר למסגרות הארגונים הפולי-
טיים המפלגתיים, שראה לנטרל אותם ולהסתייע
בהם חליפות.

הדגש היה תמיד במעשים, והוא שופך לעגו
וכעסו על בעלי רעיונות שאינם מגשימים אותם.
אך טעות היא לראות את דרישת "ההגשמה" כ-
דרישה מוסרית אישית בלבד. עיקר הפצו ו-
ענינו של בן-גוריון אינו מבחנו האישי של הי-
חיד אלא הצורך ההיסטורי והגשמתו. ודאי שה-
יחיד נתבע על-ידו, אך בשעה שנדרשים לו כלים
אחרים להשגת המטרה, ואפילו הם כלים פגו-
מים, אין הוא מהסס להשתמש בהם. לא התכוו-

המדינה היהודית. "זאת תהא מטרת חיי בעתיד הקרוב".

הוא המשיך פעולתו בהנהלה הציונית עד הקמת המדינה, אך לא היסס להתפטר ב-1943 כשנראה היה לו כי וייצמן מנהל מדיניות שהיא מנוגדת להשקפותיו שלו. עד פרישתו לשדה בוקר ב-1953 ראה את מכשיר הפעולה המרכזי בכהונתו הפוליטית המנהיגה, אשר הוסיף עליה ב-1947 את עניני הבטחון. גם הפרישה הראשונה לשדה בוקר ניתנת להתפרש לא רק בצורך האישי אלא בהכרח כי אופיה וגורלה של מדינת ישראל ייקבעו לא על-ידי השלטון היומיומי אלא על-ידי מופת אישיה ודיוקנה הרוחני. הפרישה גרמה לחשיפת החטאת הרובץ לפתח הנעלים במאויי אנוש, הייתה למכשול ליורשיו, ובסופו של דבר, הצירוף של מרות רוחנית ושליטה פוליטית איים לקעקע את שתייהן.

1

בן-גוריון המנהיג, המוציא את התיאוריה אל הפועל, לא שעבד את הפעולה לתיאוריה אלא את התיאוריה לפעולה. הוא אף נמנע מראות את הפעולה ואת המציאות החברתית וההיסטורית כמציאות חלקית, שאינה יכולה למצות את כל הגונו בפוטנציאל האנושי והרעיוני. למרות מסעותיו האינטלקטואליים אל תורות א-היסטוריות נתן תמיד את היתרון למציאות, ולמציאות התהליך ההיסטורי והמבנים האינטלקטואליים על גביה. אם האידיאות האפלטוניות הן לעולם מעבר למציאות החושנית, והאיון הבודהיסטי אף מתייחס בביטול אל עולם התשוקות והאשליות, הרי עמדתו של בן-גוריון היא הפוכה. במידה שחש בצרכים אינטלקטואליים או רגשיים שלו או של דורו, הרי ביקש תמיד את שוברם במציאות. כל היתר הוא "מילולי". ואכן המציאות היא במקרה היהודים ומדינתם לא רק שדה להגשמת ערכי צדק, מוסר ויופי אלא למאבק לחיים ולמות, שהתבוסה בו פירושה קץ לערכים על נושאייהם.

אין למעט בחשיבות הדחף האישי של בן-גוריון להפליג אל עולמות הרוח. המנהיג העומד

טלקט אך לא חיבב בעלי אמת אינטלקטואלית לשמה. צירוף של שגינות ואופי, חוש וכה, זה היה בעיניו צורך השעה ההיסטורית. לנגד עיניו ריחפה שכבת צעירים הנושאים נס חדש של אדם מקראי.

ה

בכל תקופה הלך בן-גוריון אל המעשה שנראה לו כמוקד הזמן. לעתים טעה וחזר בו, לרוב צדק בשיפוטו. הוא עלה לארץ כי נוכח שהעליה האי-שית היא הנימוק הטוב ביותר נגד שוללי הציונות והיא המקנה את הממשות לארץ-ישראל שבחזון; הוא נמק בבדידות בסאלוניקי במאמץ עז לרכוש את הלשון התורכית כדי להתמסר לפעולה פוליטית באימפריה העותמנית; הוא השלה את עצמו לחשוב כי תיתכן ברית צבאית עם התורכים בראשית מלחמת העולם הראשונה; הוא לא היסס לנטוש את אשתו הצעירה באמריקה זמן קצר לאחר נישואיהם ולהתנדב לגיון העברי.

לאחר הקמת "אחדות העבודה" והפילוג בתנועה העולמית פועלי-ציון הלך אל המשרד הלונדוני של פועלי-ציון, כנראה מתוך אמונה במשמעותה של הפעולה הפוליטית הסוציאליסטית והיהודית הכלל-עולמית. כעבור זמן קצר חזר לארץ ובנה בתנופה ובמשמעת עצמית את ההסתדרות בשנות העשרים. אם כי האינטרס הפוליטי העז הלך וגבר בשלהי שנות העשרים, ועמו הדאגה לחלל שנפער בתנועה הציונית, ספק אם התכוון להכנס לפעולה מדינית ישירה בזירה הציונית. בחירתו להנהלה הציונית אחרי רצח ארלוזורוב דומה לא היתה מרצונו. הוא לא נחבא אל הכלים או סלד מן השלטון, אלא שבנסיבות הקיימות הוסיף לראות בהסתדרות מנוף העשייה המהותית בארץ. גם מבלעדי חברות בהנהלה ניתנה לו, בזכות מעמדו בהסתדרות ובמפלגת פועלי א"י, השפעה מספקת על המדיניות הציונית. רק המשבר הפוליטי שלא-חר מאורעות 1936 לימד אותו כי המוקד הוא בהנהלה הציונית, ובמועצת האיחוד העולמי ב-1937 הכריז כי הוא מעמיד בפעם הראשונה את מועמדותו להנהלה הציונית, כשמטרתו הקמת

היהודיות והפיגה את טעמן; היא הבטיחה שינוי סדרי עולם, שהוא יתקן את הגורל היהודי ולא פתרון חלקי ומקומי כמו הציונות. בימי ראשית המהפכה ביקש בן-גוריון לשמור על הציונות על ידי הכרזה כי גאולת העם היהודי הוא מטרה לעצמה. הגלישה בתנועת העבודה בארץ-ישראל לעצמה בר "עולם המהפכה" בשנות הארבעים חשפה את האיום הצפון בקומוניזם; יותר מכל השאלות הפוליטיות האקטואליות הוא היה גורם לפילוגים וליכודים בתנועת העבודה בשנים 1944-1948.

בן-גוריון ביקש לראות את המאבק עם הקומוניזם על פני הרקע הנרחב של שמירת הייחוד ההיסטורי של היהדות נוכח ההלבוש והנצרות. תקופת המדינה לימדה אותו כי שינוי הנסיבות התברתיות אין בו כדי למלא את עולמו של האדם הישראלי הצעיר. עמידת הישראלי בפני עצמו ובפני העולם, בפני העבר וההווה היהודי, חייבה חוץ.

פנייתו האישית של בן-גוריון מעבר למישור הפוליטי והחברתי באה כנראה בראשית שנות החמישים, סמוך לפרישתו הראשונה לשדה בוקר. הוא ראה כי הדור החדש שגדל במדינת ישראל חסר הרגשת הזיקה לעם היהודי שהיתה נחלת בני דורו הוא, ואין הוא חי עוד במצוקת גלות וקיפוח ופחד פרעות. ה"קריירה" באה במקום ה"שליחות". בן-גוריון חש בצורך להשלים את העשייה הצבאית, הפוליטית, המדעית והכלכלית, שבה נתון הדור הישראלי הצעיר, בתחושת יעוד. באותה עשייה, אין הפרש בין יהודי ללא יהודי, ואילו מדינת ישראל נועדה לשמש ביטוי גורלו החד-פעמי של העם היהודי. ראייתו את העתיד הוחלה על-ידי בן-גוריון גם על העבר, ששוועבד גם הוא לקיומה וקידומה של מדינת ישראל. מצד אחד הוא רואה את דורו במרום תולדות עמו, ואין בעיניו יתרון לראשונים על האחרונים. הדור הריהו ריבון לעצמו אף שהוא עומד על כתפי קודמיו. מצד אחר הוא מבקש להשריש את דורו במקרא, הנראה לו גם כביטוי ה"גניוס היהודי" אשר בתקופה המודרנית, תכונת "אחדות החומר והרוח" או "עליונות הרוח" שלו מתבטאת במדע.

בדד, נוכח מאבקים ממושכים והכרעות כבדות, מבקש סעד בראייה המתעלה על פרטי יום-יום; הוא חותר לפרוץ את גבולות אישיותו ולחוש את עצמו כחלק מישות כוללת ורחבה, ותוהה על היחס בין מוגבלות אישיותו לבין מרחב הזירה אשר עליה הופקד וכובד הכרעותיו בחיי יחיד וציבור. דחף זה הביא את בן-גוריון אל שפינוזה ואל בודהה — אל שאיפת ההתכללות בגורל על-איש, אל הזיקה בין הגורל לבין החירות, אל חפץ הראייה שמעבר לעין אדם, אל אחדות החומר והרוח, אל עליונות הרוח על החומר. לימים החל להתעניין בביוגרפיה ולתור אחר "סוד החיים" שמעבר לקיומה של האישיות הפרטית. אולם הוא לא ביקש להגיע ולא הגיע אל "מצת אל שלו ועין רואה כל", שהתעלמות מקרבן היחיד עמם. יחסו אל הגופלים במלחמות ישראל הוא הביטוי ליחסו אל היחיד הנותן את כל עצמו בשירות ההיסטורי-יה ככתיבתה באותיות גדולות, ועם זאת הוא נש-אר יחיד, בן לאב ולאם — ואין אישיותו נמחית בקרבנו.

בראשית תקופת המדינה עדיין עמד בן-גוריון בעיקר על קרקע מדיני-חברתי ולא הרקיע אל קביעות פילוסופיות והיסטוריוסופיות. באחת הפגישות הראשונות של ראש הממשלה עם אנשי רוח שאל מרטין בובר לשאלת התכלית של המדינה והחברה. בן-גוריון השיב לבובר כי התכלית היא, שרבים ישאלו "לשם מה?" כי בשאלה זו מותר האדם. הבאת יהודים רבים מאירופה ומארצות האסלאם לידי תנאי בטחון ורווחה הנותנים מקום לשאלות רוחניות — נראתה לו כמטרה מספקת.

לאמיתו של דבר החל בן-גוריון לתור אחר המשמעויות הרוחניות של הקיום היהודי כבר במחצית שנות הארבעים. יותר ממה שנדחף על ידי השואה ועל ידי המצור הפוליטי, נדחף לכך על-ידי האתגר שהעמיד הקומוניזם מאז הצטרפה רוסיה למלחמה ב-1941. למן 1917 עמדו בן-גוריון ודורו לפני הצורך להצדיק עצמם נוכח הבטחת הגאולה הכוללת של המהפכה. זו יצרה נאמנות עולמית גדולה שהפרה את הנאמנויות

קול את מציאותו משום שאיבד את ציוני הדרך ושוב אינו יודע מאין בא ולאן הוא הולך. והרי לכל צורך שיקול אוטונומי של הדור הזה מדיניותם של וייצמן ושל בן-גוריון עצמו היא ממין העניין לא פחות מדמותו של דוד המלך.

אף זו: העתקת הדיון משאלות המדיניות החיה אל מייסדי פתח-תקווה הציגה את המוסדות הנבחרים ככלי ריק נוכח היקפה הגדול של הראייה ההיסטורית; היא הסיחה כביכול את דעת הציבור משיקול מדיני וראציאלי של בעיותיו אל האינטואיציה של המנהיג העומד בסוד הלידה המסתורית של הממלכה וצופה הליכותיה. ההפלגה אל אידיאל של "עם סגולה" בעל עליונות מוסרית ואינטלקטואלית, שהוא "אור לגויים", כיסתה את המציאות החברתית הממשית והמחוספסת של ישראל. בן-גוריון חש בקוצר-יכולתם של מושגי הציונות והסוציאליזם המסורתיים להתמודד עם צרכי המציאות או להשיב למאווי הנזע, אך קשה לומר כי חוסר-ההתאמה האינטלקטואלי הטרד אותו כשלעצמו. מלים וסמלים יש להם קיום אצלו רק בסמיכותם לכוחות ודרכים. בקורת הציונות והסוציאליזם המסורתיים איפשרו את ההנתקות מדוגמות שנראו היה לו כי אבד עליהן כלח ומאירגונים חברתיים שנהפכו לשומרי אינטרסים. הוא הרס נאמנויות כדי שיהיה חופשי לכוון הן את צעדיה הפוליטיים של האומה והן את דמותה החברתית והרוחנית. ואכן בן-גוריון הוא אחד המעטים מבני דורו שמצא לשון מקובלת על הצעירים שקירב. הללו ספק אם קיבלו ממנו את חזונו המקראי, אך קיבלו את הראייה הרחבה והמפוכחת של המציאות ואת העוז על פני המרחב ההיסטורי יותר מאשר את מסעור-תיו הרוחניים. הם הפקידו בידו את התשובות עם "נצח ישראל" והפקירו עצמם לעשייה נמרצת, נלהבת ועתים חסרת מעצור בשירותו של נצח זה. ריבונותו של בן-גוריון כלפי המציאות הנראית והמוחשת לבשר-ודם רגיל מתירה לו לא רק לקרוא לזינוק אל הסיכון ואל האפשרי אלא גם לראות את המעורער שבהישג. מאז קמה מדינת ישראל לא חדל להזהיר מפני סכנת ההשמדה. סף

למקרא כמה וכמה מעלות טובות מנקודת ראותו של בן-גוריון. אין הוא בעיניו רק ביטוי הרגשת השייכות הספונטאנית של בן-הארץ אל האדמה ואל אבות קדומים, אלא הוא ביטוי של חיים יהודיים במובהק שהם חיי עשייה אנושית. הם חיי אומה, ארץ וממלכה מוגבלים, שאחריתם אי-ניברסאלית והם הקנו לעם היהודי את מעמדו בתולדות העולם. הם נתנים להיסטוריה הממלכתית תית יתרון על ההיסטוריה הבלתי ממלכתית ועל התפוצה הקיימת. בימינו מקנה ה"גניוס המדעי" מעמד אוניברסלי לבני העם היהודי. מדינת ישראל הממוגנת את "החומר והרוח" והמציינת את "עליונות הרוח" היא כביכול ביטוי הגניוס היהודי של העבר המובע במקרא והגניוס של ההווה המתגלם במדע. כפי שהמארכסיוזם החדש ראה בהגשמת הסוציאליזם חזון של פגישת ה"סובייקט" וה"אובייקט" ושל הסרת המחיצות בין ההכרה למציאות ביקש בן-גוריון לראות בהקמת מדינת ישראל הסרת מחיצה רוחנית-היסטורית אחרת, בין "חומר" ל"רוח".

אתה מתקשה ללכת בעקבותיה של תפיסה זו ולראות את הויקה בין משמעותו האוניברסאלית של המקרא לבין פעילותם המדעית של יהודים. ואין צריך לומר כי איינשטיין ופרויד וכיוצא בהם לא היו בעלי זיקה עמוקה למקרא. וניתן לומר כי המקרא כשלעצמו והמדע האוניברסאלי כשלעצמו אף הוליכו יהודים חוצה ליהדות. והיש-ראלי של יום-יום רחוק מהיות גיבור מקראי ושאלות עולמו אינן נפתרות על-ידי יהושע, וספק אם הן נפתרות על-ידי ישעיהו. המקרא הוא נו-כחות רוחנית כבירה הנטויה על החיים היש-ראליים, אולם ספק אם היא מעורה בהם עד היותה לגורם אורגני ויוצר.

בעיני בן-גוריון היתה הקפיצה שבהקמת המדינה אמורה לטלטל כביכול את הדור הגדל בתוכה מן הרצף הציבורי והרוחני שבו חי הדור הקודם לו אל עולם חדש, הסמוך יותר לעולם המקראי הקדום. ההתעלמות מארג הויקות היש-רות והקרובות רק מפילה את הדור בשבי הנס והמיתוס, עד שזה פוסק להיות בעל יכולת לש-

תהליכים על פני זירה היסטורית רחבה. הוא לא הניח לתנועתו להתמכר ל"יש" שקיבלה או יצרה במאמץ רב ולחשוב כי מ"יש" זה יצמח כממילא העתיד הרצוי. בחליפות זמנים ושיטות הוא אילצה לעמוד מול פני ההעזה והסיכון. הוא לא ראה במג"היגות פרס כבוד או זר תהלה אלא מעין צו ואתגר. הוא הוצרך לקבל את הסכמת תנועתו למנהיגותו— אולם משקיבלה היתה מנהיגותו בעלת איכות לא מכוח בחירתו אלא מכוח עצמה, איכות ששינתה את תנועתו ומוסכמותיה. הוא האמין ביעוד היסטורי, אך ידע כי יש לחשלו בידים; הוא האמין בציבור, אך ידע כי יש להוֹ-ליכו אל המטרה ולא ללכת בעקבותיו. חלקו המכריע בהקמת מדינת ישראל ספק אם יתפרש בעתיד במושגי ההיסטוריוסופיה שהוא עצמו ביקש להתוות; אך יתכן כי פירושים אחרים, היסטוריוסופיים פחות, אך יגדילו את שיעור גדולתו של בן-גוריון כמנהיג.

האסון של 1948 נחרת בהכרתו ואיש לא היטיב ממנו לדעת את המרחק הקטן מכשלון ושואה. הוא גם מיטיב לדעת שמעמדה ההיסטורי והגיאופוליטי של מדינת ישראל רחוק מיציבות. פנייתו אל המעצמות בשנת 1963, על סף התפטרותו, לערוב לבטחונה של מדינת ישראל נוכח אחת ההצעות הקיוניות של חוקת פדראציה ערבית היא עדות חותכת לתחושתו בגבול הישגו ואף בגבול האור-יינטאציה על עצמנו ("מה שיעשו היהודים"). דרכו בהפעלת כוח הן במדיניות יזומה והן בהתגוננות היתה תמיד בזהירות מכסימאלית. הרתתו מפני הסתבכות עם כוח אירופי היא מן המפורסמות.

אחת הדרכים להערכתו של מעשה היסטורי גדול היא לבסות ול"בודד" את אישיות המנהיג ולשאול איך היו הדברים נראים בלעדי חותמו האישי. במקרה בן-גוריון ניכר שלא היתה כאן רק תוספת צביון אישי לתהליכים אלא עיצובם של

האוניברסיטה המיושנת

אנדרי דה-פריס

רבות. בכמה אוניברסיטאות כבר הצליחו, לפחות לפי שעה, גיבורי הרלוואנטיות החברתית להכריע בשדה-הקרב: לא רק להשיג שיתוף התלמידים בגופים אוניברסיטאיים, אלא אף להתקדם בעמדותיהם. דבר זה מביא בהכרח לתפיסת עמדות השלטון על ידי אלה אשר הושפעו עוד בהיותם בצדו השני של המתרס — כסטודנטים. אין ספק כי זהו תהליך אשר ממנו יכולה החברה להפיק תועלת. אלא שכבר נגרם נזק רב הן בקפוח המחקר והן מבחינת בהנחלת מורשת התרבות ובכמה אוניברסיטאות דומה ששוב אין לו תקנה. לכל היותר רשאים אנו לקוות כי התגזמה ב"רלוואנטיות החברתית" תאונן על ידי תנודה חזרה בשיקוליהם של התלמידים וחבר המורים האקדמיים הצעירים. לפיכך נראה לי, לפחות לטווח קצר כי רקטורים עיקשים יוכלו להשפיע אך מעט מאד על התקדמות האוניברסיטה.

יש ענין אחד שאין לאוניברסיטה שליטה עליו, ומוטב שלא תהא גגיעה בו, והוא הכוונת המועמדים בבחירת מקצועם. בחירת תחומי הלימוד תיקבע בעיקר לפי שאיפות הנוער ולפי השוק המקצועי. אם ברצוננו למנוע הבטלה ומפח-גפוש מן הדין ששוק העבודה האקדמי ישמש מורה-דרך חשוב לגבי תחום הלימוד. האוניברסיטאות אינן יכולות לשאת באחריות לתחזית לטווח ארוך. תפקיד זה מוטל על השלטונות או על התלמידים עצמם, כנהוג, למשל, באיגוד הסטודנטים בפינלנד.

מצווים אנו על מלוא תשומת הלב למכלול הבעיות הנוגעות לחינוך הגבוה, אשר הפיתרון להן אולי ימצא לנו ברבות הימים, אם כיחידים ואם כקבוצה. בדברי הבאים אעיר על כמה תכונות מיושנות של אוניברסיטאות בנות-זמננו, בעיקר לגבי דרגות אקדמיות, מבחנים, תנאי קבלה, תארים אקדמיים — כל הדברים שנהפכו ליעדי-

לא מעטים הם הרקטורים באוניברסיטאות בימינו היודעים ומבינים את גבולות יכולתם לשלוט במצבו המורכב של החינוך הגבוה. אני שייך לקבוצה זו, אך העויתי להעלות על הכתב קצת מחשבות על החינוך הגבוה נובעת אולי מהשפעתה של אוניברסיטה צעירה ודינמית התובעת דריכות מתמדת. תקוותי היא שאצליח לשתף בחששותי את הגזע ההולך ונכחד של אנשי אוניברסיטה אשר ניצלו עד-כה מאותה מחלה מסוכנת, שמרנותו של המורה האקדמי. שהרי אם הותקף זה בנגיף, נראה שאין לו עוד מרפא.

מוטב שאבהיר מיד, כי מפקפק אני אם הרקטורים באוניברסיטאות יש בכוחם בכלל להשפיע על המשבר שחוללו אותו אלה הדוגלים ב"רלוואנטיות חברתית". מעורבים הם בריב שבין שתי תפיסות: האחת, שלפיה ממלאת האוניברסיטה תפקיד רוחני, יצרני ובקורתי, מכוח היותה מחפשת אמת; והשנייה, שלפיה משרתת האוניברסיטה את החברה בזכות היענותה לדרישות הקיום שלה. סבורני שאת העימות יש לראות דווקא מזווית אחרת, כעימות בין נכונות האוניברסיטה לפעול לקראת המטרה הרחוקה של האמת ובין נכונותה לעשות למען המטרה המיידית של הקיום. לכאורה יש סתירה בהגדרת החיפוש אחר אמצעי קיום אנושיים כמטרה קצרת טווח, אך הסתירה תיעלם אם נכיר בחרדת היחיד לקיומו וקיום ילדיו ככוח מניע. מכל מקום, החיפוש אחר האמת נראה כמאמץ רוחני נעלה יותר שכוונתו לעצב את החברה בצלמו של אידיאל מרוחק.

תהיינה מה שתהיינה מעלותיהן של הגישות השונות, הכוחות המנוגדים קובעים בלי רחם את כיוון התקדמותן של האוניברסיטאות בארצות

אנדרי דה-פריס הוא רקטור הפורש של אוניברסיטת תל-אביב.

אם ברצוננו לעמוד על טיבו ומשקלו של תואר דוקטור, עלינו לתהות על קנקנם של המחלקה והמדריך תחלה, לקרוא את התיזה ולהשיג מידע על המועמד. נראה שהסיכוי לשיפור איכותו של התואר מועט הוא, נוכח לחצם העצום של המונים להיכנס לאוניברסיטאות ולהשיג תארים במהרה ונוכח תקציבים אוניברסיטאיים המפגרים אחרי הצרכים.

מה עלינו לעשות ?

תואר הבוגר

לאור הדרישה המוצדקת של האורח בזמננו להמשיך את חינוכו התיכון, ולאור ההתקדמות המהירה של הטכנולוגיה והאוטומטיזציה בחברה וסכנת האבטלה הצפויה לחסרי השכלה בעתיד, הצעתי היא שהלימוד לקראת תואר בוגר, או כל שם אחר שיקראו לזה, ימוזג בחינוך התיכון.

תועלת מרובה יפיק מכך החינוך הגבוה: תיפסק ההטרדה הנגרמת לאוניברסיטה מפלישת ההמונים וכן מן התוראה ההמונית של השנים הראשונות, שבאמת אינה בת-ביצוע, ותגדל עירנותה של האוניברסיטה למחקר ועמה האפשרות לחנך עלילת משכילה ונבונה, הדרושה כל-כך לחברה בכל משטר שהוא. סברה, שהבעיות הכרוכות במעבר זה רבות וגדולות, אך הן ניתנות לפתרון. אני מציע לעשות חמשה דברים.

ראשית, להתקין קני-מידה חדשים למעבר תלמיד בית-הספר התיכון לתקופת המשך. זו תהיה שעת כושר לבטל את בחינות הבגרות, שהשיגון לקראתן מטביע חותמו המשעבד על כל השנה האחרונה בבית-הספר התיכון ומביא לנברווה המונית. די בקביעה — עבר או נכשל, וזו תיעשה על-פי שיטה שיש עימה מירב האו-בייקטיביות לגבי הערכת הידיעה ויכולת החשיבה העצמית. הנכשלים יהיו רשאים לסיים את בית-הספר כשבידם תעודה המעידה על מספר שנות הלימודים שעשו בהצלחה, והמאפשרת להם לחזור ולנסות מזלם בהמשך לימודים במועד מאוחר יותר.

שנית, על צוות המורים של בית-הספר התיכון-

מרוץ, ובכך גרמו להריסת השלמות האינטלקטואלית.

המרוץ לקראת התואר האקדמי

התארים האקדמיים, למרות ההסטוריה המכובדת שלהם, נעשו בעיקר כרטיסי-כניסה למשרה ולמשכורת, וכך, לצערנו, איבדו הרבה מערכם האינטלקטואלי. קשה להגדיר את תארי הבוגר, המוסמך והדוקטור. ושוונות הדרישות להשגתם לא רק באוניברסיטאות שונות אלא גם בפקולטות ומחלקות שונות באותה אוניברסיטה. נראה כאילו התארים באים לסמל סיומה של תקופת שהות באוניברסיטה בלבד, שלגבי הבוגר היא תקופה של שלוש שנים לפחות, לגבי המוסמך עוד כשנתיים, ולגבי הדוקטור עוד תקופה בלתי מוגדרת, לפחות שנתיים עד שלוש שנים. הפעילות בתקופות אלה אינה מווסתת במדויק. אפשר לראותה לגבי הבוגר כתקופת לימודים, אם בנושא כללי ואם לשם מקצוע מוגדר, לגבי המוסמך כתקופת לימודים מתקדמים יותר, בחלקם מרו-כזים סביב מחקר המכוון מגבוה, ולגבי הדוקטור כתקופת מחקר מעמיק יותר, ואולי, נקווה, אף אוטונומי יותר.

עם הפלישה ההמונית לחינוך הגבוה נרצעה שהתארים איבדו הרבה ממשמעותם הנשגבת שהיתה להם בהתחלה. הלימוד לקראת תואר בוגר נעשה מעין הארכה של תקופת הלימודים בבית-הספר התיכון, ולעיתים קרובות באותן שיטות מפוקפקות של חדר-הכיתה. המחקר הכרוך בהשגת תואר מוסמך הפך לאמצעי בלתי חשוב ליצירת תיזה לא-מקורית בדרך-כלל, אשר לעיתים רחוקות כדאי לקרוא ובדרך כלל היא באה להוסיף מילוי למדפי המחלקה המאובקים. בפקולטות שונות דרגת המוסמך נעשית סימן-היכר לבוגרים לא מוכשרים דווקא, כשהמזהירים שבהם קופצים ישר לעבודת דוקטור. הדוקטוראט נחשב עדיין להישג ראוי לשבח באוניברסיטאות רבות ובחברה בכלל, אף שכתואר איבד הרבה מערכו, מחמת הספק בנוגע לשעור תרומתו של המועמד גופו ושעור תרומתו של המדריך. ואכן

משמעות לתארים אקדמיים שערכם מוטל ממילא בספק, ישפטו המעסיקים את האזרח האקדמי רק לפי רשימת הישגיו ולפי האוניברסיטה או המח- לקה שבה למד.

מרוץ הקבלה לאוניברסיטה

אם קודם היו הגבלות על הקבלה לאוניברסיטה בעיקר באותן פקולטות שההוראה בהן תובעת מעבדות וחמרים יקרים, חדרה לאחרונה הסלקציה גם למדעי הרוח באוניברסיטאות רבות, בעיקר משום שהתלמידים ומורים כאחד התחילו דורשים יחס מספרי מתאים בין תלמידים ומורים. לא סוד הוא שתהליך הסלקציה אינו מהימן. טול לדוגמה את ערכן המפוקפק של בחינות הבגרות, כשהצעיר נמצא לעיתים קרובות במצב של אי-בגרות גמורה עם סיומו של בית-הספר תיכון כלשהו. האם תחרוצנה את גורלו כמה שעות של עבודה במתח רב ובלתי נסבל? והרי לדוגמה מבחני הכניסה, שהרכבתם גרועה בדרך-כלל, או הערכתן הסובייקטיבית של ועדות-הקבלה. כמה מאלה שנפסלו עולים על אלה שנתקבלו? הכניסה לאוניברסיטה הפכה למרוץ שתוצאותיו שר-רותיות, והוא רצוף נברווה ומפח-נפש. מצד אחר, בשעה שכל המועמדים מתקבלים, כדרך שעושות כעת קצת אוניברסיטאות, והמוני השומעים מנופים בגמר השנה הראשונה ללימודיהם, הרי ערכה של הסלקציה שוב מוטל בספק נוכח הדיספרופורציה בין מספרי המורים והתלמידים והצפיפות במרחב ובציד.

ואולם אם הלימודים לקראת התואר הראשון ימוזגו בשלב הלימוד התיכון, יתמעט הלחץ להיכנס לאוניברסיטאות במידה מרובה. אם אמנם תידרש סלקציה לאחר החינוך התיכון המוארך מחמת ההקבלה בחבר המורים האוניברסיטאי, במרחב ובתקציב, מן הדין שתהיה זו אובייקטיבית בית והגיונית ככל האפשר. סלקציה הגיונית במשמע שיש לבטל את שיטת המיון אשר לפיה תלמיד אחד מתקבל בציון של 81.3 וחברו נפסל בגלל ציון של 81.2. בכל שיטה שהיא אפשר לקבוע ציון מינימלי, שלמעלה ממנו המועמד מתקבל

גבוה להיות בעל הכשרה אוניברסיטאית ומסונף לאוניברסיטה אזורית.

שלישית, יש להגדיל את בתי-הספר התיכוניים ולבנות בתי-ספר חדשים.

רביעית, אפשר לדחות את השירות הצבאי לגיל מאוחר יותר, או לשרת בהפסקים שבין הלימודים עם הבטחת החזרה לבית-הספר בגמר השירות.

חמישית, יש לדאוג למסלולים מקצועיים מתאימים ללימודים בשלבי ההמשך.

מגמת ההמשך של בית-הספר הכוללת את הלימודים לקראת תואר בוגר תעמיד על סדר היום במלוא החומרה את בעיית האיכות. בתי-ספר התיכוניים ברחבי תבל מפגרים מבחינת ההוראה המודרנית. בעייתם העיקרית היא לקיים רמת הוראה משיעית-רצון נוכח השינויים המהירים בחומר הלימוד, שהחברה בכלל והתלמידים בפרט כופים אותם. אחת הדרכים לפתרון היא לקשר את בתי-הספר התיכוניים לאוניברסיטאות לפי בסיס אזורי בקשר שיבטיח השגחה ופעולת גומלין. אמת, רבים סבורים עדיין, כי עדיף לקיים את הלימודים לקראת תואר בוגר בתוך כתלי האוניברסיטה. טענתם היא שהתלמידים העומדים לפני תואר בוגר נזקקים להוראה על-ידי מורים אקדמיים בכירים, שביכלתם לנפות ביתר קלות גם את המועמדים לקראת תארים גבוהים יותר. ואולם נימוק זה מאבד הרבה מערכו אם אתה נותן דעתך על גודל הכיתות, וממילא על מיעוט הזמן האישי שמקדיש המורה לתלמידו. יתר על כן, עם הקמת "האוניברסיטה הפתוחה" לא יהיה מנוס מהגדלת המרחק בין מורים לתלמידים.

תארי מוסמך ודוקטור

הצעתי היא לבטל תארי מוסמך ודוקטור. במקומם יקבל כל תלמיד בצאתו את האוניברסיטה, בכל שלב שהוא, תעודה המתארת את כל הקורסים והמחקרים שסיים. ברי שיהיה צורך להגדיר דרישות מסויימות ולהחזיק בהן, ואולי לקבוע גבולות של זמן, אך אלה הם פרטים הטעונים עיון ופתרון. במקום לנסות ולשוות

מגוחכות. צא ונסה להגדיר ולהשוות את התארים ואת ההבדלים בקניי-המידה למינניים ולהעלאות בדרגה. העניין בעשה מסובך עוד יותר משום סדרי קביעות, מטרד שאין איש יודע תקנה לו, והגורם לאוניברסיטה שתיהפך למדינת סעד, ששולטים בה בחלקה אקדמאים מזדקנים שכושר יצירתם בסימן ירידה. או שעומדים וממנים אנשי מדע צעירים ומבריקים למשרה אקדמית גבוהה, ובכך כבר גוזרים על המוסד הידרדרות בעתיד הרחוק, או שמנסים לדחות העלאות בדרגה לגיל מבוגר יותר ובכך מעוררים אי-רצון בקרב הצעירים החיוניים.

באוניברסיטאות ישראליות מסוימות יש ארבע דרגות אקדמיות: מרצה, מרצה בכיר פרופסור-חבר ופרופסור מן-המניין. המינני למרצה הוא קל, אך לרוב חסר-משמעות מבחינת האיכות, כיון שקנה-המידה היחיד כיום הוא אם יש לך תואר דוקטור. דרגת מרצה בכיר אינה ברורה כלל הואיל והיא מחייבת מחקר "מקורי" כלשהו, שמקוריותו אינה מוגדרת. דרגת פרופסור-חבר ברורה קצת יותר, שלכך נדרשת הכרה בין-לאומית במחקר. דרגת פרופסור מן-המניין, מלבד המקרים שבהם יוצר פורה ומוזהר זוכה להערכה לאומית ובין-לאומית, היא בדרך-כלל תוצאה בלתי נמנעת של דרגת פרופסור חבר. באיזו מידה יש ערך להמלצות, לאומיות ובין-לאומיות? באיזו מידה מובאות בחשבון יכולת ההוראה והמסירות? או, קשה מזה, כיצד שופטים יכולת הוראה בכלל? שגון היה הכינוי שכינה ש"י עגנון (בספרו "שירה") את הפרופסור מן-המניין בשם "פרופסור גמור". אכן בכמה אוניברסיטאות באירופה מציעים להעניק רק את הדרגות פרופסור ועוזר-הוראה.

נראה לי שתצמח תועלת רבה מביטול הדרגות האקדמיות כולן, ומן השימוש בכינוי אחד בלבד, חבר בצוות ההוראה האוניברסיטאי. אפשר, אם רוצים בכך, לשמור תואר פרופסור לאלה הנחשבים למנהיגים בשטחיהם, בהוראה ובמחקר. ואף זו: מוטב שלא להתאים משכורת לדרגה. מדוע על מורה אקדמי צעיר העובד קשה לגווע

בכל מקרה, ועוד ציון מינימלי, שלמעלה ממנו ידונו בקבלתו של המועמד, ואם לא ימצא בקבוצה הראשונה, תוכרע קבלתו בהגרלה. הציון-נים 'נכשל', 'עובר' ו'מצטיין' יתאימו לצרכים אלה.

מרוץ הבחינות

נראה שהפגם העיקרי בבחינות, כפי שהן בערכות עדיין באוניברסיטאות שונות, הוא חסרונם של קניי-מידה אובייקטיביים. זה בעוץ בשני גורמים: אי-השוויון בדרישות בין מוסדות שונים ולפעמים אף בין מחלקות שונות באותו מוסד, והשיפוט הסובייקטיבי. השווה, למשל, את הציון הניתן באוניברסיטאות שונות על-ידי המחלקות המלמדות שפות לזה הניתן במחלקות למתימטיקה, או אף את הציונים הניתנים באותה האוניברסיטה על-ידי מחלקות שונות לשפות או על-ידי המחלקה להיסטוריה של הזמן החדש והמחלקה להיסטוריה עתיקה. לא רק השאלות המוצגות או סוגי החיבורים הנדרשים שונים מאד זה מזה, אלא אף השיפוט של כל אחד מהבוחנים, בעיקר במבחנים שבעל-פה, שונה הוא. דומה שאפשר להגיע למידה מסוימת של אובייקטיביות על-ידי מבחנים בשיטת בחירת התשובה הנכונה מתוך כמה אפשרויות, מבחנים שיורכבו על-ידי גופים בין-מוסדיים מרכזיים, כדרך שעושים בבחינות לרפואה בשוודיה. אין ספק שדרך זו תעיד בעיקר על היקף ועומק בידיעה. חיבורים המש-קפים תכונות שכליות אחרות של התלמיד, כולל חיות המוגשות לשם קבלת תואר דוקטור (כל זמן שהן קיימות), יש לבדוק ולשפוט בועדות בין-מוסדיות מרכזיות. מובן שבמקרה זה אין צורך בציונים מספריים, ודי בשלושת הציונים — נכשל, עובר ומצטיין. יתר על כן, עדיף לערוך את המבחנים (אם בכלל) בגמר הקורס, ואולם בחינה אחת יכולה לקפל קורסים אחדים.

מרוץ הדרגה האקדמית

כיום, הדרגות האקדמיות יש בהן כדי לבלבל, ולעיתים קרובות הן חסרות משמעות, או שהן

פר התיכונים הכוללים לימודים לקראת תואר בוגר לאוניברסיטאות לפי אזורים; לבטל את הדרגות האקדמיות והתארים האקדמיים (או לפחות להפחית את מספרם); לבטל את הקביעות או לחדשה בפרקי זמן קבועים.

קרוב לודאי שאין שום דבר מקורי בהצעות אלו. שרשיון היו טמונים בתת-הכרתי מכבר. וכן יש לשער כי רק חלק מועט מהצעות אלו יוגשם בעתיד הקרוב. אני מקווה כי, לפחות, צאצאי ייהנו מקצתן.

נשאת רק הבעיה של "שחיקת היחס האישי" בהוראה, הירידה בהוראה "חיה" לעומת העליה בתהליך ה"קר", זה הנוקק למכשירי הקלטה, טל-ויזיה, מחשבים, ספרים מתוכננים והשכלה בכ"תב. היוכל ה"מדיום" לתפוס אי-פעם את מקומו של הקשר החי? איזה סוג של בוגר אקדמי נקבל: מצטיין, בעל כישורים, יעיל, מבין — אבל תוצר של מקרר? נראה לי שזו הבעיה המעמידה אתגר לפני החינוך כיום, והתוצאות תהיינה בעלות משמעות רבה לגבי עתיד האוניברסיטה. לשאלה זו אין לי תשובה הגיונית, אלא רק אינטואיבית — לטובת הקשר החי.

ברעב? ואולי יש לתת תוספת משכורת בעד פעילות מינהלית.

ומן הראוי לבטל את הקביעות במתכונתה הנוכחית, המכוונת להבטיח משרה עד לגיל מבורגר. ודאי שאסור לקביעות שתהיה טבועה במעמד של חבר הצוות האוניברסיטאי (ראה לעיל). ואם אמנם יוסיפו להיוקק לתואר פרופסור, מן הדין שהקביעות תינתן לתקופות זמן מוגבלות, נאמר לחמש שנים, שבסיומן יש לחדשה או לבטלה לפי קני-מידה הגיוניים של הפיריון במחקר ובהוראה. מובן, מי שאין כהונתו מתחדשת, יש לתת לו שהות מספקת להשתלב בחבריה. אגב, השיקול המחודש של כישורים מפקידיה לפקידה צריך שיהיה לחוק לא רק לגבי המורים האקדמיים, אלא גם לגבי מורי בתי-הספר היסודיים והתיכונים, וכן לגבי אנשי המקצועות החפשיים, פיסיקאים, עורכי-דין ואחרים.

כללו של דבר, אני מציע להעביר את הלימודים לקראת תואר בוגר אל שלב החינוך התיכון, כלומר להגביל את האוניברסיטאות ללימודי מוסמך ומעלה; להעמיד את תנאי הקבלה והבחירות על בסיס אובייקטיבי; לקשר את בתי-הס-

חקר האסלאם

ברנארד לואיס

שומרי האדיקות והסמכות, החוק ועיקרי האמור-נה; ומצד אחר, הדרוישים ושכמותם, מקיימי מסורת — או ליתר דיוק, הרבה מסורות מקור-מיות — של דת ודתיות מקומית. שתי הקבוצות נוהגות לומר הן לרשות המדינית: ה"עו-למא" בצורת תמיכה פעילה, הדרוישים בהשלמה סבילה ולו בקרתית — אף שבאחרונים נהגו הממשלות תדיר מנהג חשד, משום הרגשות וה-אנרגיות העוזים שביכלתם לעצור או להתיר.

הריפורמות ברוח המערב היו לרועץ לשתי הקבוצות. העולמא, שכבר היו בזיקה כלשהי לרשות המדינית, נעשו כפופים לה לחלוטין, ואיבדו את המגע עם העם. הדרוישים, יחד עם ההמונים שעמם היו נמנים, תהום רחבה ומתרחבת הפרייה דה ביניהם ובין העיליתות הפוליטיות והאינטלקטואליות המושפעות מן המערב, שלא היה עוד כל שיתוף רוחני, ואפילו שיתוף בלבוש, ביניהם ובין הרוב שרוחות המערב לא הגיעו אליו. גם העולמא גם הדרוישים היו נתוקים מן העולם המודרני, אשר עמו נאבקו העיליתות החדשות ובה בשעה שאפו להשתלב בו.

בעולם חדש זה נחשבה התיאולוגיה לדבר שאבד עליו כלח, והמיסטיציזם של הדרוישים לאמונת-הבל מבישה ומסוכנת. תקות הישועה היחידה היו תיקונים כלכליים, חברתיים, ועל הכל מדיניים, שהורתם ומימושם, כביכול, לפי סידרת אידיאולוגיות אירופיות מיובאות.

ב

במאת השנים האחרונות ראו אירופה, ואחר-כך אמריקה הצפונית, את העולם המוסלמי ב-מראה עקומה של קטיגוריות ומונחים אירופיים, ואחר-כך צפון-אמריקניים. אף המוסלמים, מט-עמי אפגה, פרסטיז'ה, ואפשר גם מהכרה, מתא-רים את ארצותיהם תדיר במונחים מערביים אלו. משקיפים מערביים — עתונאים, מדינאים, תלמידי

במשך המאה התשע-עשרה לבשו הצורות, הל-שון, ובמידת-מה אף דפוסי חיי הציבור בארצות המוסלמיות, מראית מערבית, ולפיכך חילונית. באותן ארצות שהיו כפופות לשלטון אירופה היה התהליך איטי, והיר ולוקה בחסר; ואילו בארצות שעצמאותן המדינית נתקיימה בידי שליטיהן המוסלמיים, יכלו השליטים לאכוף תי-קונים ברוח המערב בפחות היסוס ונקיפת-לב. בהלאימם את הכנסות הוקף ובהנהיגם משפט וחינוך נוסח חדש — היינו נוסח מערבי — שללו מן ה"עולמא" גם את עצמאותם בעניני ממון וגם חלק גדול מתפקידיהם וכוח-השפעתם והור-רידו אותם לדרגת שלוחה של הביורוקראטיה. כו-הגני האמונה נעשו עתה שמשי המדינה ודובריה, המצדיקים ריפורמה, ריאקציה, ליבראליזם וסוצי-אליזם, הכל לפי הנסיבות, על סמך אותם כתובים בכתבי הקודש ובאותן שיטות של פרשנות.

המדינה עצמה, נאבקה על קיומה בעולם שה-מעצמות האירופיות מושלות בו, אימצה לה צו-רות ונהלים אירופיים, ונסמכה בגיוסם ובהעלאתם של עובדיה יותר ויותר על אלה שהשכלתם והכ-שרתם נתנו להם את היכולת לספק את צרכי השעה — כלומר, על המיעוט הידוע לשון מער-בית, שיש לו השכלה מערבית כלשהי, וקנה איפוא משהו מדרכי אירופה בהתנהגות ואולי גם במח-שבה. מכאן ואילך הזהות מוגדרת והנאמנות נת-בעת במסגרת לאומית, ולא עדתית; הבקורת וה-שאיפה מתנסחות במונחים חילוניים ולא דתיים. במקום ספרי הקודש והספרים הקלאסיים באים ספרים חדשים להזין את העילית המשכילה והמו-שלת; עתונאים, עורכי-דין ומורי מכללות יורשים את מקום ה"עולמא"; הפוליטיקה, ולא התיאולוג-יה, נעשית מסד הטיעון וצורת הביטוי.

משני סוגים שונים מאד היו מפרשי האסלאם תמיד, עתים בניגוד זה לזה ובדרך כלל בזיקת גומלין זה עם זה. מצד אחד עמדו ה"עולמא",

למחצה אל ת'ורה (המהפכה) על יראת-הכבוד לפני הדת, וכעבור זמן קצר נמסר כי אותו מאמר גשתל על-ידי סוכנות המודיעין המרכזית של ארצות-הברית, וכי ההתנגדות אורגנה בעצה א-חת עם "האמריקנים, האנגלים, הירדנים, הסעודים, הציונים, וסלים חאתום". המהומה נמשכה, וב-11 במאי נידונו המחבר והעורך בבית-דין צבאי למאסר-עולם עם עבודת-פרך. עד שהא-פיל על בעיה זו משבר חדש בין סוריה לישר-אל, ואחריו באה מלחמת ששת הימים.

והיו גם מאורעות אחרים — פרץ התפילות ו-החרמות לאחר רציחות מצול במארס 1959, ה-תגובה שלאחר אחרי השריפה במסגד אל אקצא באוגוסט 1969, ההתנגשויות הגשונות בהודו וב-אינדונזיה — אשר הראו כי האסלאם עודנו קרי-את-הקרב רבת-העצמה ביותר, וכי למען האס-לאם, יותר מכל דגל אחר, נכונים אנשים להרוג וליהרג — ובלבד שידעו כי האסלאם, כפי שהם מבינים אותו, נתון בסכנה, ואינו רק מנוצל למט-רות פוליטיות, כפי שאירע לא אחת.

זה עיקר הבעיה. התגובה על פרשת אל אקצא מדגימה יפה את כוחו והגבלותיו של האסלאם כגורם פוליטי. זעם ההמונים המוסלמים על מה שנראה להם בתחלה כאיום על הדת היה עז וא-מתי — אך הנסיון להשתמש בזעם הזה למטרות מדיניות נכשל לחלוטין. סיבה אחת לכשלון זה היתה צביעותו הגלויה של הנסיון. המנהיגים המהפכניים הערבים לא הסתירו את כוונתם לע-שות את המטרות האסלאמיות כלי-שרת למטרות הערביות; השליטים השמרניים ניכר היה שהם דואגים יותר על הנפט באלאסקה מאשר על ה-אש באל-אקצה. סיבה אחרת היתה בלי ספק ה-הכרה שחדרה יותר ויותר כי המקרה הוא חסר-חשיבות — ביחוד לנוכח הטבח העדתי בהודו.

ג

האסלאם אינו נוח לניצול עוד, אך עודנו כוח — אפילו משדללה האמונה בו. יפה אמר ו. קאנטוול סמית על המשכילים המוסלמיים החד-

חכמים — מקבלים ברצון מונחים אלו, לנוחותם ולנוחות קוראיהם. דבר זה הוליד את האמונה המזורה אך השכיחה, כי הכוחות האוטנטיים וה-נחשבים בעולם המוסלמי ניתנים להצטייר ולהת-מיין על-פי מונחים מערביים גדושים כגון לאומ-נות וסוציאליזם, קידמה ומהפכנות — ואפילו, זו המופרכה שבמופרכות, מיזן ושמאל. התוצאות יש בהן כדי ללמדנו לא יותר מדין-וחשבון על תחרות ברידג' הכתוב בידי כתב-כדורגל.

אכן מזמן לזמן היה איזה מקרה, חסר-חשי-בות כשלעצמו, בא ומאיר לרגע את המציאות הממשית שמתחת למלל. ב-25 באפריל 1967 פירסם עתון הצבא הסורי גייש אל-שעב (צבא העם) מאמר מאת סגן-משנה אברהים חלאס, ושמו "האמצעים ליצירת אדם ערבי חדש". הדרך היחידה לבנין חברה ותרבות ערבית, כך טען המ-חבר, היא ליצור

אדם סוציאליסטי ערבי חדש, המשוכנע כי האלהים והדתות, הפיאודאליזם, הרכוש, העושר, הקולו-ניאליזם, וכל הערכים שהיו שולטים בחברה הקו-דמת אינם אלא פוחלצים בבתי-הנכות של ההיס-טוריה... יש רק ערך אחד: אמונה מוחלטת באדם החדש... הסומך רק על עצמו ועל פעו-לתו שלו... לפי שהוא יודע שסופו לאין מנוס הוא המוות ואחריו אין כלום... לא עדן ולא תופת... אין לנו צורך באנשים הכורעים ומש-תחיים ומבקשים חסד ורחמים...

וזו הפעם הראשונה שהרהורים כאלו באו בדפוס באחת מן המדינות הערביות המהפכניות. התוצאה היתה מהממת. האוכלוסיה הסורית הנפחדת כבר קיבלה עליה בהכנעה סידרה של תמורות נוקבות הן במדיניות והן בכלכלה: את דיכוי חופש הביטוי, הפיקוח על חופש התנועה, החרמת הרכוש. כל אלה עברו ללא תקלה — אך התקפה על האל ועל הדת בכתב-עת מטעם השלטון, זה היה קצה גבולה של קבלת-הדין, אלו היו הערכים האחרונים שעליהם היה עם מוסלמי מוכן לעמוד ולהילחם.

הממשלה נאלצה להיסוג מפני המתרחות וה-איבה הגוברת. ב-5 במאי נאסרו מחבר המאמר ועורך העתון. למחרת היום הכריז העתון הרשמי

לאכותי, השטחי, של ערכים ואידיאולוגיות חד-שיים. אלה הרוצים להבין לדרכי העמים המוסל-מים, חייבים ללמוד את האסלאם, בין לימוד פור-מאלי ובין פופולארי. חשוב להתבונן באסלאם; ואכן הנצרות, שכנתו הקרובה והגדולה של האס-לאם, מתבוננת בו זה ימים רבים.

ד

בימי עבר לא היה דרכן של תרבויות ודתות לנסות ולהתבונן התבוננות אוהדת בשכניהן וי-ריביהן. תרבות פירושה היה תרבות שלגו, וכל היתר הם ברברים. דת פירושה הדת שלגו, והי-תר כופרים. לפעמים היה סופר כהרודוטוס ביוון הקדומה, או ראשיד אל-דין בפרס של ימי הבי-נים, מתערר ברוב סקרנותו לחקור עמים רחו-קים ותרבויות זרות. אך מעטים, אם בכלל, הלכו בעקבותיהם. הצייליזאציה הראשונה שהחלה ל-התחקות על עמים אחרים לא כדי לכבשם או לה-עבירם על דתם, אלא רק כדי לדעת עליהם, היא זו של אירופה המערבית. עתה זכתה זו למחקים בחלקי תבל אחרים.

התבוננותם של נוצרים באסלאם נעשית זה מאות שנים. אמנם משפטים קדומים ואינטרסים שיבשו אותה לעתים קרובות, ובכל זאת הצמיחה זו ידיעה מקיפה ומדויקת הרבה יותר, הבנה מע-מיקה הרבה יותר, מהתבוננותם המקבילה של מוסלמים בנצרות.

לאירופה הביניימית היה האסלאם הבר-פלוג-תא הגדול, ולימודו היה דרוש מטעמים מעשיים. אחד מהם היה הפולמוס — להבין את הדת הירי-בה כדי להפריכה ולהחריבה. טעם אחר היה, לל-מוד. היו אנשים באירופה אשר, עם היותם נוצ-רים טובים, הכירו כי המוסלמים בספרד ובמזרח היו משכילים מהם במדע, ברפואה ובפילוסופיה. הם היו מעוניינים ללמוד מהם, והיו בהם שאפילו למדו ערבית לשם כך.

הפולמוס הדתי נגד האסלאם היה רווח בימי הביניים, ביחוד בימי המאבקים בספרד ובמזרח ה-קרוב, והרבה קונטרסים נכתבו כדי לשמור את הנוצרים מפני פיתויי האסלאם או כדי למשוך

שיים, כי הם מעריצים את "האסלאם בהיסטוריה יחד עם — או אפילו במקום — האלהים" ¹.

מעניין הדבר שרק שתי מדינות מוסלמיות, תורכיה ותוניסיה, ביטלו את הפוליגאמיה על-פי חוק. שתיהן לא תיחשבנה ל"מתקדמות" לפי ההגדרה המקובלת באפנה — אף ששתיהן היו ראויות לתואר זה במשמע קודם, ליבראלי יותר, של קידמה. כדבר הזה אין לומר על המדינות ה-מהפכניות, שהן שמרניות הרבה יותר בבחינה אינטלקטואלית וחברתית, ושגעשו בשנים האח-רונות יותר, ולא פחות, אסלאמיות בתודעת עצ-מן, הן בירתא-הכבוד שלהן לפני דתן והן במנה-גן עם דתות אחרות. הלקח של אפריל 1967 גל-מד היטב, בשלוש השנים האחרונות נבנו בסור-יה יותר מסגדים מאשר בשלושים השנים הקוד-מות, וסופר ערבי נוצרי מתאר את רגשותיהם של הנוצרים המהגרים בזה הלשון:

הנוצרים אין להם עתיד בארץ הנעשית כל הזמן סוציאליסטית וטוטאליטארית יותר ויותר. לילדי-הם בבתי הספר מרביצים תורה הקובעת יותר ויותר מקום לאסלאם, ודתם שלהם בסכנה. מה סיכום לחזויק מעמד, כשדלתות הפקידות הציבו-רית והחברות המולאמות נעולות בפניהם, רכוש הוריהם גשול מהם, ואין להם האפשרות לעסוק בעסק מכניס בתוך חברה שכמעט כל דבר בה נתון לשליטת המדינה? ²

גם כשמוסלמים אינם מאמינים עוד באסלאם, הם מקיימים לעתים מנהגים והלכי מחשבה אס-לאמיים. הנה כי כן, בקרב המארכסיסטים המוס-למים יש גם "עולמא" וגם דרושים, המגינים על האמונה ומכריזים מלחמת קודש (מהפכנית) על הכופרים (האימפריאליסטים). בשעה זו, ה"עול-מא" של המארכסיוזם נוטים למוסקבה, והדרושים לפקין או האוואנה. "אין אללה אלא אללה ומאו הוא נביאו!" אף כשהאמונה מתה, הנאמנות נש-ארת בחיים. אף כשהנאמנות נובלת, הזהות היש-נה נשארת, ועמה מכלול מישאלות והלכי-רוח ישנים, וזו הממשות היחידה מתחת למיכסה המ-

Cantwell Smith, *Islam in Modern History* ¹ (1957), p. 151

Religion in the Middle East (ed. A. J. Ar-² berry, 1969), I. p. 1.415

הישירה כגישה לא-צלחה ואף לא-נחוצה, לבשה המיסיונריות צורות אחרות — לעתים צורה אקו-מנית, לעתים צורת משאלה לעשות יד אחת כנגד אויב משותף, שהוגדר הגדרות שונות.

הטיפוס הקודם של מחקר האסלאם לשם פול-מוס והפרכה חוזר ומופיע במאה העשרים רק ב-מקום אחד — בברית-המועצות. בשנים הראשונות לאחר המהפכה היה הקו המכריע במחקר ה-סובייטי על הארצות המוסלמיות הצורך להפריך ולערער תנועות אסלאמיות ולאומניות בשטחים המוסלמיים של האימפריה הרוסית הקודמת, ול-הרוס את האסלאם כדי להכשיר ולהקל את מעבר העמים המוסלמים בברית-המועצות לקומוניזם. הספרות האנטי-אסלאמית שנכתבה במוסקבה בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים דומה במידה מרובה לזו שיצאה ממזרח אירופה המערבית בימי הביניים. הסברתם את האסלאם מיסודת על עקרונות עיוניים אפריוריים ומכוונת למטרות מעשיות, שייכת לספרות הפולמוס הדתי יור-תר מאשר למחקר. הרבה ממה שכתבים מארכ-סיסטם על האסלאם הוא ממין זה, אף שדברים הנכתבים מחוץ לברית המועצות מתוחכמים יותר מבחינה אינטלקטואלית, והמטרה הפולמוסית נכרת בהם פחות. המארכסיסטים בארצות מוסל-מיות נוקטים, מן הסתם מטעמים טכסיסיים, גיי-שה מעין זו של בילדרדיק כביכול, בהציגם את מוחמד כסוציאליסט בעומק לבו, כלי-שרת בידי חוקי ההיסטוריה האכזרים, ומבשר פוטנציאלי של הקומוניזם למוסלמים. גישה זו זכתה עד-כה בתמיכה מועטת, זולת בקרב האידיאולוגים הרשמיים של המשטרים.

פרט לעבודתם של קצת מארכסיסטים מערביים בעלי גישה ליבראלית יותר, הרי ספרות הפול-מוס, בין מארכסיסטית בין נוצרית, אין בה כמעט זכר לסקרנות או להרחק אינטלקטואלי — תכו-נה שנחשבה בעיני אלה לחטא, ובעיני אלה ל-משגה אידיאולוגי.

ה

לימים באה במערב במקום איש הפולמוס דמות חדשה, שנודעה בשם היוצא-דופן "מזרחן". מלה

מוסלמים לנצרות. ספרות זו גועה לימים, בשעה שהמשימה האחת נראתה מיותרת, והאחרת בלתי אפשרית. תחיה קצרה היתה לה בימי הכיבושים העותמאניים הגדולים, אך בדרך כלל, עם קץ ימי הביניים, לא נחשב עוד האסלאם באירופה הנוצרית ליריב אניטלקטואלי רציני. דבר זה בלט עוד יותר בתקופה שהעצמה הצבאית העותמאנית איימה איום רב על אירופה, והמדיניות החברתית העותמאנית שימשה פיתוי מסוכן לאיכרים באירופה.

הפולמוס האנטי-אסלאמי נמשך לסירוגין בהר-גים מיסיונריים ותיאולוגיים, אך אין לו חשיבות אלא במידה שהמריץ או שיבש את צמיחת המח-קר במערב. אכן התיאולוגיה הוסיפה לשמש נקודת מוצא לאלה שנכנסו למחקר אקדמי של תרבויות המזרח ודתותיו, אף שרובם נשתחררו מן המשפטים הקדומים והאינטרסים של ימים קודמים. ואולם, בדיבור כולל, תיאולוגים ואף מיסיונרים מערביים העוסקים באסלאם שוב אינם מתכוונים — לפחות באופן ישיר — להעביר מוסלמים לנצרות. גישתם לאסלאם היא יותר ברוחה של המשורר והחכם ההולנדי וילם בילדרדיק (1756-1831) שטען כי "יש להביא את המוסלמים אל הנוצרי דרך הקוראן", על-ידי שיוכיחו להם כי "מוחמד היה נוצרי בלבד... כלי שרת בידי ההשגחה המיטיבה, ומבשר הישועה לפגנים ולמניכיאים".³ דעות דומות הובעו על ידי המיסיונר האנגלי צ'ארלס פורסטר, אשר ראה את האסלאם כתחנת-ביניים בין הנצרות לפגניות.⁴ "רק אם נודה בפה מלא במה שיש להם", אומר פורסטר, "נוכל לקוות להביאם לידי כך שיחושו מה שאין להם". לאחר שנטשה את ההתקפה

³ Brieven van Mr. Willem Bilderdijk, IV (Rotterdam, 1837), pp. 75-6; מובא אצל C.F. Piper, *Islam and the Netherlands* (Leiden, 1957), p. 16.

⁴ Charles Forster, *Mahometanism Unveiled* (1829), II pp. 365, 378, Cf. N. Daniel, *Islam, Europe and Empire* (1966), p. 33; Albert Hourani, "Islam and the Philosophers of History" in *Middle Eastern Studies* (1967), III pp. 223-5.

קצת פחות לפרסית. מעניין הדבר, שכמעט לא הושם לב לתורכית. למרות היותה הלשון הראשונה של העולם המוסלמי באותה עת, חסרונה היה שהיא לשון חיה, ולפיכך, כמו אנגלית, צרפתית וגרמנית, לא היתה ראויה לעיון מדעי.

ב. הסוג האחר היה מעשי, בעיקר חדשות מתורכיה, ובמידה פחותה מזו, מארצות מוסלמיות אחרות. הרבה ספרים נכתבו על האימפריה התורכית, משאביה, אוכלוסיתה, עצמתה הצבאית, וכמובן, בין היתר, דתה, לרבות הצורות השונות של הפולחן, הארגון והאמונה, שהיו מצויות בקרב עמי אימפריה זו. ספרות זו עיקר יניקתה מהסתכלות ישירה, ומטרתה לספק את הצורך במידע מעשי מדויק על שכנה זו, המסוכנת אך המעניינת, של הנצרות. אכן הדיון בשכנה זו עדיין היה בהיבט דתי, ולא לאומי, ואפילו שמות אֶתְנִיִּים כמו "תורכי" ו"מאורי" שימשו אז בדרך כלל במשמע דתי, כשמות גרדיפים למוסלמי. הנוצרים המזרחיים לא היו קרויים בדרך כלל אף באחד מן השמות הללו, ואילו אירופי שנתאסלם היו אומרים עליו ש"נעשה תורכי".

במרוצת המאה התשע-עשרה ניתנה דחיפה עצומה לחקר האסלאם באירופה. כמה גורמים חדשים סייעו לצמיחה רבה זו. אחד מהם היה השיטה ההיסטורית הבקרתית שפיתחו חכמים באירופה, וביחוד בגרמניה, לשם חקר תולדות יוון, רומא ואירופה בכללה. השימוש בשיטה זו לחקר ראשית תולדות האסלאם, חיי הנביא, יסוד החליפות, הכיבושים הגדולים של הערבים וכיוצא באלו, הצעיד את המחקרים הללו צעד רב קדימה והיה לבסיס למרבית הספרות שבאה אחר-כך, הן באירופה והן בעולם המוסלמי.

עוד גורם חשוב היה האַמְנִיצִיפֶאצִיָה של יהודי אירופה, וכניסתם של תלמידי-חכמים יהודיים לאוניברסיטאות האירופיות. מראשית, תרמו חכמים יהודיים תרומה גדולה להתפתחות לימודי ערב והאסלאם — תרומה הנמשכת עד ימינו, עד כמה שמתירים זאת מושלים ונדיבים בעלי דעות פוליטיות. כעמיתיהם הנוצרים, היו רוב היהודים הללו בעלי רקע תיאולוגי, משעברו משיבות

זו מציינת באופן מטושטש מאד את נושא לימודיו של החוקר, ואינה מודיעה דבר על שיטתו או מטרתו. ברגיל, מקצועותיו היו תיאולוגיה ובלשנות, והכוח הדוחף אותו סקרנות מדעית — אף שההזדמנויות להתמכר לסקרנותו היו לעתים קרובות פרי צרכים מדיניים וכלכליים.

השלב החדש החל עם הריניסאנס, מתוך צירוף נסיבות נוח ומיוחד במינו. הסופרים הקדמונים, וביחוד הרודוטוס, נתנו את הדגם לחקר עמים רחוקים וזרים; המחקר החדש הכין את השיטה הפילולוגית שנדרשה ללימודים אלו; התפשטותה של אירופה המציאה את הטוות, את הצורך, ואת החומר.

בעוד אירופה מתפשטת בשני הקצוות, על פני הערבות והאוקיינוסים, התקדם האסלאם דרך הבלקנים בואכה וינה. לשעה נראָה היה כי תורכיה מאיימת על קיומה של הציוויליזציה האירופית — אך בה בשעה היה בשטחיה העצומים משום פתח סיכוי גדול ליזמת סחר אירופית. הן כאויב והן כשוק, היא היתה שדה-חקר חשוב.

והנה הפיחו הריפורמאציה והריפורמאציה הנגדית קנאת דת חדשה בעורקיה של אירופה. הפרוטסטנטים, וביחוד האוניטאריים, הראו זמן-מה ענין באסלאם — דת זו, שבאיבתה לריבוי אלים ופסילים נראתה קרובה במידת-מה לאַתְגֶר הפרוטסטנטי כלפי הקתוליות. נוספה על זאת האפשרות המפתה של ברית עם תורכיה נגד המעצמות הקתוליות. אף שלא יצא מזה דבר, השפיע הדבר במידת מה על צמיחת המחקר האירופי.

ספרות אירופה בעניני האסלאם למן המאה השש-עשרה היא משני סוגים בעיקר, בשתי גישות שונות מאד.

א. סוג אֶחָד הוא זה שאפשר לקרוא הלמדני, ששולטות בו התיאולוגיה והפילולוגיה, ועיקר התענינותו בכתבי הקודש ובקלסיקנים של האסלאם. את הקוראן ואת הספרות הערבית הקדומה למדו כדרך שלמדו בארצות אירופה את ספרי הביבליה ואת הקלסיקנים של יוון ורומא. תשומת הלב הגדולה ביותר הוקדשה לערבית,

עלית האימפריאליזם וגיבוש השלטון האירופי ברוב שטחי העולם המוסלמי. הארצות העיקריות שהיו מעורבות בכך היו בריטניה, המושלת בהוֹ-דו ואחר-כך בחלקים מן המזרח התיכון ואפריקה; צרפת, בצפון אפריקה ואחר-כך במערבה ובמרכזה; הולאנד, שהגיעה לשלט במרבית דרום-מזרח אסיה המוסלמית; ורוסיה, שניצחה את העמים המוסלמים של הוולגה, קרים, הקוקוז, והממלכות המוסלמיות הקדומות של אסיה המרכזית. אלו היו ארבע המעצמות האימפריאליות העיקריות שחילקו ביניהן את עולם האסלאם. מלבד זאת, פיתחו גרמניה ואוסטריה זיקה קולוניאלית למחצה לאימפריה העותומאנית; ולימים משלה איטליה, במשך תקופה קצרה אך חשובה, בחלקים של אפריקה הצפונית והמזרחית.

לא אחת באים אנשי המזרח לקטר על מזרח-חנים, שהם משרתי האימפריאליזם, ושעבודתם נועדה לשמש את צרכי המושלים, הסוחרים, הדיפלומטים, הסוכנים והמיסיונרים. קטרוג זה אינו חסרי-יסוד, ותוספת חיוק נמצאת לו כל אימת שהמזרחן עצמו מופיע באחד מן התפקידים הללו. באימפריה האירופית היחידה, המושלת עד היום בארצות מוסלמיות, היינו רוסיה, רתומים מדעי המזרח במפורש ובגלוי למטרות ולאינטרסים של המדינה.

ואולם האשמה זו דחוקה היא עד לגיחוך, אם היא באה כהערכת המניעים שדחפו את האדם המערבי, יחיד עד היום הזה בקרב האנושות, לעסוק בחקר תרבויות זרות. האימפריה והמסחר אפשר המריצו גם הכשירו לימודים אלו; אך הלו — בחברות בנות-חורין — לא כיוונו אותם. ה-מיסיונר המומחה הקולוניאלי מילאו בדרך כלל אך תפקיד מיצער בהתפתחות חקר האסלאם במערב, ועבודתם, בחריגים מעטים מאד, לא זכתה לכבוד והשפעה בקרב חכמים. עיקר ההתקדמות היה פרי עבודתם של אנשים שפעלו מכוח החפץ לדעת ולהבין, וששיטותיהם היו שיטות המחקר הבקרתי. רובם היו מורי אוניברסיטה, בלתי תלויים באינטרסים האימפריאליים והמסחריים הגדולים, ולעתים מנוגדים להם.

ובת-י-מדרש לרבנים אל חקר הערבית והאסלאם. אך הם נשתנו בכמה בחינות חשובות מעמיתיהם הנוצרים. תלמיד-החכם יהודי, להבדיל מרבים מעמיתיו הנוצרים, לא היו לו כוונות מיסיונריות, או כיסופים למסעי-הצלב או זיקה לשאלה המזרחית. הוא היה פטור ממורשת הפחדים, משפטי-הקדם, והעכבות ששיבוש תדיר את המחקר הנוצרי.

נהפוך הוא, בשתי בחינות חדשות היתה לו נטיה אוהדת לנושא לימודיו. אחת היתה מעשית וממשית. העברית והערבית הן לשונות קרובות; היהדות והאסלאם הן דתות אחיות, והרה"ב צדדים דומים יש בהן. ההבראיסט אפשר היה לו ללמוד ערבית, והבקי בתלמוד אפשר היה לו להבין את החוקים הקדושים של האסלאם, ביתר קלות ואף ביתר אהדה מעמיתיו הפרוטסטנטים או הקתוליים.

היתה עוד סיבה לאהדת היהודים לאסלאם. בתקופה זו התחילה האנטישמיות הגזעית יורשת את מקום הנוסח הישן של אנטי-יודאיזם בנצרות, והיהודי לא הותקף עוד ככופר (האשמה שאינה ראויה למאה נאורה כמאה התשע-עשרה), אלא כנחות בנזע, כנכרי אסיאני באירופה. ומש-נאמר ליהודי כי הוא שמי ומזרחי, נשא עיניו לסעד ונחמה אל בני שם ושאר בני מזרח — אולי כדרך שכושי אמריקני ישא עיניו בימינו אל אפריקה ואף אל אסיה, ובאותה מידת צידוק בשני המקרים. אף שזיקת קירבה זו רובה היתה דמיונית וכולה ללא גמול, הרי סייעה לא מעט לעורר אהדת יהודים לאסלאם ועניינם בחקר ה-אסלאם. תלמידי-חכמים יהודים היו עם הראשונים שניסו להציג את האסלאם לפני הקוראים באירופה כדרך שהמוסלמים עצמם רואים אותו, וכן להדגיש, להכיר, ולפעמים גם לפאר את הישגיה וזכויותיה של הציוויליזציה המוסלמית בימי זהרה.

1

ההתפתחות העיקרית במאה התשע-עשרה שהשפיעה על צמיחת מדעי המזרח היתה כמובן

שון לערביסטים האנגלים הגדולים, שעבד באוכ-ספורד בימי מלחמת האזרחים, מצא כנגד החלי-פות של אל מאמון, הקבלות בהתנגשות הכוחות והדוקטרינות שראה סביבו; חוקרים אירופיים במאה התשע-עשרה הבחינו זרמים של ליבראל-יות ולאומיות במאבקים הדתיים והכיתתיים של האסלאם הקדום; חוקרים של המאה העשרים, הצופים באספקלריה של ההיסטוריה, רואים שם תמורה כלכלית וסכסוך חברתי — ופונים לשי-טותיהם החדשות של אנשי מדעי החברה כדי ל-סייעם בהבנת הדברים.

האירופים הראשונים שהעלו הכללות על החב-רה המוסלמית מתוך הסתכלותם היו — שלא ב-מפתיע — נוסעים. רב-ההשפעה שבהם היה בלי ספק פראנסואה ברנייה (François Bernier, 1620-1688), רופא וחוקר-טבע צרפתי שעשה שתי-עשרה שנה בהודו ותקופות קצרות יותר בסוריה ומצרים. מלבד תיאורו את החברה האס-לאמית, ניסה ברנייה לנתח את סיבות עניותה ונחשלותה באמנות, במדע, ובחקלאות. הוא מצא את ההסבר בהעדר רכוש קרקעי פרטי ובתפי-סת הקרקע בידי השליט, דבר שהביא, במישרים או בעקיפין, לידי חברה קופאת ומשטר דספוטי⁵. רעיונותיו של ברנייה השפיעו על סופרים רבים אחריו, ביחוד על מונטסקייה; גם קארל מארכס קיבל אותם, וכך נעשה ברנייה, יחד עם אדם סמית והתועלתנים האנגלים, לאחד מאבות התו-רה המארכסיסטית על "אופן הייצור האסיאני".

צרפתי אחר, בעל נטיה פילוסופית, וולניי ה-מפורסם (Volney, 1757-1820), עשה שלוש שנים במצרים ובסוריה. שלא כרוב הנוסעים, אין הוא אומר לנו כלום על מסעיו והרפתקותיו שלו. תחת זאת הוא מתאר, דרך שיטה וברוב פרטים, את מצב הארצות שביקר, ובוחר את סיבות הדב-רים שהוא מתאר. הוא מצייר תמונה קודרת — של עוני ופחד, בערות ונחשלות, עריצות, שוד וחוסר בטחון ורפיון-ידיים כללי הנפסק רק על-

הראשון במדעי החברה שנתן דעתו על האס-לאם הוא מדע ההיסטוריה. אנשי מעשה כתבו (או יזמו) ספרי היסטוריה על תורכיה העותמא-נית, המעצמה המוסלמית הגדולה האחרונה שנש-ארה; תלמידי-חכמים בדקו את שרשיהן וראשית תולדותיהן של הדת והקהילה המוסלמית. הרא-שונים כתבו חיבורים, שבימינו יש בהם עניין רק במידה שהם בני זמנם ומכלי ראשון; האחרו-נים הגיחו יסודות למסורת גדולה — ונמשכת — של מחקר.

אמרו שדברי ימי הערבים נכתבו במערב בעי-קר בידי היסטוריונים שאינם יודעים ערבית ועל-ידי ערביסטים שאינם יודעים היסטוריה. אם נו-סיף פרסית, תורכית, ועוד קצת לשונות לנוסחה זו, הרי הדברים חלים על תולדות האסלאם כו-לו. אפילו עכשיו יש להודות, ויהיה המחיר מבחי-נת כבוד המקצוע מה שיהיה, כי רמת הכניסה ו-ההישג בלימודי המזרח התיכון נמוכה היא במי-דה ניכרת מאשר במדעים אחרים, שלומדיהם מרובים יותר. ובכל זאת היתה התקדמות; ובמ-שך המאה ומחצית המאה האחרונות הוסיפו כמה וכמה חוקרים שהיו גם היסטוריונים וגם מזרחנים תוספות של ממש להבנתנו בתולדות האסלאם — ולא רק להבנתנו שלנו, אלא גם של המוסלמים עצמם.

ז

גם בכתבם על העבר, ההיסטוריונים הם אסירי זמנם — בחומר שבידם ובשיטותיהם, בתפיסותיה-ם ובהתענינותם. ההיסטוריונים של האסלאם הקלאסי לא ילכו שלא להיות מושפעים מן האס-לאם בן-זמנם שראו בעיניהם, וביחוד מאותו חלק של העולם המוסלמי שנקלעו לתוכו על-ידי ה-נסיבות, האישיות והלאומיות. הנה כי כן הגיעו חוקרי אסלאם בריטיים, צרפתיים, רוסיים, או גר-מניים לראות את האסלאם בכסות הודית, צפון-אפריקנית, אסיאנית מרכזית, או עותמאנית מאו-חרת. בשאלותיו שהוא שואל ובתשובותיו שהוא מוצא, מונחה ההיסטוריון על-ידי העיסוקים וה-הדגשים של זמנו וסביבתו. אדוארד פוקוק, הרא-

⁵ François Bernier, *Histoire de la dernière révolution des états du Grand Mogol* (4 vol., Paris 1670-71).

הערכות אלו, ואחרות שיש בהן ראיית-הגולד כיוצא בה, מעמידות את סלייד בשורה אחת עם בורק וטוקויל כנביא שמרני של חורבן ראדי-קאלי.

הללו — שני פילוסופים צרפתיים וספן אנ-גלי — הם רק שלושה מן הטובים שבנוסעים אשר חזרו מן המזרח להאיר את עיני בני ארצם בעיני האסלאם. כתביהם סייעו, עוד יותר מכתבי ההיסטוריונים, לעצב את צלמם של האסלאם והציורי-ליזאציה האסלאמית, כהשתקפם במחשבה ובמח-קר של המערב.

ח

למן המאה השמונה-עשרה ואילך יש בפי רוב ההוגים המדיניים והחברתיים דברים לומר על שכנתה הקרובה ביותר של הנצרות. בצרפת דיב-רו מונטסקיה וולטר על רעיונות ומוסדות; ב-גרמניה דנו הרדר והגל בהשתמעויות הפילוסופיות העמוקות יותר; באנגליה נתן בורק דעתו על האופי המשפטי והמדיני של המימשל המוסלמי כפי השפעתו על פרשת ז'ורן הייסטינגס, ואי-לו אדם סמית, ריצ'ארד ג'ונס ומיל, הקשיש וה-צעיר, עמדו על המיבנה הכלכלי והחברתי של האימפריות המוסלמיות. במרחק-מה אחרי אלה באו שפנגלר, טוינבי ושאר בעלי המטא-היסטוריה, יה, כפי שקוראים לזו עתה, אף שהשם קאטא-היסטוריה אולי יפה יותר לפרי עבודתם.

בהקשר זה אולי ראוי להזכיר בדרך אגב עוד קבוצת כתבים אחת, אף שזיקתה לנושא הנידון מיצעה בלבד. בספרות הפקפוק והלקאת-עצמו⁶ שנעשתה חלק מהותי מן המסורת המערבית. מש-מש המוסלמי — וכמוהו שאר לא-מערביים — כ-עין דמות-דגם, או ביתר דיוק גולם של בעל-אוב, בעל תפקיד קבוע שהוא משמיעו בדו-שיח על טהרת המערביות. כל זה אין לו ולא כלום לא עם האסלאם ולא עם המדע; והוא מסייענו להבין את האסלאם לא יותר משיועילו לנו "מס-

ידי פרצי-פתאום של אלימות חסרת-תכלית. זול-ניי דחה את התיאוריה, שהיתה רווחת בזמנו, כי פגעים אלו הם פרי האקלים והשפעתו על האופי. השורש האמיתי, הוא טוען, געוץ במוסדות החב-רתיים — במימשל ובדת, כשרוע שלטונו של זה מסתייע בתורה הקוויאטיסטית של זו. וולניי, ש-כתב שוב אחרי המהפכה הצרפתית, היה בעל אופטימיות וסבר כי מה שקלקלה העריצות תתקן החירות. הנחשלות החברתית היא מעצור זמני במיצעד הקידמה, אשר התמורה והריפורמה יגב-רו עליו.⁶

דעה אחרת היתה, כעבור מחצית המאה, לא-דולפוס סלייד (Slade, 1804-1877), קצין ימי בריטי ששהה בתורכיה בימי הריפורמות הגדולות של הסולטאן מחמוד השני ויורשיו. ספריו לא זכו לתשומת-הלב שהיו ראויים לה — במקצת ודאי משום צורתם כרשומות אישיות נוסח ישן, ואולי עוד יותר משום שמימצאיהם עמדו בסתי-רה לאורתודוכסיה הליבראלית של הזמן. להב-דיל מרוב המשקיפים האירופיים, לא היה סלייד משוכנע בחטאותיו של המשטר הישן ובמעלותיו של המשטר החדש. צופה בקרתי אך אוהד, הוא ידע את חסרונותיו של הסדר הישן, אך מצא בו הרבה דברים מעוררי התפעלות. בהכירו בצורך להביא שינויים, הוא מגנה את החיפזון חסר-ההבחנה שבהפעלתם, ומראה איך הריפורמה ה-ליבראלית, בפוררה את החברה המסורתית, עלו-לה להביא לידי אבדן חירות. האצולה החדשה שעלתה על כתפי הריפורמות היא חמדנית, אלי-מה ומושחתת. "האצולה הישנה, פתוחת-יד ובו-בזנית, ישבה באחוותיה; תנוריה לעולם לא היו צוננים; דודי הפילאף שלה לעולם לא היו רי-קים. אחוזתה של האצולה החדשה היא המדינה"⁷.

⁶ Volney, Voyage en Egypte et en Syrie (1787; אנגלית 1787); Les Ruines, ou Méditations sur les révolutions des Empires (Paris, 1791).

⁷ A. Slade, Turkey and the Crimean War (London, 1867), השווה B. Lewis, "Some English Travellers in the East, Middle Eastern Studies (1968), IV pp. 303ff.

⁸ השפעת הלך-רוח מערבי זה על הדו-שיח בין חוקרי אסלאם למסלמים נידונה במאמרו של ג. א. פון גרינבאום בקובץ Middle Eastern Studies (1970), VI, M. 127-149.

ויליזאציה המוסלמית, שמקורה הליסטי, מקומה יכירנה עם הנצרות ולא עם אסיה ממש. עוד בעלי הלכות חברתיות — כגון פארטו, לה פליי, ברייזיג, דירקהיים — העמידו תלמידים בקרב ה-מזרחנים, וכן עשו מלומדים אחרונים, בעיקר רו-ברט רדפילד משיקאגו.

ט

מקרה אחד יש בו ענין מיוחד — קארל מארכס. הניתוח המארכסיסטי של האסלאם היה, בקווים כלליים, משלושה סוגים. אחד מהם היא הדוקט-רינה על אופן-הייצור האסיאני. זה הותה בחטף בידי מארכס ואנגלס, אגב הודייה צנועה שמער-כת הקאטגוריות שלהם השאולה מן הקורות באיי-רופה אפשר אין תחולתה אוניברסאלית. לימים נתעסקו בה סכולטיקנים מארכסיסטיים, אשר על ידי צירוף פיסקאות או אפילו משפטים יחידים שנכתבו בזמנים שונים, מהם במכתבים, בטיטות ובמאמרים בעתונים, הצליחו להרכיב שיטה סד-רה של הגות מפי הגבורה. עיקר הדיון באופן הייצור האסיאני נסב על סין, קצתו על הודו; העולם המוסלמי לא זכה לתשומת לב. ואולם בזמן האחרון פשט הגל האחרון של התחדשות הענין בענף זה של המארכסיזם והגיע לתורכיה, ושם ניסו כמה כלכלנים צעירים לגלות את אופן-היי-צור האסיאני באימפריה העותומאנית.⁹

אופן הייצור האסיאני, שאין בו בעלות פרטית על הקרקע וממילא אין מלחמת מעמדות, רק גי-גוד פשוט בין המון האוכלוסיה המפוחד ובין הביורוקראטיה החובקת-כל של המדינה, זהו א-חת ההבחנות המדויקות ביותר של מארכס — לא בתור היסטוריה, אלא בתור נבואה. משום-מה סלד סטאלין מן התיאוריה על אופן הייצור האסיאני, ולמעשה נידה אותה בשנת 1939. מאז הוכרחה אנשי המדע הסובייטי לשבץ את תולדות האסלאם לתוך הרצף המוסמך של אפני הייצור

עי גוליבר" או "המכתבים הפרסיים" של מונטס-קייה לדעת את מדע הכרטוגראפיה או להכיר את פרס — והרבה פחות להרחבת דעתנו.

כמה וכמה ממניחי היסודות למדעי החברה ה-מודרניים פסקו פסוקם על האיסלאם. בעיני או-גוסט קונט היה האסלאם, בדומה לנצרות, מיושן, דבר של ימי הבינים, שנגזר דינו לפנות מקומו לדת החדשה של הפוזיטיביזם המדעי. הוא עקב בהתענינות אוהדת אחר הריפורמות העותומניות, והיתה לו השפעת מה על התורכים הצעירים של הדור הבא, אשר את סיסמתם "אחדות וקידמה" סיגלו להם מ"סדר וקידמה" של קונט. מאכס ובר מת בטרם צירף את האיסלאם לשאר הדתות שב-חן בחינה מדוקדקת, אבל במקומות רבים בכת-ביו נמצא עדויות מרובות למחשבתו על האס-לאם, שהושפעה הרבה מכתביו של יוליוס ולהאו-זן. לקארל מארכס, בדומה לעוד ויקטוריאנים, נצטיירה האימפריה העותומאנית בעיקר לאור שאלת המזרח, ומן הערבים הסיח דעתו לגמרי. עם זה הקדיש מידת מה של תשומת לב להודו ולדרום מזרח אסיה, והיתווה בקווים כלליים את התיאוריה של אופן הייצור האסיאני, שאחרים פיתחו אותה אחר-כך.

כצפוי, מפאת המידע הבלתי-מספיק והבלתי מדוייק שעמד לרשותם, היתה תרומתם של הא-בות-המייסדים של הסוציולוגיה להבנת האסלאם בעלת ערך מוגבל — אף שקצתם, בייחוד קונט, דירקהיים, וכן גוסטאב לה בון ואדמונד דמולן שאין להם חשיבות יתרה בדרך כלל, היתה להם השפעה ניכרת על סופרים מוסלמים. יתר משמ-עות יש לעובדה שהמריצו את המזרחנים להר-חיב, ולעתים קרובות יותר להפריך את קביעותי-הם הספציפיות, וחשוב מזה — להסתייע במוש-גים ובשיטות שלהם לארחות חקירה חדשים. מ-ראשית המאה הלכו לא מעט מחוקרי האסלאם בד-רך זו. הנסיך קטאני, תלמיד של קונט, ניתח גי-תוח פוזיטיביסטי את דרך חייו של הנביא ואת ראשית האיסלאם. קארל היינריך בקר, ידידו של ובר וטרלשט, ניסה להוכיח כי האסלאם אינו על-פי טבעו עויין להתקדמות כלכלית, וכי הצי-

⁹ בסוגיה זו של מחלוקת עיין מחקרו המצויין של ג'יאני סופרי: *Il Modo di produzione asiatico: Storia di una controversia marxista* (Turin, 1969).

הקדום, בגלל חטא קל יותר, אי-התאמה לעדותן של העובדות. נסיונותיהם של מורוזוב, קלימו-ביץ וטולסטוב להוכיח כי מוחמד לא היה ולא נברא נדחים גם הם. לדעתו של בלאייב בא-ה-כוח המניע באסלאם מבורגנות הסחר בעלת הע-בדים במכה ומדינה, שקמה בתוך קהילה פרי-מיטיבית מתנוונת. הקוראן, אשר, לדעתו, נרקח אחרי מות מוחמד, מבטא את האידיאולוגיה הח-דשה, בהצדיקו "אי-שיוין ברכוש, עבדות ופיתוח החליפין". "אללה שהוא בעל-עבדים מתואר כ-סוחר טיפוס, בשקפו את כל תווי דמותה של קהילת הסוחרים במכה". רק אחר הכיבוש, ובצל החליפות, בא משטר פיאודאלי קדום במקום הייצור בידי עבדים. המטרה העיקרית של הח-ליפות הקדומה היתה "להבטיח בכוח מוויין את שעבודו הכלכלי של הרוב העמל למיעוט העשיר". בלאייב מעיר כמה הערות מעניינות, ואף מעו-רות מחשבה, על ההיסטוריה הכלכלית והחבר-תית של החליפות הקדומה — המוגשות, כמובן, לא כהשערות אלא בודאות שלא נודעה כמוה ב-מדע המערבי למן הריפורמאציה.

מטרתה של כתיבה זו והדומה לה היא פולמו-סית ביסודו של דבר: להפריך, ולא להסביר, אמונות מוסלמיות, ולהבאיש ריחה של כל דעה על עברו של האסלאם שיהיה בה כדי לפרנס את הגאווה המוסלמית ולעודד התנגדות לשלטון ה-סוביטי בארצות המוסלמיות. בימים קודמים היו מטרות כאלו לבגד עיניהם של כמה היסטוריונים קולוניאליים בריטיים, צרפתיים והולנדיים — אף שהללו לא היה להם מעולם היתר להשתיק את אלה שהתנגדו להם. בזמן האחרון נעשו כמה נסיונות בחקר מארכסיטי של האסלאם, שהם בעלי צביון תועמלני גס פחות, על-ידי חוקרים כגון י. פ. פטרושבסקי ברוסיה ומאכסם רודינסון בצרפת, ביחוד בספרו של האחרון "האסלאם וה-קפיטאליזם" (1966). מ. רודינסון מכריז על אי-האורתודוכסיה שלו, ופוסל את הדברים הקרויים בפיו מארכסיוזם וולגארי, מארכסיוזם למחצה, פס-בדו-מארכסיוזם, מארכסיוזם פראגמאטי, מארכסיוזם פילוסופי, ומארכסיוזם מוסדי. הוא אפילו קובל על

השונים, הקדום (של העבדים), הפיאודאלי וה-בורגני. הרבה שקלו וטרו, כיצד בדיוק ייעשה הדבר. דוגמה טובה של ספרות זו, מאת פרופ' א. א. בלאיאב המנוח, ניתנה בזמן האחרון בל-שון האנגלית¹⁰.

בהקיפו את הזמן מן המאה החמישית עד העשי-רית, נותן לנו הספר הסבר סוביטי אורתודוכסי בגירסה מתונה פחות או יותר, לשליחותו של מוחמד ולעלית האסלאם, בעירוב אופייני של נאמנויות, תפיסות ותכליות. הסלאוים מופיעים הופעה קצרה כהללו אשר "ההמונים העמלים" של האימפריה הביזנטית רואים בהם את "בעלי ברי-תם ומושיעיהם". הסבל ללא קץ, המרץ ללא חסד, ו"הפעילות הייצרנית של ההמונים העמ-לים" מונגדים כיאות לצביעות, לאכזריות ולנוו-לות הכללית של מנצליהם המלכותיים, הפיאודא-ליים והדתיים. אימי הכיבוש והשלטון הערבי ב-אסיה המרכזית מודגשים במיוחד, כדרך שהרבו היסטוריונים צרפתיים מן הדור הקודם לתאר את ההרס שזרעו הפושטים הערבים באפריקה הצפונית — ובלי ספק מאותם הטעמים.

לא הפחות מענין בספרו של בלאייב הוא הח-לק של סקירת העבודה המדעית הקודמת ברא-שית כל פרק. סקירות אלו דנו במחקר המערבי והסוביטי (את המחקר הערבי והמוסלמי הן פוט-רות כחסר-ערך או לכל הטוב כמישני). רק שני ערבים, בנדלי גיזוי ואמיל תומא, שניהם מארכ-סיסטים, זוכים לאיזכור מיוחד. בין ההיסטוריונים המערביים של הערבים מוחזקים קלמנט יוארט (Huart) ופיליפ חיתי טובים ביותר, ולשבתים רבים זוכה גם החוקר הבלגי הישועי אנרי לאמנס. עיקר עניינם של החוקרים הסוביטיים הוא כיצד לשלב את ההיסטוריה האסלאמית לתוך המסגרת הנתונה, והקבועה מראש. בלאייב דוחה את ה-תיאוריה "הקפיטליסטית-סוחרית" על שרשי ה-אסלאם, כ"מתנגדת במפורש ליסודות המארכסי-זם-לגיניזם", וגם פוסל את ההסבר "הפיאודאלי

¹⁰ E.F. Belyaev, *Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages* (New York, London, Jerusalem, 1969)

שיטות שפותחו לחקר חברות פרימיטיביות ונב-
ערו.

האנתרופולוגים שעבדו בארצות המוסלמיות
גזרו בדרך כלל מהכללות על האסלאם. היה זמן
שסירבו, כמעט באופן עקרוני, להודות בקיומם
של עדויות ספרותיות ואף של מחקרים המיוס-
דים על עדויות כאלו. בזמן האחרון הכירו בשכ-
רם — ובסיכונם — של מחקרים ספרותיים והיס-
טוריים, ובדרך כלל העדיפו לוותר על השכר וב-
כך להתחמק מן הסיכון.

הסוציולוגים התקשו יותר מן האנתרופולוגים
להשתכנע כי העדות הספרותית של חברת יוד-
עת-ספר אין בה מן הענין למחקריהם. זמן רב
הניחו בחששות את הסוציולוגיה של האסלאם
למזרחן, אשר בוטח בחרבו הבלשנית לקלוע אל
המטרה ולשמרו מדחי, קרב אל הסוציולוגיה ו-
ההיסטוריה, אל התיאולוגיה והספרות, באותה
מידה של הכשרה.

שלב חדש החל בשעה שאנשי מדעי החברה,
שהוסיפו לעסוק בעיקר במקצועם, קנו ידיעה
לשונית והיסטורית מספקת כדי להעשות מומחים
אזוריים ראויים — ראויים בעיניו אלו אשר הקרי-
טריונים שבידם הם לשוניים והיסטוריים. הללו
עדיין הם מעטים מאד, ובדרך כלל קנו את צירוף
הזימנות הנדיר שלהם בזכות נסיבות אישיות —
הזדמנויות מקריות של לידה, מלחמה ותעסוקה.

משום כך ספרו של פרופ' קליפורד גרץ
(Islam Observed, 1968) הוא יצירה של אומץ-
לב ושל ייחוד-סגולה. בהיותו אנתרופולוג בעל
נסיון-שדה במארוקו וביאווה, עלה על דעתו
הרעיון המעניין לחקור ולהשוות את התפתחותו
ומצבו של האסלאם בשתי ארצות אלו בשני קצו-
תיו של עולם האסלאם. במבט ראשון, זוהי גישה
מוזרה. מה, ישאל השואל, יוכל צופה מוסלמי
ללמוד על הנצרות אם יבוא להשוות דרכי קיו-
מה של אמונה זו, נאמר, בקליפורניה ובחבש?

יש שתי תשובות לשאלה זו. האחת היא שמש-
קיף מוסלמי בעל מידע, כושר הסתכלות וקפידה
אמנם יוכל ללמוד הרבה על טיבה של הנצרות

אי-הדיוק בשימושו של מארכס במונח "פיאודא-
לי", וחושב כי זה אינו מתאים לחברה האסלאמית
של ימי הביניים. אף על פי כן הריהו מארכסיסט
שומר-מצוות וטורח הרבה בויכוחים בתוך המחנה
המארכסיסטי ובבעיות של הסבר ההיסטוריה ה-
חברתית והכלכלית של האסלאם במונחים מארכ-
סיסטיים.

מלבד המארכסיסטים יש רבים שהם שותפים
לשתי הנחות-היסוד — ראשית, שיש איזה מית-
וזה או רצף אוניברסאלי של התפתחות כלכלית
וחברתית, ושנית, כי אפשר להתקין דגם או תקן
של התפתחות זו על-פי הנסיון המערבי, שיתרונו
הוא כי נחקר יותר מכל נסיון אחר, וכי הוא
שלנו. שתי ההנחות מוקשות הן.

זה כמה זמן מורכבת תרומתו של מדע החב-
רה לחקר האסלאם מפוסקים שפוסקים — לרוב
על סמך מידע גרוע — המכלילים הגדולים, ומת-
שובות או תגובות מפי מזרחנים — לרוב בלשנים
והיסטוריונים — הקוראים את כתביהם. השלב ה-
בא הגיע משהתחילו חוקרים שהוכשרו במדע מ-
מדעי החברה לעסוק במישרים ומכלי ראשון ב-
בעיות אסלאמיות, ולצאת לעבודת שדה בארצות
האסלאם. דבר זה התרחש בהדרגה.

המימשל האימפריאלי החשיב מדרך הטבע ב-
מיוחד את האתנוגרפיה, שערכו לעניין זה נהיר
לכל קוראי "קים" של ריצ'ארד קיפלינג ו"סובי-
טסקאיא אתנוגרפיה". באימפריות של בריטני-
יה, רוסיה, צרפת והולנד חוברו סקרים ומונוגרפ-
יות אתנוגרפיים רבי תועלת, שעסקו במנהגים
שבטיים ומקומיים, בפולחני קדושי המקום, באח-
זות דתיות ועוד ועוד. רובם של אלו היו תיאור-
יים גרידא, והשיקול העיוני היחיד, אם רשאים
אנו לראותו כך, היה צורך המינהל האימפריאלי.
במרוצת הזמן ירשו את מקומה של האתנו-
גרפיה התיאורית מחקרים אנתרופולוגיים במס-
פר ניכר. בדרך כלל אלו מחקרים בפרטים — כפר
בתורכיה, שבט בערב, כת בצפון אפריקה, וכיו-
צא בזה. עד הזמן האחרון נעשו הללו לרוב ב-

אתם, ועיון מעמיק בציויליזאציה אחרת להס־ברתם. רוב הפתרונות המוצעים לבעיה מיוסדים על הנחה או שתי הנחות שהן מפקקות: כי אפשר לו לאיש מדעי החברה לקנות בזמן קצר "ידיעה שימושית" בלשון מזרחית בשיעור מספיק לצרכיו, ושההיזקקות למודיעים ומתרגמים יש בה תחליף נאות לגישה ישירה אל המקורות. קצת ענפים של הציויליזאציה האסלאמית, כגון האמנות והאדריכלות, ניתנים ללימוד בלא זיקה מרו־בה לטכסטים. אך רובם זרועים מוקשים ופחים ללומד שאינו גוהר ומרהיב להיכנס לתחום זה בלא שליטה בלשון שבה כתובים המקורות הדרו־שים לו, ושבה חושבים, כותבים ומדברים בני העם אשר את חייהם ומעשיהם בא לחקור. רוב השיטות החדשות במחקר־שדה של מדעי החברה נדרשים לאחד משני מצבים: או שהחוקר עוסק במיגור של הציויליזאציה שלו עצמו, אשר ריק־מתה ההיסטורית והתרבותית ידועה לו כחלק מהשכלתו וגידולו; או שהוא עוסק בחברה פרי־מיטיבית, שאפשר להתעלם בה מן העדויות ההיסטוריות והספרותיות, משום שאינן קיימות. הבעיה שעדיין לא התמודדו עמה היא זו של מחקר־שדה בחברה היסטורית, יודעת־ספר, שהיא שונה מזו של חוקר־השדה עצמו. זוהי לפי הנראה לי, הבעיה היסודית הטעונה פתרון לפני שיוכלו מדעי החברה לתרום תרומה יעילה ואו־טונומית באמת ליתר הבנה באסלאם.

ממחקר כזה, ביחוד אם הוא יודע לדבר ולקרוא גם אנגלית וגם אמהארית. שנית, וזה חשוב יותר, שהאסלאם עוד לא נתפצל כפיצול שבא על הנצ־רות במאות השנים האחרונות. האסלאם נמצא לא רק מבחינה כרונולוגית, במאה הארבע־עשרה שלו, ולא במאה העשרים; עוד לפני תהליכי הריפורמה והחילון ששינו ופילגו את העולם ה־נוצרי שהיה מאוחד לפנים. בזמן החדש עוד נתחזקה הזהות האסלאמית על ידי תוספת נסיון משותף — חדירתם, השתלטותם, ואחר־כך (ל־רוב) פרישתם של קולוניאליסטים אירופיים.

ברי שאיש מדעי החברה יכול לתרום תרומה רבה לחקר האסלאם, ושיש דברים רבים, בזמן הקדום והחדש, אשר רק הוא יוכל, ביומנות המ־יחדות למקצועו, ללמוד ולהסביר. אנשי מדעי החברה, או היסטוריונים הנעזרים במדעי החברה, כבר תרמו תרומות מובהקות וחשובות לחקר ה־אסלאם, ויתכן כי שתילי־כלאים אלו עוד יצמיחו פירות שישוו לאלו של המזרחנות האירופית ל־אחר הריניסאנס, הריפורמאציה, ותור־הזהב הבל־שני במאה התשע־עשרה.

אך בטרם יוכל הדבר להתרחש יש להתגבר על כמה קשיים. המוצלחים שבחכמי זמננו הנזקקים למתודה הסוציולוגית הם אלה ששימשו כל־צרכם בבלשנות. האחרים עומדים לפני הבעיה, כיצד להבין חברה שמקורות הלימוד שלה כלואים בכתב נכרי, מחייבים שליטה בלשון שונה לקרי־

דיוקן של מהפכן ערבי

דרכו של אנטואן סעאדה

אליהו אילת

ליים והשאננים המסכנים בהתנהגותם עויינת-
החברה את עתיד האומה הערבית.

ב

על אחד מגיבורי המחזה, אנטואן סעאדה, שה-
כרתיו היכרות אישית, הנני לספר כאן. רק מעט
נכתב עליו בעברית. אישיותו ופעולתו — כאחד
ממתחילי התמורות הרעיוניות והארגוניות במח-
נה הערבי בעשרות השנים האחרונות — עדיין לא
זכו להערכה גאונית.

התוודעתי לסעאדה בימי לימודי באוניברסיטה
האמריקנית בבירות בשנים 1931-1934. ואכן ב-
שנים ההן צעד האיש ראשית צעדיו בהפצת
דעותיו בקרב תלמידיה ומוריה הערביים של
האוניברסיטה, בעיקר מהלבנון, וגם מסוריה,
ארץ-ישראל ועבר-הירדן. בהצטרפו ב-1932 לח-
בר המורים של האוניברסיטה להורות גרמנית,
היתה זו לזירת פעולתו העיקרית, וניתן לו להס-
תייע במעמדו האקדמי לצורך מגעיו הפוליטיים,
הגלויים והחשאיים.

מפי סעאדה ומפי חבריו גודע לי משהו מתול-
דותיו ומעשיו לפני בואו לבירות. הוא נולד בש-
נת 1899 בכפר דיר אל-שווייר שבלבנון לאב בן
העדה היונית-אורתודוקסית ולאם בת מיסינגרים
אמריקניים, בת העדה הפרוטסטנטית-פרסבי-
טריאנית, ילידי הלבנון שניהם. אביו, ד"ר ח'ליל
סעאדה, קנה השכלתו הרפואית באוניברסיטה ה-
אמריקנית בבירות ויצאו לו מוניטין כמחבר מא-
מרים בעניני רפואה שהיה מפרסם בכתבי-עת
לבנוניים ומצריים. מנעוריו הגה בתחיה הערבית
וקשר קשרים עם המחתרת הלאומית שפעלה בי-
מי שלטון התורכים בסוריה ובלבנון. מחמת רדי-
פת השלטונות, גלה עם משפחתו למצרים. בקהיר
הקים כתבי-עת רפואי בערבית, גם הרבה לכתוב
מאמרים על נושאים כלליים בעתונות המקומית,

בבירות זכתה לפני זמן מה להצלחה רבה הצגת
מחזהו של המספר והמחזאי הלבנוני האשם מח-
פוז. "מדוע דחה סירחאן סירחאן את אשר אמר
לו 'המנהיג' על פראג'אללה אל-חילו בסטיריאו
71"? זה שם המחזה, עירוב פוליטיקה וארוטיקה,
הדן בשאלה הפלשתינאית מתוך הזדהות עם הל-
חמים לפתרונה באמצעי טרור. הבל על קיפוח
חיי אדם, במקרה זה הסנטור רוברט קנדי, אומר
המחזאי, ואולם המעשה אשר עשה סירחאן השיג
את מטרתו: הוא עורר את דעת הקהל בארצות-
הבטיות ומחוצה לה על רחשי לבו של פטריוט
ערבי ועל זכויות התושבים במולדתם השדודה
על ידי הציונים.

הדמויות העיקריות במחזה הן סירחאן סירחאן
עצמו וכן פראג'אללה אל-חילו ואנטואן סעאדה.
הראשון נמנה עם מנהיגי המפלגה הקומוניסטית
בלבנון, וב-1961 נאסר על ידי השלטונות הסור-
יים ומת אחרי עינויים קשים בבית-הסוהר בדמ-
שק. אנטואן סעאדה (הוא 'המנהיג' שבמחזה) היה
מייסד המפלגה הסורית הלאומית ומנהיגה עד
שנפל גם הוא בידי הסורים, ולאחר שהוסגר לשל-
טונות הלבנון הוצא להורג ביולי 1949 בעוון אר-
גון מרד מזויין במשטר הקיים במדינה. שניהם —
פראג'אללה אל-חילו ואנטואן סעאדה — היו לא-
חר מותם לקדושים בקהל חסידיהם בארצות ערב.
"סטיריאו 71" הוא שם הדיסקוטק שבו מתרכ-
זים חיי ההוללות של ה"רשעים" במחזה, מרדפי
תענוגות עשירים והולכי בטל, שאין להם בעול-
מם דבר זולת סיפוק יצריהם, המתנכרים לכל
חובותיהם הלאומיות והחברתיות.

המחזה בא לחשוף את התהום הפעורה בחב-
רה הערבית של זמננו בין קבוצת האידיאליס-
טים הקטנה העושה לטובת הכלל והמקריבה את
חיייה למען מטרתיו וצרכיו, לבין היסודות הטפי-

ואכן שלהי שנות העשרים היו ימי משברים חברתיים, כלכליים ומדיניים בעולם. ממרחקי אמריקה גראה העולם הישן אחוז בסבך זעזועים חמורים: המדינות המנצחות במלחמה מתחרות ביניהן על חלוקת השלל ונאבקות כדי לפצות את עצמן על גזקי המלחמה; רוסיה הסובייטית מוטלת בלבטים קשים מתקופת לנין לתקופת סטאלין; באיטליה ובגרמניה עולים לשלטון כוחות הפאשיזם, שעם כל התנגדותם לקומוניזם משותפת להם ולו שלילת חופש היחיד והמשטר הדמוקרטי. ובעוד אירופה נאבקת עם הבעיות הקשות שהורישה המלחמה ועם התמורות ביחסים עמים ומדינות שקמו על חורבות הקיסרות האוסטרו-הונגרית ורוסיה הצארית, גושבת רוח חדשה במרחבי אסיה המתעוררת נגד אדנותן של המצמות הגדולות הבנויה על ניצול כלכלי ודיכוי לאומי: בהודו ובסין גובר הזרם העממי החותר לעצמאות מדינית; אתא-טורק, המחולל מהפכה בחיי העם התורכי, נעשה סמל התעוררות לאומית לאיזור כולו; ובפרס פתח ריזא שאה פהל-ווי תקופה חדשה בתולדות המדינה, שהיתה כמה דורות שדה-תחרות בין בריטניה ורוסיה.

שונה היה המצב בחלקים אחרים של המזרח התיכון. באחמד סעד זגלול מצאו המוני העם המצרי מנהיג יחיד במינו באישיותו הכאריזמטית ובהשפעתו על תולדות מצרים החדשה, אולם המרד שניסה להצית נגד השלטון הזר לא השיג את מלוא מטרותיו. ובעוד החלקים המפגרים ביותר שבעולם הערבי — ערב הסעודית ותימן — זוכים לעצמאות מדינית, נטושה בארצות ערב המתקדמות יותר, שחולקו כאזורי השפעה בין בריטניה וצרפת, המערכה בין הכוחות היריבים בתוך המחנה. הפילוגים הפנימיים מקיילים על התבססותו של השלטון הזר, ולא ייפלא אם שלטון זה עושה כמיטב יכלתו ללבותם.

כך, פחות או יותר, היו פני העולם והמזרח התיכון בשעה שאנטואן סעאדה, על סף שנת השלושים לחייו, החליט למסור את הנהלת עסקי אביו המנוח בידי עוזריו ולצאת לסיור ממושך באירופה ובמזרח התיכון.

שבהם עורר את המשכילים הערביים לרעיון ה"תחיה הלאומית. תנאים חמריים קשים במצרים אילצו את ד"ר סעאדה לבקש מזלו מעבר לים, וכך, אחר ישיבה של שנים אחדות בקהיר, היגרה המשפחה לבראזיל, שם היו לד"ר סעאדה קרובים. בריאוד-דה-ז'אניירו זנח הרופא את מקצועו ונעשה עסקן פעיל בקרב הקהילה הלבנונית הגדולה שם, וגם עורך ומוציא-לאור של עתון יומי וש"בועון ספרותי בערבית. ד"ר סעאדה ראה ברכה ביוזמתו הספרותית ועד-מהרה חדרו כתבי-העת שלו לבתי המהגרים הערבים בארצות אמריקה הלטינית כולה. בראש מטרותיו היתה המלחמה בפיצול בקרב המהגרים הערבים על רקע דתי ועדתי. הוא קרא לטיפוח הלאומיות הערבית הצרופה ולשמירת השפה הערבית והקנייתה לדור הצעיר של המהגרים. לדברי הבן הצליח אביו לתרום תרומה רבת-ערך לשמירת אופיים הערבי של רוב המהגרים, שאגב התערותם בחברה הפלוראליסטית והסובלנית של בראזיל לא נטשו את קנייני התרבות שהביאו עמם.

הבן, כרוב בני המהגרים, התחנך בבית-ספר ששפת הלימוד בו פורטוגזית. מאביו למד ערבית ומאמו אנגלית. בבית-הספר קלט אנטואן הצעיר את הערכים הרעיוניים ואת הרומאנטיקה של מלחמת השחרור הלאומי של בראזיל במשעבדים הפורטוגזים. מאביו קיבל לא רק את רגש החובה כלפי אחיו המהגרים הערביים, אלא את הכרת השליחות כלפי הלבנון, ארץ-מוצאו. להשגת למת השכלתו נשלח אנטואן לארצות-הברית, שם עשה כשנתיים באוניברסיטאות של ניו-יורק ו-בוסטון, כשעיקר עניינו ועיונו בנושאים חברתיים ומדיניים. אולם מותו הפתאומי של אביו בשנת 1926 החזיר אותו לריאוד-דה-ז'אניירו, שם קיבל לידו את ניהול כתבי העת הערביים של המשפחה. עתה בא במגע ישיר והדוק עם חיי הקהילות הערביות בארצות אמריקה הלטינית. הוא הרבה לכתוב בנושאים אלה, ועבודתו העיתונאית הרחיבה את אפקיו, והביאה אותו בקשר אישי עם אנשי ציבור בבראזיל ובזיקה לעניינים בין-לאומיים בכלל.

ארץ-ישראל ועבר-הירדן. מפי אנטואן סעאדה ומפי ראשי עוזריו שמעתי הסבר לדבקותם הרעיונית והמעשית בתכנית "סוריה רבתי". בביקוריו בארצות ערב נוכח סעאדה לדעת, כי אין תקווה לרעיון הפאן-ערבי אלא אם תבוא הגשמתו של-ביום שלבים. ב"סוריה רבתי" ראה מרחב בעל עבר היסטורי אחיד ומשותף לתושביו צאצאי הארמים הקדמונים, כשם שסלאמה מוסא, הוגה מצרי חשוב ומקורי, וחבריו במצרים ראו עצמם כצאצאי המצרים הקדמונים, ושארל קורם ואלברט נקאש המארוזים ומיסדי "אגודת הפניקיים הצעירים" בלבנון תלו עצמם באילן תרבות צור וצידון. התהליך שראשיתו התפוררות הקיסרות העות'מאנית סופו יהיה בהכרח עצמאות מדינית לכל חלק של אותה קיסרות הנתון עדיין לשלטון זר. במאבק זה יש להשען על נתונים היסטוריים ועל תנאי ההווה וצרכיו. לפיכך גרס סעאדה, שהקמת מדינה עצמאית אשר תכיל את שטחי המנדט הצרפתי על סוריה והלבנון והמנדט הבריטי על ארץ-ישראל ועבר-הירדן עשויה לתקן את העוול שנגעשה לאיזור זה על ידי פיצולו בין המעצמות, וגם להיות צעד חשוב קדימה בהתעוררות הלאומית של העולם הערבי כולו. "סוריה רבתי", הכוללת את שיטת ה"מילת" העות'מאנית ההופכת את העדות ל"מדינה בתוך מדינה", עתידה להיות מופת ואתגר ליתר המדינות במרחב הגנועות בנגע הפירוד העדתי, פירוד זה שלא יכירנו מקור-מו במדינה מודרנית.

ד

את אנטואן סעאדה הכרתי זמן קצר לאחר בוראו לבירות. גמוך-קומה ומרושל בחיצוניותו, הקפיד סעאדה על הידור גימוסיו. הפוגש אותו לראשונה התרשם מעניו הפיקחיות ומאופן דיבורו הלוהט והבוטח. קנאי בדעותיו ופסקן בהבעתן, ניהן בכורש האזנה ובכשרון מתוכנן בנועם ובתקיפות, מתוכנן הידוע לגלות את נקודות התורפה של היריב והמפתיע בבקיאותו בסוגיות חברתיות ומדיניות שונות.

זימן אותנו ג'ורג' חכים, בימים ההם מורה זוטר לכלכלה והיום סגן הנשיא של האוניברסיטה

ג

עוד בבראזיל הרבה סעאדה ללמוד לשונות, ומלבד ערבית, אנגלית ופורטוגזית קנה לו ידיעה יסודית בספרדית, צרפתית, גרמנית, איטלקית ורוסית, דבר שסייע לו במסעותיו ובמגעיו השונים. בגרמניה עשה סעאדה יותר משנה, ולפי עדויות שונות גובשה בתקופה זו השקפתו הטוטאליטרית בהשפעתה של האידיאולוגיה הנאצית. אכן לדעתו של ג'ורג' עבד אל-מסיח, מתומכיו הראשונים של סעאדה בבירות ומהפעילים בהנהגת המפלגה הסורית הלאומית לאחר שהוצא סעאדה להורג, היו השקפותיו החברתיות והמדיניות של סעאדה קרובות יותר לפאשיזם האיטלקי מאשר לתורת היטלר. הערבי שהתחנך בבראזיל, מהליברליות שבין מדינות אמריקה הלטינית לגבי המוצא הגזעי של אזרחיה, התקשה לקבל את הגזענות הנאצית. מקורות השראתו היו רבים ומעורבבים. פעם אחת שמעתי מפי סעאדה עצמו דברי הלל ושבח למשנתו של ז'ורז' סורל, שהיתה בעיניו מן התרומות החשובות ביותר למחשבה המדינית של זמננו. ואין ספק כי סורל, אשר מוסוליני והיטלר, פטן ופראנקו שתו ממימיו, היה אחד מן המקורות שמהם שאב סעאדה את דעותיו החברתיות והמדיניות. הוא פסל את הדמוקרטיה וראה במשטר טוטאליטארי ואוטוקראטי את הדרך היחידה לייצובם של החיים החברתיים והמדיניים. והוא האמין בכוכרת המדינה. אביו נלחם כל ימיו בפירוד העדתי בקרב הלבנונים בארצם ומעבר לים, ומשהחל אנטואן סעאדה לראות את עצמו כמנהיג הקרוי לחולל שינויים מהפכניים בחיי החברה הערבית, היו המלחמה בפצול והתמונה באחדות האומה ועליונות המדינה אבני היסוד של מצעו הרעיוני.

אכן נראה כי רק לאחר שבע שנים בשנת 1930 לזמורה התיכון ושהה במצרים, בסוריה, בארץ-ישראל, בעיראק ועבר-הירדן, השלים סעאדה את תכניותיו על יצירת הכלי לשינויים נוקבים בחיים החברתיים והמדיניים במסגרת הגיאוגרפית שגראתה לו כוירה הטבעית למהפכה הנכספת. מסגרת זו כללה מלבד מדינת סוריה את הלבנון,

ואולי יותר מהשקפותיו של סעאדה קסמו לצ- עירים שבאו במגע עמו סגולתיו כמנהיג ומעורר לפעולות של ממש — בניגוד לדיונים ולויכוחים העיוניים שעסקו בהם בחוג הסוציאליסטי. הקלה על סעאדה העובדה שחברי החוג מצאו בתכני- יותיו הדים לרעיונותיהם על הצורך בתמורות בחברה הנחשלת במזרח התיכון ובשיפור מצב ההמונים המנוצלים. הראדיקאליזם של סעאדה ב- הגדרת הבעיות והדרך לפתרונן משך אליו את אלה שרק אתמול ראו את הדרך הנכונה לעתיד בריפורמות חברתיות, לכליות ומדיניות הדרג- יות ושללו את השיטות הטוטאליטאריות והאנטי- דמוקרטיות בין בלבוש קומוניסטי ובין בלבוש פאשיסטי. ואם עלה בידו למצוא תומכים בחוג בעל דעות סוציאליסטיות, לא ייפלא כי לא הת- קשה למשוך אחריו רבים מבני הנוער בלבנון ו- בסוריה, שהיו בטולי השקפת עולם כלשהי ואז- גיהם היו כריות לסיסמאות ראדיקאליות ומהפ- כניות, נוכח התוקפנות הגוברת של הפאשיזם וה- נאציזם באירופה, נוכח הישגי המשטרים האוטו- קראטיים בתורכיה ואיראן השכנות וקפאונה ה- מחשבתית והמעשית של הדמוקרטיה במערב.

גם העובדה שמעצמות המנדט בארצות "סוריה רבתית" היו הדמוקרטיות הראשיות באירופה — בריטניה וצרפת — מנעה רבים בקרב בני הנוער מראות בדמוקרטיה משטר נאמן לעקרונותיו, והפקידות הקולוניאלית סייעה להגביר את תחו- שת הניגוד בין תורתה של דמוקרטיה לבין הווי- תו של משטר אימפריאליסטי.

כל הדברים הללו סייעו לאנטואן סעאדה לה- גיע, כעבור שלוש שנים, מקומץ תומכים באו- ניברסיטה האמריקנית של בירות בשנת 1932 למפלגה בת רבבת חברים (לפי החומר של השל- טונות הצרפתיים), כולם לובשי חולצות ירוקות, ובראש המפלגה מלבדו מועצה בת שנים-עשר חברים, שכל אחד מהם היה מעין "גאויליטר" נא- צי ממונה על חבל ב"סוריה רבתית".

ה

בקצת שיחות עם סעאדה עצמו, ובמרוצת הז- מן גם עם אחדים מעוזריו הקרובים, וביחוד עם

האמריקנית בבירות. בימי לבנון העצמאית מילא חכים תפקידים דיפלומטיים בכירים וייצג את ממשלתו במוסדות בין-לאומיים ובליגה הערבית. פעמים אחדות היה שר בממשלת הלבנון ואף לכהונת שר החוץ הגיע. ג'ורג' חכים היה מן ה- ראשונים שקיבלו את תורתו של סעאדה וסייע ב- ידו להקים ארגון חשאי באוניברסיטה האמריק- נית. באותה שעה עצמה היה חכים נמנה עם חברי חוג חשאי אחר באוניברסיטה, חוג של בעלי השקפה סוציאליסטית. בין המסייעים בהק- מת החוג מקרב תלמידי האוניברסיטה ומוריה היה פרופסור רוג'ר הגרי סולטו, אנגלי שהורה קודם ב"לונדון סקול אוף איקונומיקס", שם שי- מש עוזרו של הארוולד לאסקי. מטעמי בריאות הוכרח סולטו לעבור לבירות כדי להורות היס- טוריה חדשה באוניברסיטה האמריקנית. בין ה- פעילים בחוג היה גם המורה האמריקני הצעיר דוגלאס קמפבל, שלימד תורת המדינה. הייתי היהודי היחיד בחוג זה, שעם חבריו נמנו תל- מידיים ערבים אחדים מהלבנון, עיראק וסודאן, אחד או שניים מפרס ויוני אחד מקפריסין. במשך כל תקופת קיומו לא עלה מספר החברים בחוג על תריסר או קצת יותר.

חכים לא היה היחיד שביקש לרקוד בשתי חתו- נות. בשעת המאסרים שערכו בשנת 1935 השל- טונות הצרפתיים בלבנון בקרב ראשי המפלגה הסורית הלאומית שהקים סעאדה, היו בקרב שלו- שים ותשעת הפעילים שנאסרו עם ג'ורג' חכים עוד אחדים מחברי החוג הסוציאליסטי שבאוניברסי- תה האמריקנית. אכן לא מקרה הוא שבבואו לה- קים את מפלגתו ריכז סעאדה תשומת לבו בס- טודנטים שעסקו בנושאים חברתיים ומדיניים, ו- משנודע לו על החוג הסוציאליסטי, ביקש לע- שות נפשות בקרב חבריו ולעשותם לעוזריו בה- קמת מפלגתו החדשה. שהרי רוב חברי החוג ה- סוציאליסטי היו ערבים, שהשחרור מעול הזרים עמד במרכז התענינותם לא פחות מן הרעיון הסוציאליסטי — אף על פי שהשקפותיו הטוטא- ליטריות של סעאדה עמדו בניגוד גמור לסוצי- אליזם הדמוקראטי שפרופסור סולטו הטיף לו.

דין הלאומיות הסורית. אכן בימים ההם עוד לא העז איזה גורם מדיני שהוא בעולם הערבי לצאת בדרישה כה מפורשת להפרדת הדת מהמדינה. רק כעבור שנים החליטה מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית לקבוע זאת במצעה, ובשנת 1969 אף בחוקה הסוציאליסטית-המהפכנית של סוריה. כדי להוציא את תכניותיו אל הפועל היה על סעאדה להקים מפלגה פעילה וחזקה, מורכבת מאנשים שיקדישו לה את זמנם, מרצם, ובשעת הצורך גם את חייהם. ארגון המפלגה ייעשה לפי מתכונת הפאשיזם: מבנה צבאי, משמעת ברזל, ונאמנות למנהיג, שהוא הפוסק האחרון בכל ענייני המפלגה. אך בעוד שמוסוליוני והיטלר החלו את הסתערוותם המהפכנית בפומבי, ברחוב, היתה פעולתו של אנטואן סעאדה במחתרת: בהקמת גרעין נאמנים לו ולרעיונותיו, כדי להתגבר על התנגדות גופים ומנהיגים רבי כוח.

היה זה הישג מרשים לאיש צעיר, זר לארצו שבה נולד אך גדל הרחק ממנה, אדם חסר קשרים עדתיים ומשפחתיים, שבהם תלויים במידה רבה סיכויי הצלחתו של היחיד בחברה הערבית, אם כעבור שנים מעטות ראה סעאדה את פעולתו נושאת פרי בנוער בלבנון, חודרת לסוריה, ואף שולחת שלוחה אל הנוער הערבי בארץ-ישׁ-ראל. בלהטו האנטי-אימפריאליסטי ובהוקעתו את חולשות החברה הערבית ופילוגיה העדתיים, היה לפה לחוגים ואישים שונים שהלכו אחריו אף שׁ לא תמיד הסכימו לכלל תכניותיו. לרשות סעאדה עמדו אמצעים כספיים ניכרים, שמקורם לא הוב-רר, והשמועה אמרה כי באו מרומא הפאשיסטית ומברלין הנאצית. אולם לא בזכות אמצעים כס-פיים הגיע סעאדה למה שהגיע. סוד הצלחתו בק-רב הנוער וההמונים היה טמון קודם כל בתורתו המהפכנית והראדיקאלית. בחירתו של אנטון סע-אדה על-ידי המועצה העליונה של המפלגה ה-סורית הלאומית כמנהיג המפלגה לכל ימי חייו השלימה את התהליך הארגוני של כינון מפלגתו: מראשיתה החשאית בקרב תלמידי האוניברסיטה האמריקנית בבירות ועד הופעתה הפומבית ברחוב כשהיא נאבקת להגשמת מטרותיה.

ג'ורג' עבד אל-מסיה, אשר עמו גרנו, אני ואשׁ-תי, בדירה אחת בבירות, ניתן לי להתרשם איך ראה סעאדה את המציאות בעולם הערבי, ובאי-לו דרכים ביקש לחולל את התמורות הרצויות לו בחברה ה"סורית" בתוך המסגרת המדינית הנכספת שבין הרי הטאורוס בצפון וגבול מצרים בדרום, בין מדבר סוריה במזרח והים התיכון ב-מערב, מסגרת מדינית עצמאית ובלתי תלויה בכל גורם חיצוני. עיקר ראשון בתכניתו היה השימוש באמצעים שיקצרו את התהליכים ויקלו על ביסוס ההישגים שיבואו בעקבות התמורות המהפכניות. סעאדה כפר בסיכוי לחולל תמורות בדרכים דמו-קרטיות, ולו רק משום שהחברה "הסורית" אינה כשרה לשלטון דמוקרטי ופרלמנטרי. יתר על כן, הוא ראה במשטר הטוטאליטארי שיטה מדינית סבירה ויעילה יותר מזו הדמוקרטית שנכשלה, לדעתו, אפילו במדינות אירופה המפותחות.

עיקר אחר בתכניתו נבע מהערכת המצב המ-דיני בעולם הערבי, הערכה שנתגבשה כנראה לאחר ביקוריו במצרים ועיראק. בעיני סעאדה היתה מצרים ארץ בעלת היסטוריה ומסורת מש-לה, שונה בהרבה מן הארצות דוברות הערבית מזרחה מסואץ. בעיראק מצא סעאדה חבלי לידה קשים של מדינה שעדיין לא היתה לאומה. את ערב הסעודית פסל כבעלת משטר תיאוקרטי. לדידו, המדינה הסורית הגדולה לכשתקום, תצ-טרך, לשם יציבותה, להשען על עקרונות אלו: (1) הפרדת הדת מהמדינה; (2) ביטול כל שריד למשטר הפיאודאלי; (3) יחס הוגן לעובד וצר-כיו; (4) ארגון החיים הכלכליים וניהולם בהתאם לאינטרסים של המדינה. סעאדה היה חסיד של תורת רוסי הקורפורטיבית וחבר תכניות לארגון החברה הסורית לפי עקרונותיה.

עקרונות אלה של סעאדה עמדו בניגוד גמור לאופיה הערבי-מוסלמי, המעוגן בחוק, של מדי-נת סוריה, ולצביונה הנוצרי המסורתי של ארץ הלבנון. הדגש האטאטיסטי באידיאולוגיה של סע-אדה בא להפוך את "סוריה רבתי" למדינה שאין בה מקום לשום גוף עדתי או אחר שאינו מת-בטל בפניה ולשום יחיד שאינו מקבל עליו את

ו

מתוך תפיסתו של אנטואן סעאדה על "סוריה רבתי", מדינה שאינה מכירה אלא אומה סורית אחת ואחידה, לא קשה היה להסיק את יחסו ל- בית הלאומי היהודי ולשאיפות הציוניות. מצאתי שהוא קרא ספרות ציונית וספרים על הציונות, ובמגעיו עם היהודים בברזיל ובארצות-הברית קלט דעות על יהדות בכלל. באחת השיחות על נושאים אלה שלל סעאדה את הציונות בהיותה, לדעתו, לא רק חותרת תחת זכויות הערבים בא- רץ-ישראל אלא מתנגדת לרוח היהדות גופה ול- עקרונותיה. היהודים, אמר, הם צירוף מיוחד ב- היסטוריה של עם ודת — צירוף הנוגד השקפת עולם ממלכתית מודרנית. לא במקרה הם מהווים בעיה בכל חברה ומדינה המבקשת להטמיעם ב- קרבה. כאשר שאלתי פעם אחת את סעאדה, מדוע הוא, המחפש בעבר הרחוק ביסוס היסטורי ל- "סוריה הטבעית" שבמצע המדיני שלו, שולל מהעם היהודי — היחיד שנשאר בחיים מבין כל העמים הקדומים במרחב — את הזכות לחדש את חייו בארץ מולדתו, השיב שהתרבות של ארם היתה "אוניברסאלית" וראויה שתשמש דוגמה למדינת "סוריה רבתי" כשתקום. לא כן, הדגיש, יהודה הקנאית, נושאת התודעה של עם נבחר, שהציונות שואפת להקימה מחדש. אולם עצם שלילתו של סעאדה — ובאותה מידה גם של סלאמה מוסא ושארל קורם — את התקופה המוס- למית-ערבית כנקודת מוצא להשקפת עולמו ה- מדינית, הוא שהבדיל אותם מן הלאומנים הער- בים וקירבם באופן פרדוכסלי, ואת סעאדה ב- יחוד, לציונות יותר מאשר לתנועה הפאן-ערבית, אשר הם פסלו אותה בכל צורותיה.

ברם, תהיה מה שתהיה הציונות ליהודים עצ- מם, ראה בה סעאדה סכנה גדולה ביותר לרעיון של "סוריה רבתי". הוא לא השתעשע במחשבה, שאיחוד העדות הדתיות הרבות במדינה העתידה יהיה בגדר משימה קלה. אלא שהמארונים, הד- רוזים, העלויים, היונים-אורתודוקסים, כמוהם כ- מוסלמים קרובים הם זה לזה בתרבותם ושפתם, בעוד שהיהודים בארץ-ישראל הם קיבוץ בעל מו-

צא, תרבות, שאיפות לאומיות ומדיניות משלו, עובדה שתהיה אכן-נגף למדינה הסורית המורחבת שהעלה סעאדה בתכניתו.

לא מקרה הדבר, שרוב תומכיו הראשונים של אנטואן סעאדה באוניברסיטה האמריקנית היו מבני העדות היוניות-אורתודוקסיות, היוניות-קאתו- לית והדרוזית, ומיעוטם מוסלמים, בעיקר לבנו- נים ופלשתינאים. כמעט שלא היו ביניהם בני העדה המארונית. הנוצרים שבין תומכי סעאדה נמנו עם עדות המיעוט הנוצריות בלבנון המפר- זרות — בניגוד למארונים — על פני "סוריה רב- תי" כולה, והיה להם איפוא עניין בהקמת מדינה שבה יהיו, היונים-אורתודוקסים בעיקר, גורם ב- על-משקל יותר משניתן להם להיות בלבנון במ- חיצת המארונים, בעלי מעמד הבכורה בחיים ה- מדיניים. הדרוזים, אויביהם המסורתיים של המא- רונים, ראו גם הם תועלת בחיזוק מעמדם על-ידי איחוד הדרוזים שבלבנון עם אחיהם בג'בל אל- דרוז שמעבר לגבול במדינה אחת. היה מן הפא- ראדוקס בעובדה, שלא ההתנגדות למשטר עדתי כי אם הרגשת ההפלייה העדתית הביאה רבים מ- תומכי סעאדה אל דגלו. מוסלמים לבנוניים-מיי- עוט גם הם במדינה שבה היה עיקר השלטון מרוכו בידי הנוצרים — וכן ערבים פלשתינאים, שה- התנגדות לציונות מילאה תפקיד ראשי בשיקולי- הם, מצאו להם אף הם מקום במפלגת הזעם וה- מהפכה של סעאדה. (אחד מהישגיה של זו בלבנון היה, שהיו בין חבריה בשנת 1935 כמאה נשים צעירות, רובן מהאוניברסיטה האמריקנית).

כאן מקום לציין, כי בעקבות הופעת המפלגה הסורית הלאומית הקימו בני העדה המארונית את תנועת הפאלאנגות, שנועדה ראשית-כל להגן על עצמאותו המדינית ועל אופיו הנוצרי של הלבנון, ולהלחם בחתירתו של סעאדה תחת העדה המארונית ומעמדה המסורתי. יחסי שני הגופים, מפלגת סעאדה והפאלאנגות, היו לשלשלת ארוכה של התנגשויות ומלחמות עד היום הזה, כשיד הפאלאנגות לרוב על העליונה, לא רק משום כוחם של המארונים, כי אם גם משום הסיוע שקיבלו בהזדמנויות שונות מראשי שאר העדות

מיר אסד אל-איובי, נתגלה לימים כחבר פעיל בה. דברים אלה עוררו דאגה רבה בקרב העדה המארונית, ובתמיכת האפטריארך של הכנסייה הוחלט לאחוז בכל האמצעים כדי לקדם את פני הסכנה. אז נוסדה, בצד הפאלאנגות, גם מפלגת האיחוד הלבנוני, מפלגה מארונית על-פי הרכב חבריה ומטרותיה, אשר יחד עם הפאלאנגות, ארגון הנוער המארוני, נעשו הכוח הלוחם העיקרי כנגד המפלגה הסורית הלאומית בלבנון.

בסתיו של אותה שנה ערכו השלטונות הצרפתיים, בלחץ העדה המארונית, מאסרים נרחבים בקרב חברי המפלגה הסורית הלאומית, ובתוכם, כמסופר, שלושים ותשעה ממקורבי המנהיג, מהם שנים-עשר חברי המועצה העליונה של המפלגה. נאסר גם המנהיג, אנטואן סעאדה, עצימו. במשפט הפומבי, שנפתח ב-17 בינואר 1936 בבירות, הואשמו סעאדה וחבריו בפעולה לא-חוקית, אך מאמצי השלטונות הצרפתיים לקשור את המפלגה בסיוע מבחוח (רוסיה דוקא!) עלו בתוהו. הנאשמים שוחררו, אך כעבור שבועות אחדים, משפירסם סעאדה את מכתבו האישי לנציב העליון הצרפתי בבירות, שבו תבע לאחד את סוריה והלבנון ליחידה מדינית אחת, נאסרו שוב סעאדה ועוזריו הראשיים והוטל איסור על פעולות המפלגה. עם שחרורם נאלצו שוב סעאדה וחבריו לרדת למחתרת.

מעתה היה קיום המפלגה קשה לאין שעור מאשר לפני 1935. כל עוד התנהלו פעולותיו של סעאדה וחבריו מאחרי דלתים סגורות, לא מצאו, כנראה, השלטונות, שעקבו בלי ספק אחר פעולות אלה, סיבה מספקת לאסרו. אך הופעתה הפומבית של המפלגה ופנייתו של סעאדה לנציב העליון הצרפתי היה בהן משום אגתגר לא רק לעדה המארונית ולעצמאות הלבנון, כי אם לשל-טונות הצרפתיים עצמם הנושאים באחריות של קיום שתי מדינות נפרדות — סוריה ולבנון — לפי תנאי המנדט של חבר הלאומים. גם בדמשק עוררו פעולות סעאדה ותכניותיו התנגדות נמרצת מצד הלאומיים הערביים-הסוריים, שעמדו אז במשא-ומתן עם צרפת על הסדר מדיני, שה-

החרדות למעמדן. אך מפלגתו של סעאדה הוסיפה להתפתח. מרכז המפלגה היה בבירות וסיניפה החשוב בטריפולי. בשנת 1935 היה מספר הסניפים בלבנון שלושים וששה. בסוריה הוקמו סניפים בדמשק ובחומס, וחברי המפלגה הפלשתינאים, בשובם לארץ עם סיום לימודיהם באוניברסיטה האמריקנית בבירות, יסדו סניף של המפלגה בחיפה. תא של תומכי המפלגה מקרב יוצאי סוריה והלבנון שבמצרים אורגן בקהיר.

הרחבת פעולת המפלגה וחדירתה לסוריה היו במידה רבה פרי יזמתו ומאמציו של אחד מעוזריו אנטואן סעאדה — פואד מופריג, יליד סוריה ונתין אמריקני (אין לערבבו עם פואד מופריג, שהיה חבר בחוג הסוציאליסטי באוניברסיטה האמריקנית בבירות). לאחר שסיים בשנת 1914 את חוק לימודיו באוניברסיטה האמריקנית בבירות שימש בה שלוש שנים בהוראה. בימי מלחמת העולם הראשונה עמד במגע עם הלאומיים הערבים בדמשק, ולימים עשה במחיצתו של המלך פייצל, בימי מלכותו בסוריה, ושמש מתורגמן לועדת קינג-קריין בשעת חקירותיה במזרח התיכון. ב-1919 היגר לארצות-הברית ועסק שם במסחר. ב-1933 חזר לסוריה וסמוך לבואו הצטרף לתנועת סעאדה, כשעיקר פעילותו בדמשק, שם קבע מושבו כסוחר. הוא היה בין שלושים ותשעת פעילי המפלגה שנאסרו ב-1935 על ידי השלטונות הצרפתיים, ולאחר שחרורו גורש משטח המנדט הצרפתי וחזר לארצות-הברית.

ז

שנת 1935 פתחה תקופה חדשה בתולדות המפלגה הסורית הלאומית. בטוח בהישגי המפלגה במחתרת וסומך על הכוח הארגוני שהקים, החליט אנטואן סעאדה להתחיל בפעולה ציבורית גלויה על ידי כינוס אספות פומביות ותהלוכות של חברי המפלגה ופירסום דברים שבכתב, שנידפסו בבית הדפוס המפלגתי בבירות. על התרחבות השפעתה של המפלגה ועל חדירתה אף לצמרת המנגנון הממשלתי הלבנוני תעיד העובדה שראש משטרת בירות, המוסלמי הסוני, הא-

משורותיה, ובתוכם גם ראשוני המפלגה ופעי-
ליה. חברי המפלגה מבין תלמידי האוניברסיטה
הקתולית-הישועית בבירות "סן-ג'וזף" הוכרחו,
באיום של גירוש מהאוניברסיטה, לעזוב את ה-
מפלגה. איום זה פגע עוד יותר במורים שבמוס-
דות החינוך בלבנון, שהוכרחו לבחור בין המש-
רה לבין המפלגה. תהליך זה מיעט את חלקם של
המשכילים במפלגה וגרם לעליית אנשים משכי-
לים פחות לעמדות-מפתח בתוכה. אלה ששמרו
אמונים למפלגה נאסרו וחזרו ונאסרו, ואף סע-
אדה עצמו היה שוהה בכלא ובחופש לסירוגין.

בסוף 1938 יצא סעאדה את הלבנון. הוא הו-
דיע על שובו לבראזיל, שם ישבו בני משפחתו.
אכן בידי השלטונות הצרפתיים היו הוכחות, כי
בדרכו לבראזיל עשה סעאדה תקופה ממושכת
בגרמניה. עם פרוץ מלחמת העולם נאסרו חברי
המפלגה הסורית הלאומית (הסוציאליט) כסוכני
האויב, ומיסמכים שונים שנתגלו בידי הפעילים
שבהם העידו, לדברי הבולשת הצרפתית על קש-
ריהם עם המפלגה הנאצית בגרמניה ועל קבלת
כספים ממנה. שנות המלחמה השכיחו למעשה את
אנטואן סעאדה ואת מפלגתו מן החיים הציבוריים
של סוריה והלבנון. הארגון אשר בשנים 1932-
1935 הגיע לשיא של הצלחה בתנאי קיום במה-
תרת, נכשל כאשר יצא לפעול בגלוי. חזרתה ל-
מחתרת מצאה את המפלגה הסורית הלאומית
(הסוציאליט) חלשה לאין שעור לא רק במספר
חבריה אלא גם ביכולתה לעמוד בפני רדיפת ה-
שלטון, כשמנהיגה ומקור השראתה אינו עמה.

בשנת 1947 חזר אנטואן סעאדה ללבנון. את
שנות המלחמה בילה בבראזיל שם עסק בפעולה
עתונאית וציבורית בקרב יוצאי סוריה והלבנון.
בבירות מצא סעאדה את מפלגתו קיימת בשם
חדש: "מפלגה לאומית" בלבד. בסוריה נתקיי-
מה המפלגה בשמה המקורי: מפלגה סורית לאו-
מית. מצע המפלגה לא שונה בשתי המדינות מכפי
שנקבע בשעתו על ידי סעאדה, אם כי עתה סופ-
חה גם עיראק לתחומיה של "סוריה הטבעית"
ההיסטורית, ולימים — אף קפריסין, בהיותן חלק
של "התרבות הארמית" העתיקה.

רי בהופעותיו הפומביות ובפירסומיו תקף סעאדה
את "הגוש הלאומי" ואת מנהיגו ג'מיל מרדם
(ראש ממשלת סוריה עם עליית הלאומיים לשל-
טון בסוף 1936). כשם שביטול העדות שבמצע
סעאדה עורר התנגדות בלבנון, כך ראתה דעת
הקהל המוסלמית בסוריה בהפרדה בין המדינה
והדת שבאותו מצע חתירה ישירה תחת מעמד
האיסלאם כדת רשמית של סוריה. כך נמצאו אנ-
טואן סעאדה וחבריו נתונים באש בכמה חזיתות:
מקוממים נגדם לא רק את ראשי העדות הדת-
יות בלבנון כי אם גם את מנהיגי התנועה הלאו-
מית בסוריה המקובלים על הציבור, ואת השל-
טונות המנדטוריים של צרפת ובריטניה שחששו
מפני הגוף הראדיקאלי החדש, היוצא נגדם ונגד
ראשי האוכלוסיה המתונים יותר. כך עלה בידי
סעאדה ומפלגתו ללכד נגדם את הכל. יכולת
פעולתם נפגעה קשה.

אולם קשיים אלה לא הרתיעו את סעאדה וחי-
בר עוזריו, שקנאותם גברה עוד יותר, ומסירותם
למפלגה לא ידעה גבול. בתקופה זו שינה סעאדה
את שם מפלגתו על ידי תוספת המילה "סוציא-
ליט" (בסוגריים) לשמה הקודם. ממקורות ער-
ביים וצרפתיים בלבנון בימים ההם הוסבר לי כי
שינוי-שם זה בא יותר מתוך כוונתו של סעאדה
לחקות את המפלגות הפאשיסטיות גם בדמאגוגי-
יה החברתית שלהן מאשר מרצונו להציג את
מפלגתו כחורגת מהתחום הפוליטי המצומצם. או
גם גברו השמועות על העזרה הכספית שמקבל
סעאדה ממקורות גרמניים, ואנשי המודיעין ה-
בריטי גילו קשרים בין סעאדה לבין הועד הער-
בי העליון בירושלים, ביחוד לשם הברחת נשק
לכנופיות הערביות בארץ מסוריה ומן הלבנון.
ככל שגברה המתחחות הבין-לאומית וסכנת
המלחמה נעשתה מוחשית יותר, כן נתחזקה הח-
לטתו של השלטון הצרפתי בסוריה ובלבנון לשים
קץ לפעולות מפלגתו של סעאדה. השנים 1937-
1939 היו שנות מאמצים נואשים מצד סעאדה
לעמוד בפני הקשיים הגוברים בזירות פעולתה
השונות של המפלגה. המאסרים והלחץ הבלתי פו-
סק מצד השלטון הצרפתי גרמו לנשירת רבים

נותיה, קידמה את תכניותיה בסוריה ובעיראק ב- מידה ניכרת, הלכה ופחתה השפעתן של המפלגה הלאומית בלבנון והמפלגה הסורית הלאומית ב- סוריה גופה ככל שהסתגלות האופורטוניסטית נעשתה הקו הבולט בפעולותיהן.

בשובו מברזיל לבירות ניסה אנטואן סעאדה לארגן מחדש את מחנהו ולפתח רות מהפכנית חדשה בשורות המפלגה למלוי תפקידה ההיסטורי בתחיית ה"אומה הסורית". השנים 1947 ו-1948 עברו בפעילות פנימית של סעאדה במפלגה. אך ההפכה שחולל בדמשק חוסגי ועים בשנת 1949 העלתה שם משטר דיקטטורי ששם קץ למפלגות. כך נמנע מסעאדה לחדש את פני מפלגתו בסוריה, והוא נאלץ להסתפק בפעילותו בלבנון, בעלת המשטר הדמוקרטי, שם ערך עתה מסע תעמולה נרחב למען הרעיון של "סוריה רבתית". היו עתוננים לבנוניים שהאשימו את סעאדה כי מימן את המסע בכספים שקיבל מעבד-אללה, ונעשה כלי-שרת לחלומו הכמוס של ה-מלך ההאשמי למלוך על "סוריה רבתית" ולא על ממלכת ירדן בלבד. סעאדה השיב בהתקפות נגד, בכרוזים ובהפגנות רחוב.

המשבר הגיע לשיאו בשעה שפעולות סעאדה ומפלגתו הביאו לידי התנגשויות בין אנשי מפלגתו לבין חברי ארגון הפאלאנגות המארוני. ב-9 ביוני 1949 שרפו אנשי הפאלאנגות את משרד המפלגה הלאומית בבירות ואת בית הדפוס שלה שבאותו הבנין. סעאדה פירש מעשה זה כהכרזת מלחמת חרמה עליו ועל מפלגתו. כשה-טילה ממשלת הלבנון, בלחץ החוגים המארוניים, איסור על פעולת המפלגה הלאומית, עבר מנהיגה בחשאי את הגבול לסוריה וב-4 ביולי הכריז משם על "מהפכה" נגד המשטר הקיים בלבנון. בהמשך לכך תקפו קבוצות של המפלגה הלאומית תחנות אחדות של המשטרה הלבנונית ואחדים מאנשי המשטרה נהרגו. אנטואן סעאדה עצמו ניהל את המערכה מדמשק, שם עשה כאורחו של הרודן חוסגי ועים. כשפנתה ממשלת הלבנון לזעים בדרישה להסגיר לידיה את סעאדה המורד, סירב בתחילה המארח הסורי למלא את הב-

עם סיום מלחמת העולם, עוד לפני שובו של סעאדה, היה על שרידי צמרת המפלגה שיצאו לחפשי עם ביטול השלטון הצרפתי, לקבוע בעצ-מם את דרכיה החדשות של המפלגה בהתאם ל-תנאים החדשים שנוצרו במרחב. נאמנים לרעיון "סוריה רבתית", תמכו ב-1945 בתכניתו של הא-מיר עבדאללה, לאחד תחת שרביטו את סוריה, לבנון, ארץ-ישראל ועבר-הירדן ולהפכן למדינה אחת מתוך קשר הדוק עם עיראק, כשהם מתנגדי-דים לרעיון שבראש המדינה המאוחדת יעמוד עבדאללה או איש אחר מן השושלת ההאשמית. בלבנון הוסיפה המפלגה להלחם בעליונות העדה המארונית, וגורם זה משך אליה, כבעבר, חברים מעדות אחרות, ובעיקר מהעדה היונית-אורתודוכ-סית. הסעיפים החברתיים והכלכליים המתקדמים במצע של המפלגה אף הם משכו אליה משכ-לים, שראו בסעיפים האלה ובהפרדת הדת מה-דינה ועלית מעמדו של העובד בחיי המדינה צעד חשוב להפיכת הלבנון למדינה נאורה ומתקדמת. המפלגה הסורית הלאומית בדמשק נעשתה חמ-מה לרעיונות ראדיקאליים מכל המינים, ומשו-רותיה עלו אחדים מפעילי התנועות המהפכניות בסוריה ומנהיגיה, ובכללם אדיב שישכלי, שליט סוריה בשנים 1949-1954, ואכרם חוראני, מנהיג המפלגה הערבית הסוציאליסטית, ולאחר איחודה עם מפלגת הבעת' (התחיה), ממנהיגי מפלגת התחיה הערבית הסוציאליסטית.

על אף ההבדלים העקרוניים החשובים בין מפלגת הבעת' הפאן-ערבית לבין המפלגה הסורית הלאומית, הדוגלת ברעיון של "סוריה רבתית", לא יכלה הופעתו הדראמטית של אנטואן סעאדה בתחילת שנות השלושים בבירות שלא להטביע חותמה גם על מחשבותיו של מישל עפלאק, שיסד את הבעת' בשנת 1940. את מקומו של אנטואן סעאדה אדה בחיים המדיניים של הערבים יש להעריך איפוא לא רק מצד הצלחתו או כשלונו בהשגת מטרתו, אלא מצד מקומו בשלשלת התנועות ה-דוגלות במטרות מהפכניות באמצעים ראדיקאליים אשר קמו באזור זה למן שנות השלושים. והנה בעוד שמפלגת הבעת', עם כל תבוסותיה וכשלו-

למייסדה יותר מאשר לראש ארגון מדיני. בעיניהם נחשב האיש לקדוש ולמעונה, כחסן וחוסן-יין בעיני השיעים או צ'ה גווארה הקובאני בעיני חסידיו.

באחד הכרוזים שפירסמה המפלגה בבירות לזכר מנהיגה ביום השנה למותו הובאו דברי שרה הייל לאמור: "... אין דבר העומד בפני רצונו של האיש המוכן לנצח כל מכשול שלפניו. רק מוגי לב הם בנופלים!". המנהיג היה לאגדה ו-לסמל.

באנטואן סעאדה חוברו תכונות מהפכן ומנהיג, אך מקור חולשתו היה התלישות מהמציאות שבתנאיה פעל מאז הגיע ללבנון בשנת 1932. האסטרטגיה הפוליטית שלו היתה פגומה משום קוצר-ידו בהערכת עובדות ובשיקול השפעתן על תכניותיו. שאיפתו לביטול המסגרות העדתיות לקתה בהפלגה ובחוסר ריאליזם. נסיונו לעקור את הלאומיות הסורית מרקעה הערבי קומם נגדו חלקים ניכרים של הציבור הערבי-המוסלמי אף לא הקנה לו תמיכה בעדות אחרות. אופיו והרעיונות שקלט מסורל ואחרים הביאו אותו למעשי הרפתקאות נטולי יסוד וסיכויי הצלחה, שבקבות אחד מהם הוצא להורג. שורש הטרגדיה של סעאדה היה בצירוף של מיליטאנטיות דרום-אמריקנית, שבאווירה גדל ונתחנך, עם קוצר-רוח ומוג לוהט ערבי שספג בבית אביו. צירוף זה לא עמד במבחן בשעה שהמתכנן והמארגן שבסעאדה היה צריך לפנות מקומו למדינאי פרגמטי ותכליתי. תי. התקופה גם היא היתה בעוכריו. היא שראתה בעליית הפאשיזם באירופה ראתה גם בשקיעתו. הדיקטאטור בכוח לא הגיע לראות את חלומו ב-פועל. המחזה המוצג עתה בבירות מזכיר לציבור בעיר שבה פעל והועלה לגרדום את הראשון בשלשלת המורדים וה"דיקטאטורים" שעלו על במת המדיניות הערבית בעשרות השנים האחרונות וירדו ממנה—רובם כדרך שסיים הוא את חייו. והמחזה שבחיים עצמם עוד נמשך.

קשה. רק לאחר שלחצו עליו מצדדים שונים, וב-הם ממשלת מצרים ונציגי בריטניה וצרפת, נענה ועים לדרישת ממשלת הלבנון וב-7 ביולי הוס-גר סעאדה. כעבור יום, ב-8 ביולי 1949 הוצא אנטואן סעאדה להורג לאחר משפט קצר ואישור פסק הדין על-ידי ראש ממשלת לבנון, ריאד אל-צולח, מראשוני המנהיגים של התנועה הערבית הלאומית, מאנשי המימשל של המלך פייצל ב-דמשק וחרב המשלחת הסורית-פלשתינאית ליד חבר הלאומים בז'ניבה. ב-18 באותו חודש הועמדה המפלגה הלאומית בלבנון מחוץ לחוק.

מעשהו של הרודן הסורי עורר זעם בקרב חברי המפלגה הסורית הלאומית, וכאשר הוא וראש ממשלתו מוחסין אל-בראזי הוצאו להורג כעבור זמן קצר, עם תפיסת השלטון בדמשק בידי סאמי אל-חנאווי ואנשיו, ראו בזה חברי המפלגה הסורית הלאומית נקמה על רצח מנהיגם. ריאד אל-צולח, ראש ממשלת הלבנון, שבאישורו הוצא סעאדה להורג, נרצח ב-16 ביולי 1951, כאשר ביקר לפי הזמנת המלך עבדאללה ברבת-עמון. הרוצח היה חבר המפלגה הסורית הלאומית. חמישה ימים לאחר רצח ריאד אל-צולח נפל המלך עבדאללה בחצר מסגד אל-אקצא מכדור של מת-נקש. עבדאללה, אף הוא כאנטואן סעאדה, חלם ופעל בלי הצלחה להגשמת הרעיון של "סוריה רבתית", אם כי כמדינה בעלת צביון ערבי מובהק וכנקודת מוצא לאחדות ערבית גדולה יותר תחת שלטונו. עם מותם של אנטואן סעאדה והמלך עבדאללה ירדו מן הבמה המדינית במחנה הערבי שני לוחמים אמיצים ונועזים לאותו רעיון, שמשך את לבם—איש איש בתחומו ובאמצעים משלו, כשכל אחד מהם מתכוון לדבר אחר.

שמונה ביולי נעשה בקרב חברי המפלגה הסורית הלאומית ובקהל מעריציו של אנטואן סעאדה ליום אבל המוקדש לזכרו. באותו יום מקיימים חברי המפלגה אסיפות-אבל שבהן מזכירים את המנהיג ואת מעשיו ואת מסירת נפשו. יחסם לסעאדה הוא כיחסם של חברי כת דתית

חיבוק התאנה

זרבבל גלעד

הִרְחִישָׁה עָלַי עֲלִיָּה וְחִשְׁקִי
 בְּעַפְּאִים. וְלִרְגְּלִיָּה,
 בְּתֵי הַקְּטָנָה.
 בְּקִשְׁתִּי לְרִכּוֹן עֲלִיָּה וְטַפְחָה
 לִי הַתְּאֲנָה בְּעֲלִיָּה
 וְסִנּוּרִים. אֹרֶךְ בְּחֶדְרִי. בְּתֵי
 מִסְתָּרְקַת וְחִזּוּזִים.

אֱלֹהִים אֲדִירִים! אֵיךְ אֶאֱמֵן
 כִּי הִיא כְּבֹד בְּתַעֲשָׂרִים!

(ב)

אֲכַל בְּעֵינַיָּה אוֹתָם צְלָלִים
 כְּמוֹ בְּעֵינַי הַתִּזְקַת
 בְּחִלּוּמִי.
 וְזִיו פְּנִימֵי שֶׁל יְרַקוֹת סְפִירִית
 בְּקִשְׁתִּי בְּעֵנִי.
 פֶּתְאִים יִפְלִי מִבְּטָה הַרְחֵק הַרְחֵק
 וְאֲנִי נוֹתֵר בְּצִלְעֵי הַהָר,
 גִּלְבָּט בֵּין חִישוֹת סִירִים
 וְטָרְשִׁים,
 כְּמוֹ בְּמַעְלָה הַתְּרֵמוֹן עֵת
 דְּלִגָּה לְפָנַי הַרְחֵק הַרְחֵק
 וְנַעֲלָמָה בְּעֵנִי.

(ג)

וְשׁוּב הִרְחִישָׁה עָלַי עֲלִיָּה
 וְשִׁרְשִׁיָּה הַקִּיפּוֹ צְלָעֵי.
 יְרַקוֹת סְפִירִית בְּצִמְרֵת
 וְעֶפֶר מִתְּרִישׁ.
 צְפוּר סְמוּיָה שׁוֹרְרָה
 בְּעֵדְנָה שֶׁעַל גְּבוּל הַדְּמָמָה.
 מִי זֹאת הַצְּפוּר, שְׂאֵלֹתַי
 אֵת עֲצָמֵי,
 מִי הַצְּפוּר?
 וְלֹא יִדְעֵתִי מְנוּחָה.

אקסי

ש. הלקין

הכביש, שדממתו בתוך הרי-אדירונדקס דמומים אלה, המכורבלים ביערותיהם מעיקה עלינו שבין שנינו, ביני ובין אקסי, עדיין גח ללא שום חידוש מאחורי אותה תלולית נדירה כאן בקרח-תה — מכונית כלשהי עדיין אינה מופיעה. כתמול שלשום. זה ימים אנו מחכים ל ה ג פ — למכור-נית שתעבור ובעליה אולי יסכים להסיענו כמה שיסיענו הלאה בדרכנו הארוכה לקליפורניה, בעלייה-לרגל לא-מציאותית, שאינה אלא מגוסה טורפת את הדעת, שעליה נסכמנו שנינו בניו-יורק לפני כמה שבועות — ועדיין אנו תקועים בפאת-הכביש הזאת המייגעת.

אני בוודאי שקצרה נפשי בעמל-הדרך — ככל שאנו משתהים כאן יותר, מנוסתי שלי מבעיתה יותר בזכרי-דברים משונים, שכאילו לא היו מעולם דברים של ממש ואף על פי כן הם מרטשים את מוחי כבקדחת קרומיו כולם. לי בוודאי אין עוד כוח לשבת כאן על מחטי-האורן, השטוחים תחתינו כמצע מוצק ורך כאחד — ולהסיח את דעתי מדמדומי-ביעותי בנסיונות חוזרים ונשנים, חוזרים ונפסקים, למנות מספר לנמלים הפזיזות, הרוחשות בסדקים שבמצענו — משחיות-מבהירות חליפות, קופאות תחתן כהרף עין, כשהן נוגעות בצפורן-ידו של אקסי וחוזרות לרחישה מזורזת, כיודעות כמה לא-מסוכנת ברייה זו לא להן ולא לזולתן. דעתי עדיין צלולה עלי למדי ואני יודע, כמה לא-מסוכנת גם לי הוויתו של נע-ונד פוחח זה, הרגיל כנראה בצפיות להינף משתהה בדרכים. אבל שכיבתו זו השתוקיית היא שמציקה לי. היא שמערבבת עלי את רצוני לשוב ולהבין, מדוע אני ולא הוא המתחיל לפקפק בממשיותם של זכרי-דברים הללו, המדממים במוחי כאילו מתוך הקדחת — ספק: היו, ספקו-של-ספק: לא היו?

ולא שאני צריך לשיתוף-תחומים בינינו. אדרבה: על פי רוב שנאווי עלי הרעיון, שחברי זה לדרך נושא בתוכו הרהורים וזכרונות משותפים לי ולו, כל כמה שעלה בידי לאחות את קרעי-סיפוריו, נכון יותר: את למלומיו כבעקימת-הפה בלבד על מה שעבר עליו גם הוא בחיי-האהבה, בדברים שבינו לבין אותן כלבות נחמדות, כפי שהוא קורא לנשים. אפשר, נוח לי תמיד יותר אקסי זה השתוקי, שמוחו ריק למראית-העין מהרהורים מענים, דווקא משום שנוח לי יותר לדמות, שאפילו ייתכן, ששמעתי מה ששמעתי מפיו וגם הצלחתי להכליב קטעי-סיפוריו במחט משלי כדי תשבץ שגור למדי שבחיי כל גבר אוהב ובורח מן האהבה — חביב עלי תשבץ זה כל כך כרשות-היחיד שלי לחלוטין, עד שאני מסרב בתוך תוכי לראות אותו, את אקסי, אדם שנתנסה גם הוא בשכמות שלי על אבות ותולדות שבעניין. ייתכן, ועם זאת כמעט שונא אני אותו עכשיו משום כך בלבד, שלגביו כאילו באמת לא היו דברים מעולם: לא אהב לא אחת ולא שתיים ולא היה צריך לברוח לא מזו ולא מזו ולא משתייהן כמוני, כפי הנראה. שוכב הוא לו בלי גיע רוב היום ככולו עצום-עינים בפאת-הכביש וכתמי-האור, המסתננים ברעדה משמים לא-נראים דרך ענפי-הארנים השעירים מעפעפים על פניו העיסניים — וכאילו הם, רסיסים הללו, נהנים והוא לא חסר. אפילו נמלה גוששת בשקיעים המלבינים שבנהיריו אינה מטרידה אותו כדי זיע. רק רחש של צמיגי מכונית על גבי האספלט, שקולטת בטעות אוזן אחת שרועה שלו, שעליה מוטל ראשו המדולע בסמוך לשולי-הכביש, מגביה מדי פעם את חצי-גופו, אלא שמיד הוא מכיר, שהטעתו שמיעתו והוא מושך בתנוך אוזנו, כצובטה בנוזפה, וחוזר ושוכב. עין אחת מזוגגת שלו אינו נותן בי! על חיכוך בלבד, השוטה-המשטה, לעולם אינו מוותר.

אי, היוך-תמיד הורגני זה שלו. תמיד כאן הוא! גם ברגע, שהוא מעמיד פנים כגון עכשיו,

שהקיץ מתוך ביטחון, שהעלייה-לרגל אל קליפורניה מתחדשת, שהרי מכונית — מפוארת, ללא ספק, כפי שהוא בטוח תמיד — מתקרבת. בעל-המכונית העשיר, הבורח מאשתו ומנשותיו אף הוא, לפי רמזי-תמיד שלו, יסיענו על חשבוננו למחוז-הפצנו ללא טענות ומענות, גם ברגע מזויב זה אין חיובו של שוטה משטה שכמותו סר מעל פניו. משל: אני ולא הוא מצפה לבעל המכונית המפוארת, שיגיסנו מכאן הרחק עד למקום-סתר שבארץ-האגוזים, כפי שקליפורניה מכוונה בפיו על שם אגוזים שבבני-אדם, המוצאים להם מקלט שם איש איש על פי טירופו, המבריחו מן הישוב. משל: אני ולא הוא מכיר את קליפורניה, הכונסת כל מיני מגודים ומנדי-עצמם שבעולם, ובורחים מן האהבה בתוכם. כל כמה שיקרים לי היום הרהורי המעורפלים משום מרירותם האישית דווקא — אני מתייסר בהם עוד יותר, משום שהוא נראה מתכחש גם לי גם לעצמו בהעמדת-פנים זו שלו, שלא עברו עברי, וממילא הוא מזלזל במרירות-ביעותי, האישית כל כך. הנה הוא שוכב שוב על אוזן אחת שרועה שלו ובת-שחוקו, וותרנית-למחצה והתלנית-למחצה, קפואה בשפתיו, החרורות מאבק-דרכים. קפואה כמוהו — אינך יודע, אם הוא נושם.

— אקסי, מת? — אני שומע עצמי שואל שאלת-קינתור מטופשת ולא שאלת-אמת שבלבי: במי מהתל אדם זה ולמי הוא מוותר, אם אמנם ייתכן, שזכרונותי המפוררים הם זכרונותיו גם הוא במידה כלשהי.

— משאלת-לב של ברנש! — ממלמל אקסי, ללא הפנות פניו אלי: — מותי למה לך? — מת בחיים אתה, פרויד שכמותך! — אני נוזף בו, כביכול, משום שאף הוא כשאר צעירים במכללת-העיר בניו-יורק קלט משהו מתורת הפסיכואנליזה, שהוכנסה למדעי-הפסיכולוגיה כחי-דוש מהפכני בכל אמריקה כולה שנים אחדות, קודם שברח מן האוניברסיטה ונעשה נע-גד מקניא בחירותו את כל חבריו לשעבר. אבל נזיפתו אינה פועלת כלום. אני עצמי יודע, שלא הייתה אף זו אלא הערמה מצדי, כדי להוציאו מכליו רגע ויתחיל לספר גם היום באותו שיתוף-תחומים שבחינו בשנים האחרונות. גם היום. שכן מתבהר לי מדי פעם אף כאן בתוך רסיסי-האור, המסת-גנים על פרופילינו העיסני, שאם הוא יודע בי מה שהוא יודע — מבשרו חזה הכל. קנוט אני עליו גם בליאותי היום, משום שייתכן ועל שנינו עברה אותה כוס, אבל ליאותי, המדמדת היום כמתוך הקדחת, יודעת כמו כן, שאילו הוא מספר משהו על כוסו שלו — היה מתברר לי, מה בינה לבין שלי, שאי-אפשר שתהיה פגומה כשלי. כוסי הפגומה כולה שלי היא בעצם פגמיה. מקנא אני את קנאתה משום פגמיה. עבר זה שלו אולי שלם משלי המכורסם, ואפילו שלו רחוק ושלי קרוב כדי הושטת-יד אל שתיהן, אל אשתי שאולי אהבתיה פעם, אך וודאי שחדלתי לאהוב אותה, ואל אותה נפש יקרה באמת, שבעצם החדשים האחרונים האלה נשתבשתי כל כך, שברחתי כמגודה מאהבתן ומאהבתי כאחת.

אילו הוא מספר לי את סיפורו שוב, אם אמנם שמעתי, כפי שמתבהר לי מדי פעם גם עתה, הרי הוא זוכה אותי בקניין גדול, שבוודאי שלו שונה משלי. לא ייתכן, שסיפור-אהבתו בניין אב הוא לשלי. אבל דומה: הוא עצמו סבור כך. הוא עצמו אינו מפקפק בהיקש גמור זה, ואם גם סיפור שלו מגומגם, ניתן תמיד קרעים קרעים, ושלי מלוכד — פרק פרק וחולייה חולייה יכולתי לספרו לו גם עתה, אילו לא דמדומים אלה שבי, שאינם בטוחים כל צרכם, שלא סיפרתי כבר באזוני, מי יודע כמה פעמים. מכאן, אפשר, ארשת-השוטה שבחיכוך, הנפתח תמיד לשליש ולרביע כשל פסל, כשהוא חוננני אותו אף מתוך נמנום כגון בשעה זו של אחר-הצהריים. חיוך של שוטה ולא של משטה. ובכוונת מכוון. משל: מפייס הוא אותי כדרך בוגר בתינוק. משדל הוא אותי, שלא אהיה קנוט עליו: משל, טועה אני בו, כשאני מחשירו בסברה זו שלו, שמטעמים עמוקים כשלו אני

בורח אל ארץ-האגוזים. שטויות ילד קודה: וכי כלום יש בו כדי כך באדם כגון זה שאולי אהב פעם גם הוא, אלא שלידי יסורים שבנידוי-האהבה לא היה עשוי שיגיע מטבע ברייתו?

ב

טוב היה להירדם: העורקים שבצדעך מתרסקים. והכל בשל הבלים כאלה. אהבת — ברכת. אהב — ברה. הינף לא נשיג עוד היום. כמדומה, ששעות עברו כבר, מאז מלמל אָקסי משהו על ארוחת-צהריים, שלא אכלנו עדיין. בעל-המכונת העשיר, המאחו עיניו שלו בלבד ולא של אשה או נשים, שהוא מרחיק נודד מהן אל מקום-סתר בקליפורניה, לא יגיע אלינו היום, אם לא הגיע עדיין. וטוב היה להירדם. השמש, כפי הנראה, נטתה כבר למערב, אל מעבר לאותה תלולית נדירה כאן בקרחתה, שמאחוריה צריכה להופיע המכונת המפוררת, אילו בעליה טורק בדלת מתוך קטטה עם אשתו בשעת קפה-של-בוקר בכרך ובורח ממנה בעוד זמן — לפני חמש ששעות — כדי להתעכב כאן על ידנו, עורכי גלות מאהבה כמוהו. די, די. אך אי-אפשר להירדם גם בחום פתאומי זה, שמהבילים עליך יערות מלוהטים אלה ממזרח, עכשיו ששמש אבגוסט הקדימה, כפי הנראה, לפנות מערבה וחושך המטומטמים לא הרגישו בכך. שעות-בוקר ראשונות הן הקשות ביותר לאדם, שאינו אוהב את אשתו, ואפילו כולה גנדרנית כבת שבע עשרה והיא מנסה לגרותך ברישול מעושה זה שבשערה המגובב ובשרוולי חלוקה, החושפים כבאקראי טוב צואר וזרוע ושקע מתרמו בחזה, כשהיא מורחת את פרוסת-הקלי שלך בכל החביב עליך כגופה, יותר מגופה, לכל הרוחות. הינף לא נשיג עוד היום: אותו עשיר שבכרך לא טרק בדלתו בעוד זמן מתוך קטטה עם אשתו, לכל הרוחות.

— מארגען שטונד האט גאלד אים מונד, חי-חי-חי... — מפתיעני אקסי בכניסה שלא מדעת לתוך הרהורי המשונים.

— כלומר? — אני מנסה להבין את כוונתו והחום המהביל מפריע לי.

— שכחת את מיס סטיילין? ... — הוא מתפרקד, עד כדי לחשוף במילואם את פניו, המתמיהים קצת את מוחי הכבד בסגלגלות המחוטבת שבהם: — שכחת את מיס סטיילין? או את מיס סטיילין, שלימדה גם אותך גרמנית בבית-הספר התיכון, והיא מנסה להסביר ש"יין שמאלית לפני טי"ת בתחילתה של מילה יש גרמנים שמבטאים אותה כשי"ן ימנית: שטודענטען כמו סטודענטען למשל, ושטיילין כמו סטיילין? שכחת? גם זאת שכחת?

— אבל פתגמים גרמניים פתאום ומיס סטיילין פתאום כנגד מה, לעזאזל? ...

— אל תכעס, אל תכעס... פתגמים מותר לשכוח, אבל את מיס סטיילין? ... מנה הגונה הייתה: לא? ... היא עצמה ידעה זאת, כשלימדה אותנו בכיתה השמינית — ואנחנו לא, חי-חי-חי? ..

בוודאי שאני זוכר, אלא שזכירתי אינה כזכירתו. אדרבה: היא שחוזרת ומעמידה אותי על האפשרות שבאמת אני הבורח מן האהבה. אני ולא הוא, שכן אני שאהבתי. אני ולא הוא. המודה הייתה מיס סטיילין: מלוא העין ומלוא הזרוע, בלשון התלמידים, המתקרבים לתשחורת, ותשחורת לא כל שכן. בשרו של מי לא ערג עליה? אבל ערגה זו לא הספיקה לי: הרי התאהבתי בזו, באשתי, כשאני תלמיד הכיתה השמינית בבית-הספר התיכון וגיליתי מתוך כך, שאהבתי לה מבליעה בתוכה כל אהבה זולתה בגוף ובנפש, מעלימה מעיני הווייתה של כל אשה זולתה בגוף, אפשר, יותר מבנפש. לפיכך אני מבולבל כל כך, שהרי גם את אן אהבתי אהבה מטורפת כל כך, שברחתי ממנה גם היא. היכן את, אן? היכן את? אותך הלא אני אוהב גם בענות-נפש

זו שלי, שהייתי רוצה לשכחה. לשכוח הכל בחום הזה. ולהירדם כמוהו. כחבר קרוש זה לדרך. לדרך גבר לא-איש באהבה.

— מה זאת אהבה? — מפזם אקסי בניגון קבוע ובתרגום של החרוז לאנגלית, כפי ששמעו פעם מפי שרוני במועדון לתרבות עברית שבמכללת העיר ניו-יורק, מגביה הפעם חצי-גופו כלפי ממש בהרחבת עיניו הכתומות, שהן תמיד כמחוסרות שינה, וחוזר על החרוז במלוא קולו הצרוד כמתנצח עמי.

— אתה מתחיל שוב? — אני עושה עצמי איש כמוהו ומתפרקד כמוהו על מחטי-האורן.
— אני המתחיל, חי-חי-חי? — מרקיד אייקי את צחקוקו כפירורי-סובין עצלניים מתוך הנפה: — חתול חקאי שמזה! ... אף לנסות להירדם קצת למד ממני ... טוב, טוב ... אל תכעס ... החום באמת כבד ...

הוא צודק. כרגיל. אך קשה להירדם, כל זמן שאינך יודע, אם אמנם אתה ולא הוא, אדם זה ששמו אקסי, שויתר על עולמו כולו לפני שנים הרבה, נתנסית בהבלי יסורים שבאהבת אשה. אהבת אשה סתם. בין פנוייה בין נשואה. אבל נשואה למי? לי, לו? אילו אתה שומע עכשיו תשובה ברורה על כך מפיו, אפשר, יכולת להירדם. הצדעים המנופחים לא היו פועמים כל כך. אין ספק, שסיפר לך הכל, ואפילו על דרך הרמז. שטות היא, אם כן, לשטום אותו, עכשיו שהוא יושב ואתה שוכב ורואה מתוך עצימת-עינים, דומה כשלו זה עתה, את ראשו, המונח בין ברכיו, זרוי סימני שערות לבנבנות, מועטות עד כדי להזכיר קדקוד רופס של רך גילוד.

אף במערבולת זו, המונעת מחשבה צלולה, למאז יצאת עמו לעלייה-לרגל בלשונו לקליפורניה — ודווקא בדרך-הצפון הקרירה, המרחיבה דעתו של אדם ומיישבתה ממילא, כשהיא משתרעת לאורך הגבול הקנדי עד להררי-הסלע הצפוניים ועד לים השוקט — נתבהר לך לא אחת ולא שתיים, שאינו אלא מעמיד פנים ככופר בכל העניין הזה, ששמו אהבת-אשה, לכל הרוחות, בלשון-נאצה שלו בדרך סיפורו, המתרסק תמיד, כשהוא מגיע לשם-מקרה זה. אפשר, חבריו למכללה, הקשישים ממני והם מלמדים אותי דרך גבר בעלמה, כיון שהם אוהבים אותי ולא מבינים לא-איש זה שבי, בלשונם ובלשונו, הם בלבד ששיננו לעצמם בעל פה את תירוציו המגומגמים, כשהוא מסביר להם, מה טעם נעשה נע-ונד יחף ומטולא, שלא כדרך אינטליגנטים יהודים, לכל הרוחות, שכמותם בניו-יורק. כמה זמן, לעזאזל, אפשר להתפרנס מוויכוחי-סרק אוריי-אלוהים על איסורה דונקן ועל הפסיכואנליזה ועתידות השפעתה על האמנות היצרת, בשירה בפרט, ועל מות לנין? ברור: נמאסה עליו ניו-יורק זו של חבריו האינטליגנטים, יורה מרתחת-מלח זו של תרבות אמריקנית מהפכנית-חדשה, לעזאזל, והוא ירק בפניה ובפני כל סורחנים הללו, אוריי-אלוהים שכמותם, ובהר בדרך הפתוחה. תירוץך אלה, אקסי, גם אני יודע אותם, אלא שאותי אינך מרמה בהם אף בשעה זו, שעיני אינן מספיקות להיסגר לגמרי, רק בגללך אתה, הבודק אותי בהרחבת עיניך הכתומות ודיאגה משתפכת על פרצופך, הזרוח כולו משום-מה בשמש. מאין נתגלתה זו שוב, גדולה-עגולה ולא מסמאת את העינים, אפילו הן נפקחות לרווחה ולא מציצות בה מבעד לריסים בגניבה? אל דאגה, אקסי. אל דאגה גם לי. אין ספק, שנתייסרת גם אתה, כפי שסיפרת לי, ללא ספק, בהבלי-אהבה הללו, שהם בוודאי הבריחון בדרך הפתוחה על פני ארצות-הברית לארכן ולרחבן. אלא שכאילו לא ישגתי זה שבועות וצל-טינה שבי מטרידני כטינה, משל: אילו אתה משמיעני באמת, מה אירע כאן, הייתי נרגע — הייתי יודע. אם באמת עלוב אני כל כך.

לא-איש. מבקש את האהבה תמיד, משום שהוא בורח ממנה תמיד. עכשיו, כמדומה, נעשה קל יותר לבוא חשבון קצת. אקסי חדל להסתכל בי — וייתכן, שאני נרדם באמת. דבר אחד מתברר לחלוטין מתוך כך: אפילו אתה אומר, שאבך-טינה בלבד רוחש

בי, כנמלה מטרידה בסמיותה-מן-העין בלבושי, אין זה מן היושר כלפי אחד חביב כמוהו, משום שטעם גם הוא מה שטעם באהבת-נשים לא-נוחה. וכי יש מי שלא נתייסר בכגון אלה? אף על פי כן קשה להבין ללב אדם שבך. שהרי גם אתה קרוי אדם. לא-איש ואדם. לא-איש וחושש משום הישג-גבול ברגשות, שבידוע הם ברכות שמים ותהום יחד — ולכשתרצה, קללותיהם. אקסי זה איפוא — מה כי תלין עליו? ובאחר-צהריים שוקט ומרדים כל כך בפרט. הרי אתה בעצמך נעשה כאן נוח לך ולעולמך הקטן, אילו אתה יכול, כאסופי זה שבאקסי, ליהפך לקלח מקלחי-האדמה, שכללות הווייתו אינה אלא מעין טבילה נצחית בשמש זו הדבשנית שבהרי-האדירונדס. השמש רחוקה עדיין מן השקיעה. ימים ארוכים של קיץ-ההודים הדבשני, המרדים, שבהרים הצפוניים. אין דאגה, אקסי. הרהורי-תשובה נרקמים בי כלפיך. בוודאי קשים הרהורי-תשובה מתשובה: זו שכרה בהרהורי חרטה על העבר, לפחות, ואלה אף לידי חרטה על העבר אינם מגיעים. ואם אין חרטה על העבר — קבלה לעתיד מנין? באמת, אקסי. אילולא בלבולים אלה של חרטה-ללא-תשובה בפני אשה — אפשר היה לישון ולישון בשולי הכביש המשותק הזה בלב היער. אבל אין דבר. אומר אדם, שהוא בורח מן האהבה, ולמעשה אינו בורח כי אם מהרהורי-תשובה, מן החרטה, עד שהשיגה קוברת אותו — קוברת הרהורי-תשובה שלו.

ג

חייד, אקסי, שאתה צודק. וכי מה איכפת מה? תנומה חמימה שבינקות נופלת על עפעפיו של אדם — ומתברר, שאתה צודק. אתה גבר-איש — אפילו היה איכפת לך פעם משום אשה זו או זו, קיבלת את הגזירה ויצאת לדרך הפתוחה. לא ברחת — קמת ויצאת לדרך, כיון שגזירה היא, שיש-תבש אדם תמיד בתבלות מענה זו שבאהבת אשה. אפשר, כאן ההסבר לאב-טינה שבי עליך. פשוט: אתה אדם נושא-עול, משום שלא-איש בלבד הוא שאינו יודע לא לשאת בעול ולא לפרקו. ואני מתקנא בך. הייתי רוצה לשמוע שוב את סיפוריך על נשים, כדי לדעת, שלא ברחתי גם אני. כמוך קיבלתי את הגזירה ויצאתי לדרך על דעתך, על דעת ייאושי. היה טוב לדעת גם בהקיצ, ששיתוף-תחומים זה שביננו אינו נוגע כלל לאשה זו או זו, שלי או שלך או של שגיננו, אלא למרכז עולמך ועולמי הוא נוגע. עולמך ההזוי — אתה היודע, שאפילו היה מה שהיה פעם, הזוי היה אף כשהיה. ואני? כל כמה שאני רוצה לבקש סליחה ממך על טינה-קנאה זו שבי כלפיך, איני מספיק. עולמי חצוי: לא מציאות ולא הזייה. אפילו בתרדמת חמימה זו שלי עולמי חצוי. מתמרד אני ברצוני לישון, בעזר אני בשבריריו של כל קו-שמש, הפוגעים בריסי, כשמשב איזו רוח משחיל אותם רגע מבעד לענפיו של עץ, כדי לראות אוזן אחת שרועה שלך, שכולה רוקדת בשברירי-האור ולא הם המרקידים גמשיהם עליה, ואיני מספיק לא לאהוב אותך באמת ולא לשנוא אותך באמת. אף על פי כן אתה הגבר. לא אתה האשם, שאני מתמרד משום מה ברעיון, שלא שכחת מעברך כלום ועם זאת אתה היודע, שהכל מן השכחה בא ואל השכחה הולך. תמיד ידעת זאת. אף בשעת אותה ענות שבהבל-האהבה, אם משום אחת ואם משום שתיים.

מה לי אחת, מה לי שתיים? העיקר, שעברי עברו ואין להתמרד עוד. בחלום כבהקיצ. עברו של כל אדם, אקסי. עד להצחיק — אותו אותו סיפור, אקסי. בסופו בוודאי — עד לאימה. את אשתו לא אהב. סר הקסם גם מן החוטם הנחמד, המדוקדק כל כך, שקצהו הסולד יש חידוש בסילודו יום יום. כמו בספר. כמו באותם ימים רחוקים, שבהם נזכר אדם מתוך כך — בהם ובמאווים שבהם אליה. אל האחת. כמו בספר. יפה הייתה עוד. כבאותם ימים רחוקים של מאווים אליה. אולי עוד יפה יותר. האפרורית השקופה שבעיניה הרחבות כאילו השחירה קצת במין בגרות שופעת יותר צמאון-חיים, אהבה גלוייה לו יותר. וכאילו משום כך דווקא לא יכול לאהוב אותה עוד. יפה מאד

הייתה ואוהבת אותו מאד — ומסירות זו שלה היא עצמה כאילו הרתיעה אותו ממנו. לוא, לפחות, הייתה מגלה חרון-מה עליו. אבל ביטחון זה שלה, שלא נשתנה כלום, הוא שהביא אותו לידי כך, שיתחיל להתפלל לאהבה חדשה. שקר, אקסי? לא משום כך מתחיל אדם מבקש אהבה חדשה? אבל מי המשקר כאן? הרי סיפור רגיל הוא. ובפיך גם אתה, ולוא אחת רמות לי ואני — בטעות — שמים שמעתי מעקימת שפתיך, החרורות מאבק-דרכים. ביטחון זה של אשתו, למשל. כולה אומרת: אין מה לסלוח — לא הטאת כלל, שכן עדיין אתה אוהב אותי. ולא שהיו דברים אלה או שכמותם יוצאים מפיה הקטן. סתם כך. כאילו לא אירע כלום ואין צורך באומר ודברים. כאלם האהבה בראשיתה כאלמה בסופה. מעולם לא סיפרו באהבתם גם בניצינה הראשונים. באותם ימים רחוקים-קרובים, שמגע אצבעותיה הפיוטיות מנבאים מרחקים-של-נצח לא-משתנים. אין כמוך יודע, אקסי, כמה תמיד בטוח אותו מגע-אצבעות פיוטי במרחקים שלו. נצחיים תמיד. לא-משתנים תמיד. שהרי שניהם בלבד כאילו ממלאים חללו של לילה ניו-יורקי גמוך ומפויח קצת מסביב לפנסים העייפים. כאז כן עתה, אקסי, ואתה וסיפורך יודעים זאת. כוח-הבנתה האילם, לכל הרוחות, בלשונך, אקסי! בטחונה בראייתה האילמת ללבב, לכל הרוחות, היא שהעיקה כעופרת יצוקה בראש לאחר ליל שתייה של יי"ש לא-מזוקק. אהבתו לה כאילו לא הייתה מעולם — וזו עדיין אינה תובעת ממנו כלום. אין צורך באומר ודברים, אקסי. להיפך: כאז כן עתה היא מטה ראשה הקטנטן לשמאלה, מסתכלת בפרופילונו כלאחר-העין — וקוצת-הערמון, שמתגבבת על גבי אותה עין, שלה, המלוכסנת כשל סנאית פיקחת, מרתיתה בכוח-ההבנה המסותר שבה: אתה אוהב אותי — אני יודעת.

ממילא כמוני כמוך, אקסי, ואפילו אתה טוען, שלא הן האשמות, שאדם רואה עצמו חתן-עולם אבל, משום ששתיים מחזיקות באותה חופה ריקה, שברח מתחתיה. דבר זה עדיין לא ברור לי אף בהרהורי תנומה זו, המרעיפה לתוכי את השקט שבך. אף על פי כן איני מתקנא עוד בכך ולא מקנא למראיך את קנאת יסורי, שכולם רשות-היחיד שלי. כמוך כמוני אתה זוכר מתוך שכחה וכמוני כמוך אני שוכח את השתים מדי רגע. ללא חרון וחרונים בשקט החם הזה. לא עליך ולא על השתים ולא על נמלה טרודה זו, שעלתה בשוגג על כף ידי ולא חשתי בה, עד שהגיעה, ללא שהרגשתי, עד מרפקי ועם שהיא מחפשת את דרכה חזרה — הנה היא שוב בכף-ידי. לחינם את מפחדת, נמלה. כולנו מפחדים, ובפרט כשאנו ערים ולא רדומים בשקט הזה כמוני. האמיני: באמת אינך עומדת בפני שום סכנה. אם אצבעות-ידי נקפצו עליך מאליהן — בזהירות נקפצו עליך גם בנמנומי. לא-איש, אך לא מזיק לשום ברייה. במזיד בוודאי לא. אפילו נומה שלי היא שקט עירן, פחדנית כעירנותך, שיכחה שעדיין זכירה כואבת היא. בוודאי יודע אני ומכיר באימה מקפיאה זו שבאיברים כפופים כגון שלך בכף-ידי — זיע כלשהו ושיתוק, זיע ושיתוק. כמו כולנו: רגע אחד מעין שיקול-דעת מחפש מוצא — ופתאום בהלה, פיקחת פחדנית. שיקול-דעתך עצמו, כביכול, מעמיד אותך על סכנת-גפשות זו שבמציאות כפשוטה וחכמתך אינה עומדת עוד לך ואת מתחילה מתרוצצת בחושך מצודתך מתוך טירוף-הדעת הגמור. כמונו. כמונו כולנו — כל אחד במצודתו. עיוורון גמור — ובלבד שיימצא המוצא. מן הדין, שיהיה מוצא. על כרחו שיהיה.

ד

— חיי-חי!... — מעירים אותי דרדורי-צחוקו הקלושים של אקסי: — שנת-ישירים וציד, חיי-חי!... עדיין סולסברי-החולצקי טרוד בציד של אחת מסכנה, ואפילו נמלה... — סתום פיך! אני מצטוו: הפעם הרי טעה באמת, ראש-כרוב שכמותו. וכי בציד הייתי טרוד זה עתה? וכי מעולם יצאתי לצדי מסכנה פלוגית אלמונית, ולא להיפך, רשע מרושע שכמותו?

— מה לך צוות, כאב־בטן שכמותך? ... — הוא מגסה להמשיך להתגרות בי ומפסיק נסיונו כשהוא מכיר כמוני, שרשעות גלוייה הייתה זו בו, שלא כדרכו: — נו, טוב! הניפות עלי אגרוף ובינתיים נמלטה הנמלה... הרי לך שכר ועונש ללא השגחה פרטיית, סולסברי־חוחלצקי, המיסטיקן־הכופר לשעבר...

הדיבורים נושרים מפיו חלולים משום מה ואינם מכאיבים אותי. כמוהם כמו אותו כינוי מטופש שהוא מכנה אותי בימים האחרונים. סולסברי־חוחלצקי: סגן סולסברי־חוחלצקי. אפשר, מוחו עדיין אחוז־שינה, אלא אם כן הערתו על המיסטיקן־הכופר לשעבר היא שתובעת ממני, שאזכר בעבר עוד אחד שלי, שנשתכח מלבי, משום שנשתקעתי במה שנשתקעתי זה כמה חדשים. בין כה וכה דיבוריו של אקסי כעין אותיות ללא תנועות ושוב איני נכווה מהם. מן הדין, שאעלה בזכרוני אותו עולם פילוסופי ורחב יותר, שבו חייתי, כפי הנראה, עד שצימצמה אותו האהבה. עלי להיזכר בו, אם גם אֶזכר מתוך כך, שמעולם לא חייתי בעולם שכזה. שאף כמיסטיקן־כופר, בלשונו של אקסי, לא ביקשתי כי אם את האהבה. ביקשתי ולא מצאתי. מצאתי ולא ידעתי להחזיקה בכפי. אדרבא: זו מחזיקה אותי בכפה, אף כשאני מגסה לברוח מפניה. בטחונה של האשה, למשל, בכוח הבנתה ללב הגבר. הבנה לקולא, לכאורה, בדינה עליו — וממנה דווקא אין בית־מנוס אלא הקבר. אילו הוא אומר לה בפירושי, שאינו אוהב אותה עוד, לא הייתה נחת חיוכה הבטוח סרה מעל שפתי פיה, הנראה גדול ותאוותני משהוא במציאות, כשהיא פותחת אותו עכשיו בבת־שחוקה המקילה, הפורקת את נשקו מעליו.

אין מנוס ממנה, מבת־שחוק מקילה זו שלה: אין לה לאשה אלא מה שענייה רואת — ועיניה הרי רואות, כביכול, שאין כאן מה לראות. כאילו בעיניה אף הנהגות־בית רגילות שלו לא נשתנו כל עיקר. בבית אינו יושב עוד כמעט. מטייל הוא יומם שעות ארוכות ברחובות־הכרך כמשוך, שמודד מידותיה של ניו־יורק לראשונה, והיא אינה משגיחה. מאחר הוא לשוב משיעור־הערב, שהוא מלמד במרכזו של מורד־העיר, והיא מחכה לו באותו חיוך צעיר־זקן שלה, המאיר את לבונית שניה הגדולות — התאוותניות יותר משהן במציאות — אף כשהיא מרימה את פניה הקטנים מעל גבי הספר שעל ברכיה בצל אהילה של המנורה. אין מנוס. עד חצות ועד לאחר חצות לעולם היא מחכה לו שם בפגנת כורסתה, כשהאור מסתנן על ספרה כדי ארבעה טפחים שבטבלה מסורגלת. אפילו את חלוק־הבית שלה עדיין לא לבשה: בלבושה היומי הרגיל — בחולצה לבנה, מהודקת בחצאיתה השחורה סביב למותן־צרעה זה שלה, היא מחכה לו עדיין, יודעת שלא לרצונו התמהמה, אם בכלל איחר לבוא. פשוטה וטבעית — וממילא כמות שהיא מתחילה. כמות כאותה צלחת, שמחכה לו במטבח — נגיסה־של־חצות, שאדם נזקק לה, כל כמה שיתאחר. נסה איפוא ואמור לה: אינך אהובה עלי עוד! אף כשהתגבר עד כדי להימנע ממשחק־הנימוסים, החוטא ומחטיא, שבנשיקת־בעל לאשתו עם יציאה לעבודה ועם שיבה הביתה, לא נראתה כסתם מקבלת את הדין. אדרבא: משחק ונימוסים בינינו לשם מה? — בלא אלה שלי אתה. הלא אני היודעת. אין מנוס. עד עצם הרגע הזה, אקסי, בין שאתה בעל־מיצר שלי בעניינים הללו, המצמצמים עולמו של אדם עד בושה וכלימה, ובין שסתם נודמנו זימון־עראי בצפיית־שוא זו שלנו להינף ולהינפים.

— ניכר, שנישאר קבורים כאן עד מחר בבוקר, — אני צד צליל־דאגה בקולו של אקסי, היושב שפוף ונוהר מלהטות פניו אלי, ללא שאבין מדוע. וכיון שאינו מקבל תשובה ממני, הוא עצמו נראה נזכר, שאל עויות שרשיהם של הארנים דיבר עד כה, והוא מכוון פניו כלפי מעתה ומשמיע כמה פסוקים מלאים כל צרכם שלא כדרכו, ואם גם רק הוא היודע, לפי שעה את הקשר שבין אחד לשני: — טוב, שקנינו לך את מעיל־הגשם הצבאי, סולסברי־חוחלצקי. נתחייב לשוב

אל כפרנו גם היום עם הערב. נתחייב ללון שם גם הלילה תחת התרזה בבית־החיים שלידי בית־הכנסיה.

— אבל סיפורים תספר? ... — מנתרת בי שוב אותה תשוקה לא־מובנה לסיפוריו, כאילו שכחתי באמת, כאילו הוא צריך גם להזכירני, סולסברי־חוחלצקי ככיניו לי בפיו, מהיכן. — איזו סיפורים? ... כועס אקסי עומד על רגליו ובוועט בנעל אחת מרופטת שלו בגבנון מעוות שבשרשי האורן, שאני יושב תחתיו: — שוב אותן שטויות? שוב נשים, לכל הרוחות? ... עדיין אין לך כלום חשוב מאלה, סולסברי־חוחלצקי? ... אמרתי לך: שטויות, לכל הרוחות! ... לא גן־ברונקס הוא בית־הקברות שבכפר ... בחזרה לא תצא שם מקברה לקראת חתנה האבל ... — מי כאן חתן ומי אבל? — אני מנסה להלעיג עליו מתוך אותה תשוקה משמימה לסיפוריו, ואף על פי שאין זו מציקה לי עוד כקודם וההערמה שבלגלוגי אף היא קלה יותר — מן השפה ולחוץ ברוב רובה.

— וכי מה זה חשוב, סולסברי־חוחלצקי? ... וכי מה זה חשוב, אני שואל אותך, פילוסוף ומהפכן יהודי? — וכיון שאני מתעצם בשתיקתי ומתעלם גם ממבטו הפקוח, הבודק אותי כמחפש בי משהו חשוב לו יותר, הוא פוסע שתיים שלש פסיעות אל אם הדרך ומאהיל על עיניו בכיוון הכפר: — מכונית, ואפילו נושאת ארון־המת, לא תגיע עוד ... אך, בעצם, למי איכפת מה, תי־חיתי? ...

— ומה איכפת לך, אם כן, שפילוסוף ומהפכן יהודי משתקע בשטויות הללו שלך ושלי? — איני מקננת אותו הפעם, אלא שואף באמת להבין, מגין לו, לנע־ונד זה, סולס־ערכים משונה שלו, כאילו מעולם לא ברח מן האוניברסיטה ומחבריו האינטליגנטים ויצא אל החירות הגדולה שבדרך הפתוחה.

איני בטוח כל צרכי, שאקסי הוא היושב מעתה על ידי ממש: דיבורו קולח והולך, כאילו לא הוא הוא. ללא גמגומים וללא לגלוגים הוא מדבר, כמשיב תשובות כהלכה על שאלות שבלבי. ברור: מן העיקר הוא משתמט עדיין — מספר לי על מעיל־הקצין, שקנה לי לפני שבוע או שבועיים, כשהרחקנו אל מעבר לאולבני ולסקנטדי והגענו לגלנס־פולו, עיירה שגבעותיה מבשרות כבר אותה גלוייה מצוירת, ששמה ימת־גיאורג ועשירים שבגויים, ימח שמם, מבליים שם את חופשותיהם במלון האכסקלוסיבי שבה, כלומר: זה, לכל הרוחות, שרגל יהודי אינה מותרת בו. ברור: אין כוונתו אלא להשיאני בדברים סתם שהם ידועים לי מכבר, ובלבד שייפטר מן השיעמום שבשאלות הטרדניות שלי. ואף על פי כן הוא מסתחף בדיבורו כל כך ומשנה כל כך בסיפורו הידוע גם על המלון האכסקלוסיבי, לכל הרוחות, גם על קצין מדומה זה שבי סולסברי־חוחלצקי, לפי כינויו, שהשניים כאילו נעשים קשורים זה בזה עד כדי מוסר־השכל מתרמוז: אם אני תופס את הקשר שביניהם — אני תופס, כביכול, מה טעם חבל לו על עולמו של מיסטיקן־כופר, לכל הרוחות, שכל עולמו הפילוסופי נצטמצם עד לבושה וחרפה משום חצי אית זו או זו, שמגלגלת עכוזה כך או כך, אלא שלעולם היא אותה התצאית, לכל הרוחות, ואתם אותם אחוריים! עד לזרא, עד לזרא.

ה

גויים הללו, ימח שמם. אם בניו־יורק יהודים בונים לעצמם גיטאות, כביכול, אין זה משום שהם שונאים את הגויים. אדרבה: יהודי נכנס לשכונה, שרוב בתיה של גויים, והם — גויים מפוטמים הללו — מסתלקים ממנה. ואילו מלון אכסקלוסיבי זה שבימת־גיאורג — הוא שמסלק רגל יהודי מתוכו. מן הדין איפוא, שיהודי טוב כסולסברי־חוחלצקי יעשה נקמה בגויים ויתגנב לשם,

לתוך המלון הארור הזה, ידחק לשם רגל יהודית, לעזאזל. ובשעה חמש לפנות ערב דווקא, בשעת קפה-שלאחר-הצהריים דווקא, כשאפשר להאזין שם לקונצרט קאמרי, המגיעים את שעות-הדמדומים המגוייחות של חזירים אלה, שונאי-יהודים שכמותם, בוודאי לא אקסי הוא שמעוניין במהפכות בולשביסטיות או מגשביסטיות. אף הרצאותיו הציוניסטיות של שרוני במועדון לתרבות עברית שבמכללת-העיר גרמו לא מעט לכך, שיברח אקסי, מן האינטליגנטים המהפכנים המשעממים הללו שבמכללת-העיר ובכל מרתף מעופש שבכרך, שבו הם מנסים להוכיח את מרדנותם, לכל הרוחות, בשתיית זוהמה של אלכוהול אסור, ואפילו עיניהם מסתמאות מתוך כך והם מזהמים מתוך כך בקיאם כל קרון שברכבת-התחתית בדרכם עם שחר הביתה, אל ברוכס זו, שגויים מטומטמים מרוקנים את בתיה לאחד אחד, כל אימת שדייר יהודי, אולרייטיניק עולה לגדולה, זוכה לעבור לשם ממורד-העיר או מהרלם. אין מקום לטעות! אקסי לא בולשביק הוא ולא מנשביק ואפילו לא ציוניסט כשרוני במועדון לתרבות עברית, לכל הרוחות. לאקסי לא איכפת, שגויים שונאי-יהודים מיטמטמים בשנתם כל כך, שאינם נותנים דריסת-הרגל ליהודי אף באולם הקונצרטים שבמלון האכסקלוסיבי שלהם שבאותה גלוייה-מצויירת, ששמה ימת-גיאורג. אבל לפעמים לא-איכפת גם כן איכפת, לכל הרוחות. ולאחד כגון סולסברי-חחלצקי לא כל שכן. אלא מה, סולסברי-חחלצקי פחדן הוא ולבדו לא יתגנב בדרך האחורית אל אולם הקונצרטים? אל דאגה! אם אקסי כאן — סולסברי-חחלצקי אף הוא עמו. על אפם ועל המתם של זנאים אכולי-סכרת אלה, שמטרוניותיהם בוודאי שהיו נהגות ממנו, מסולסברי-חחלצקי, יותר משהן נהגות מהם, מאותם באושים מסורסים שלהן. אפשר, אקסי נראה חשוד קצת בעיניהן, ואם גם פניו לבנבנים-צהבהבים כשל ארנב פולני. כלומר: לא משום יהדותו, אפשר, יהיה חשוד, חי-חי-חי!... מבחינה זו מסתכן יותר סולסברי-חחלצקי: אקסי, סוף סוף, אינו אלא משרתו של סולסברי-חחלצקי, חי-חי-חי!... ואילו הוא, גבירתי ורבותי, ארורי-אלוהים — גיבור ורדון הוא, קצין לשעבר בצבא הוד מלכותו, חי-חי-חי!...

— מסכים, סולסברי-חחלצקי? — נקטע שטף-דבריו בשאלה שלא כעניין.
 — מסכים למה? — איני מבין את מבוכתו, כשהוא מתחיל לנער את מחטי-האורן מתוך חפתי-מנכסיו, כשמחצית גופו כפופה עליהם.
 — מסכים לעלבון עוד אחד? עלינו לחזור אל בית-הקברות. הינך כבר לא נשיג היום: התחרטו היום בניו-יורק כל המתענים בחיק הגשים... אין בדעתם לברוח עוד לא מן הפנויות ולא מן הנשואות...

— מה עלבון בדבר, איני רואה, — אני מנסה להשיב מתוך יישוב-הדעת, ובלבד שימשיך, עכשיו שגם מבוכתו, שאיני מנחש סיבתה, גם דבריו על הפנויות ועל הנשואות אומרות, שהוא מתקרב אל העיקר: — אין אסון בכך, שגלון גם הלילה בבית-הקברות שלך. אבל החיפזון למה?
 — ראה, — אינו קורא לי עוד סולסברי-חחלצקי ותולש מחטי-של-אורן מתוך רפידת מעילו: — עוד מעט לילה ויש לקנות חצי-לחם וסרדינים בחנות-הכפר, קודם שתיסגר. סנטים אחדים עוד נשארו גם בכיסי. — והעובדתיות הצלולה שבדבריו כמעט אינה נפגמת, אף כשהוא מנסה לחזור אל הלגלגנות הקלה ומוסיף: — אינטליגנט כמוך הן לא ילך עמי לגנוב מאיזה לול נידח תרנגולת כלשהי לשם צלייה על המדורה בחושך... נוהגים כך אורחים-פורחים בלבד, כשהם רעבים מעת לעת...

— טוב, נלך, — אני מרים את מעיל-הגשם מתחת לעץ ומתחיל לקפלו. בוודאי חושש אני שמבוכתו בפני עצמו מקטעת את סיפורו לצמיתות: בבית-הקברות שבכפר על אחת כמה וכמה, שלא ישוב אליו. כל לינת-לילה שם תחת התרזה משתיקה אותו עד כדי תענית-דיבור, ולוא

גם משום שוטר־הכפר הגידם, שכבר הזחירנו, שאין רצונו לתפוס אותנו בשוטטות — יי"ש אסור אמנם לא מצא בכיסינו, ואף על פי כן! אך מוזר הדבר, שמבוכתו של אייקי מסקרנת אותי עכשיו כל כך, שאותה בלבד כאילו הייתי רוצה להבין מעתה, אילו הוא חוזר ומסתחף בדיבורו. לפיכך איני עושה שקר בנפשי, כשאני מתנהל לאטי, לפי צעדיו שלו, הטופפים ונעצרים משום מה, טופפים ונעצרים בדרכנו חזרה אל הכפר, ומתאמץ להכהות את התקווה שבהצעתו: — אבל נשוב לכאן עם האוכל. גם בלילה יבש יצוע־המחטים פה יותר מן העשב הטלול בבית־הקברות שלך. ואת מעיל־הגשם שלנו נוכל לפרוש כשמיכה גם פה...

— בית־הקברות שלך, ומעיל־הגשם שלנו!... — הוא מחקה את חיתוך־דיבורי על דרך הדיקלום הנלעג: — מעיל הגשם, מילא... אבל מפני בית־הקברות מי מפחד? ... כאילו כאן ביער מתיך קבורים כך להנאתם... — וכיודע, שהגדיש את הסאה בזולות זו שברשעותו, הנאחזת בהבל־הבלים שבמבטאו של אדם, הוא מרחיב צעדיו ומתחיל כמעט לרוץ: — עלינו למהר... החנות, אפשר, כבר נסגרה... המתים להיקבר והחיים לאכול, חי־חי־חי!...

סולסבריי־חוחלצקי שוב אין בכוחו להוסיף משום מה. ואף על פי כן אינך צודק הפעם, אקסי. אם המתים חיים בו באדם לפעמים עד לטירוף־הדעת גם לאור יום מטורף כגון זה, שעבר עלי עמך היום, הרי אינם אלא מרחישים בו עכשיו, שהוא עצמו כאילו דעתו מתיישבת עליו, הואיל וקיומו שלו עצמו נעשה מפוקפק באפולולית של שקיעה מאוחרת ביער. דעתי הרי באמת צלולה עלי יותר עכשיו, שאתה מדבר שוב, ואני שומע כל דיבור יוצא מפיו ומהרהר בשלי, כרגיל, אך ללא שיבהילוני רעיוני. החשובים מהם עכשיו דיבורים שלך, כשאתה משתדל להסביר לי, שאסור לשקר ואני, היודע זאת כל ימי, איני יודע, אם אמנם שיקרתי. וכי לאֶן ארנולד שיקרתי? ומפני זאת — כן, זו שברחתי ממנה באמת, אקסי, אולי פחדתי, אך גם לה לא שיקרתי. אפשר, לא פחד היא המלה הנכונה, אקסי, אבל אין לי אחרת זולתה בשביל אותה מציאותיות תפלה, שבה שיעבדה אותי קודמתה. נו, אותי. הנה פוסק אדם להעלים מעיניה את חדלון־אהבתו, הנה הוא עורג על אהבת אשה אחרת, כגון זו או זו מן התלמידות האביביות שלו בשיעורי־הערב — ועדיין אין בו העוז להגיד לה, לגרושת־הלב, שהוא עוזב אותה — פורש ממנה משום תלמידה מתלמידותיו, שקלסתר־פניה החולמני מתרומם כלפיו באקראי, כביכול, באמצע השיעור והוא מתרעד מולה כנער, שומע רגע מעין הד לאותה גבואה סתומה ויפה, שאולי האזין פעם אחת בחייו קודם, בראשית אהבתו הראשונה — אולי לזאת, לגרושת־הלב, המטילה עליו עול פחד לא־מובן. גם לה, לאֶן, לא שיקרתי, אייקי, ומה דיבורים הללו שלך, המגנים את השקר?

— כן, כן, סולסבריי־חוחלצקי, כולנו מרמים, את עצמנו בפרט... — ממשיך אייקי בדרשתו, כשעיניו ממצמצות מול הרמץ החום שבאופק: — עוד מעט ואנו בכפר אבל כולנו מרמים, את עצמנו בפרט...

— אבל לא את זולתנו?! — אני מתעקש.

— אל תהייה ילד ושקרן... צריך להיכנס אל החנות...

— עוד רגע, אקסי, רק עוד רגע: עדיין לא הגענו. מדוע אתה חוזר וחוזר: את עצמנו בפרט?

— משום שקל יותר לרמות את עצמנו מאשר את זולתנו, לכל הרוחות!...

— אל תכעס, אקסי, באמת אל תכעס. אמור לי רק זאת: מנין לך כל אלה?

— וכי לא סיפרתי לך אלף פעמים, מנין? וכי לא סיפרתי לך שוב זה עתה, לעזאזל, מתי למדתי

שלא לרמות את עצמי? ... הרי מתוך כך חדלתי לרמות גם את הזולת, עד שנכשלתי בכך, ורמיתך לכל הרוחות, סולסבריי־חוחלצקי!...

— אתה רמית אותי? ... — אני נפתע כל כך, שאקסי נעצר בהליכתו, כמאמין לי לראשונה: —
 במה רמיתני? ... ספר לי זאת, לפחות.
 — ספר, ספר... — עייף קולו של אקסי: — רק סיפורים אתה אוהב... ושל זולתך דווקא...
 צריך אתה לספר לעצמך את סיפור-האמת שלך ויימאסו עליך סיפורים בכלל...
 — רק זאת אמור לי: במה רמיתני? — אני מתחנן, כאילו בתשובה על שאלה זו אני תלוי
 לישועתי.
 — שמע-נא פעם, בן-אדם, — מופנות אלי פניו הרציניות של אקסי, המוארות למחצה באור
 הפנס המיותם של הרחוב האחד שבכפר מזה ושל עששית-הגז רחבת-השוליים שבדלת החנות
 מזה: — שמע-נא פעם. אני רעב ומחר אני לכאן ואתה לכאן...
 — כלומר?! — איני מספיק להעלים את הבהלה שבקולי, ללא שתפגום ברצינותו העייפה
 של אקסי.
 — פשוט, — אין קולו מתרומם אף כדי איום: — אני לדרכי ואתה לדרכך שלך...
 — לאן? דרכי לאן, אקסי?
 — אל תבכה, ילד, אל תבכה... הביתה, כמובן... ובלבד שלא תספר סיפור-אמת אחד משלך
 ולעצמך...

1

וכי מי התנדב לצבא, סולסברי-חוחלצקי וכשכמותו אידיאליסטים מזוייפים שבמכללת-העיר,
 האבוסה-עדי-להתפקע גנקים חריפים הללו שבמהפכנים ואינטליגנטים יהודים? הם פציפיסטים
 היו, אף לאחר שנכנסה אמריקה גם היא למלחמה, כשהם מרבים להג על לנין, המתחכם לכל
 הקפיטליזם המגועל שבעולם ומגיע למה שהוא מגיע לאחר כך, מכשיל את שני הצדדים הלוחמים,
 לכל הרוחות, בערמת החוזה שלו בברסט-ליטובסק. הם אף מבית-הסוהר ידעו להתחמק בשל
 דיעותיהם, המגנות כל רצח, כביכול, ורצח שבמלחמה בעריצות הגרמנית בכלל זה. תמיד תמיד
 הלהג האידיאליסטי בפייהם — ואילו אחד כגון אקסי אינו מגיע אל תפיסת השקר שבכל הסיפורים
 על רוח האדם, העולה למעלה, תמיד למעלה, לכל הרוחות, כי אם בדרך הדמים הנשפכים ממש!
 הוא שהתנדב לצבא עוד לפני כניסתה של אמריקה — באיחור של שלוש שנים ארוכות ובדלגיות —
 לתוך מרחץ-הדם המסריח: לקנדה ברח, כשאינו חייב עוד חובת-גיוס, לפי גילו, ובלבד שיכריע
 הצדק, לעזאזל. ייתכן, שאילו הוא ממתין קצת — היה יורה שתי צפרים כאחת: היה נלחם בקיזור,
 ששפמו אמה וגידו היהיר אמתיים וחצי, והיה נלחם גם למען בית לאומי בארץ ישראל בלגיון
 היהודי כמה וכמה שנים קודם שהתחיל שרוני, שברח מארץ-הקודש המנוולת שלו עם תום המלחמה,
 להרביץ תרבות עברית וציוניזם במכללת-העיר שבניו-יורק. אלא שעכשיו אין כל זה חשוב לו:
 יפטפטו השקרנים הללו על המהפכה ועל איסדורה דונקן ועל הציוניזם הסוציאליסטי — אותו,
 את אקסי לא ירמו עוד. את התרמית שברוח-האדם, העולה למעלה, לכל הרוחות, למד בשאול
 החפירות, שבקושי-בקושי נסריהן הרקובים אינם נופלים עם שקי-החול שעל גביהם וקוברים בתוכן
 את המחכים לפקודה: אל מעל! בורדון למד את השקר שבאידיאליזם האנושי — ולא מתוך רומן
 כגון ת ה ת ה א ש, לעזאזל — כמשוררים המהפכנים הללו שבכל חור מסריח, המוכר להם יי"ש
 אסור כדי להרדים את מוחותיהם המעוותים, הטרודים יומם ולילה בתקנת העולם כולו.
 מתקני-עולם ארורים! עולם חדש מבשרת להם איסדורה דונקן — מוסדות טריים ונקיים! הוא,
 אייקי, טיבם של טריות ונקיות אנושיות למד שם, בחפירות המקוללות. עוד בשעות הבוקר של
 11 בנובמבר, יום שביתת-הגשק, המשיכו הפקודות להמשיך להרוג עד לשעה 11 לפני-הצהריים!

בשעות-הבוקר המוקדמות כבר ידעו הכל בחפירות, שהקרבות נפסקים באחת-עשרה, אבל מוסדות הם מוסדות: שביית-הנשק נכנסת לתקפה באחת-עשרה בדיוק — ובינתיים הרוג והיהרג, לכל הרוחות!... אסור לשקר, אני אומר לך, סולסברי-חוחלצקי!... אנשים נפלו על ידי עד לשעה אחת-עשרה בבוקר שלאותו יום של הפסקת-האש — ואסור לשקר!... שעות אלה אתרונות ורצחניות-ללא-שום-אמתלה-שבקדושה של מלחמה-להשבת-מלחמות הן שהוציאו את אקסי מן השקר, מן היכולת לרמות את עצמו ואת זולתו לא כל שכן. ואם אותך רמיתי, סולסברי-חוחלצקי, בימים אלה אחרונים — בכוונה תחילה רמיתך. רצייתי לנסותך, לראות ומי אתה באמת בעולם הרוח, העולה למעלה, לכל הרוחות. אותך הרי באמת חיבבתי. אפשר, מחבב גם עתה, לעזאזל, ואף על פי שלא עמדת בנסיון. אינך מבין? בוודאי לא. טרוד עדיין בסיפורים על אשה ונשים — ובלבד שלא תספר לעצמך סיפור-אמת משלך, ואפילו על אשה ונשים. לא מבין, לא מבין! חשוב, בן-אדם, חשוב. מתי התחלתי לקרוא לך: סולסברי-חוחלצקי? מתי ומדוע? אינך זוכר גם זאת משום בדיות הללו שלך על אחת ושתים, שתים ואחת, וכפל כפליים לשם הידידות — שלי שלך, ושליך שלי, לעזאזל?...

בוודאי זוכר אני, אקסי אלא שעדיין איני מבין, מה נסיון נסיתי בכינוי-הבאי זה, שכניתיני: סולסברי-חוחלצקי. בוודאי אני זוכר. באיזה יישוב קטן סמוך לגלגס-פולז המצאת לי שם זה, שמצחק אותך מאד משום מה, למאז המצאת אותו ועד לפרץ, שפרצת עלי זה עתה עם כניסתך אל החנות. אילולא דאגה זו שבי, שמא בדלת האחורית שבחנות אתה עשוי להתגנב ולחמוק אל השדות ולהתעלם מעיני, כדי להיפטר ממני, עשוי אני לחזור גם על הסיפור הזה, כאילו מפיד שמעתיו. ככל סיפוריך, שעדיין קשה לי להאמין, שאינם אלא שלי בלבד. אחת ושתים, שתים ואחת, כפי שאתה מלעיג עלי. אבל בדיות אין אלה. באמצע השיעור הרי מורה, שאינו אוהב עוד את אשתו, תופס מדי פעם גם מבט בוש-מתגרה בעיניה של תלמידה יפה ומשהו מתרסק חצי-שגייה בקצב פעימותיו של הלב, שאדם אינו נותן דעתו עליהן אלא בחצי-שגייה כזה, עד כדי סכנה שיאבד את חוט-ההיגיון שבהסברה העניינית. אפילו אין זה דמיון בלבד, שסומק מוריד בצווארה החשוף של הנערה ואינו מספיק להגיע ללחייה — פניה הרי היא כובשת בספר שעל משען-הכסא שלה, מכל מקום, וכבר היא מרימה אותם מתוך בגרות שליווה, כדי לשאול שאלה עניינית סתם. היא, הצעירה ממנו ארבע חמש שנים בוודאי עוזרת לו להתגבר על בלבול-דעתו — והוא אינו יודע להגניב במבט חטוף משהו מן התודה לה על שיתוף הרגע המבלבל ועל עזרתה לו בטישטוש הרגע המשוונה. צעירה הרבה ממנו ויודעת, כביכול, שלא יהיה גוח לו לשוב הערב הביתה, הואיל ואשתו ממתינה לו בכורסת-הפינה, המוארת קימעה, ופני הסנאית הפיקחית שלה — ניחותם אומרת: בוודאי אתה רוצה לספר לי מה שאירע לך בכיתה הערב, והוא יספר. בריכוך גוונים, כמובן, ועל דרך המהתלה הקלה. אבל יספר.

אין זו בדייה, אקסי, ואתה היודע ועד. ממילא איני מבין, מדוע אתה רוצה להיפטר ממני, ואני חייב להבליג על רצוני להיכנס גם אני אל החנות, כדי לרדוף אחרך בשדות, שהתחמקת לשם בדלת האחורית בהסכמתו של החנווני בן-הכפר. אף הוא כשאר גויים ובני-כפר באמריקה חביב עליך מכל האינטליגנטים היהודים בניו-יורק, כאילו אף הוא נעונו בכוח כמור, מניח ידו גם מן הרע שבעולם, משום שטוב אין בו בעולם, ויוצא עמך לגנוב תרגולות לצליה על המדורה בלילה מאיזה משק נידח שבדרך הפתוחה. הוא ולא אני, ואף על פי שאני היחידי מכל האינטליגנטים בניו-יורק, שנתלווה אליך במנוסתנו מניו-יורק. אל תכעס, אל תכעס, אקסי. ייתכן, שצדקת: אני הנס ולא אתה. אני אני הנס מן הפחד, ואם גם אתה סיפרת לי סיפורים על נשים. אפשר, משום כך אתה משתהה שם בחנות יותר מדי: להביני בינה, כי גם מפני אינך עשוי להיות נס, בורת באין עיני

רואות. מחר, אמרת, אתה לכאן ואני לכאן. בין כה וכה אל תעזבני, אקסי. עוד הלילה אשתדל להבין, על שום מה אתה מחשידני בשקר. עד צאתך מן החנות אשתדל להבין, מה נסיון ניסיתיני בכינויי זה שבפיך: סולסברי-חוחלצקי. סוף סוף גם אני עייף אחרי ימים טרופים כאלה במחיצתך המלגלגת-המקטרגת. עייף כל כך, שלבי עוד לא נקפני כראוי מפחד, שמא לא איום ריק השמעת. אל תעזבני. אשתדל להבין הכל. פירושו הנכון של כינויי בפיר, אפשר, גם הוא יתבהר לי. את הסברך הגלוי לו בוודאי שאני זוכר, אקסי: פרט מפרטיו לא שכחתי — זוכר אני הכל. גם בעייפותי. הכל — וללא נשים ואשה.

כן, באיזה כפר סמוך לגלנס-פולז קנה לי את מעיל-הקצין. שלושה ימים נעצרנו שם מחמת הגשמים. יום יום היינו יוצאים אל מחוץ לכפר, עומדים באמצע הכביש ממש, עד לסכנה שנידרס על ידי מכונית, שאינה מבחינה בנו בערפל הדחוס, ובלבד שיעלנו בעליה עליה ויסיענו עד ימת-גיאורג — ואפילו עגלה רתומה לסוס מתפגר אינה עוברת. יום יום היינו חוזרים אל המלון הקטן, שכספנו עוד הספיק לנו לשלם בו בעד לינת-לילה בעליית-גגו — ואקסי כדרכו אינו מקפיד על העיכוב. גם על אם הדרך, בחיק הכביש הרטוב, לא הקפיד כלל על השהייה הארוכה: זוקף את צווארון-מעילו השחוק כנגד רסיסי-הגשם המרושלים, היה יושב שם, כשכובעו המשובץ משולשים שחורים ולבנים שמוט על פדחתו, וכולו שלווה רטובה. אלא שמתוך ישיבה כזאת פנה אלי פעם בהצעה, שכל עצמה החלטה פתאומית:

— אתה יודע? מעיל-גשם אתה צריך!... — וכמפליא בעצמו את החלטתו, הוא מעיין בה רגע וממשיך: — כאן, בכפר הזה גם כן, ראיתי חנות לצרכי החונים באוהלים... שיירים ממחסני-הצבא בשנות המלחמה הארוכה!... במקום, שאין כלב יוצא ממאורתו זה כמה ימים של רפש דולף, אף כאן שיירים מן המלחמה: התכוננו השדים לעשר שנות-מלחמה ולא הספיקו לזהם את כל המלאי שלהם אף ביום אחד-עשר בנובמבר, רוצחים ימח שמם!... אבל הכל בזול. מכירה כללית, ראיתי!...

בוודאי אני זוכר הכל, אקסי. נזכרתי גם בפרט חשוב יותר: באותו מעמד גשום, נדמה לי, הגענו אל העיקר — אל כחולת-העינים, היקרה לשנינו, שנכנסה לכיתה באמצע החורף והעמידה את המורה שלה על המשפיל שבחיי בבית אשתו, שאינו אוהב אותה. שיתרור נתרמו לו בה, בגבוהת-קומה זו, שמתחילה לא ראתה אותו אלא כמורה סתם, ואפילו אמרה לו לאחר כך, שבשיעוריה הראשונים בכיתה כבר חשה בנעשה בו. פשטות כפריית הייתה בה, גשיות רעננה-טבעית, כאילו רק גשם-אביב רוחץ את בשרה עם בוקר. אלא שאקסי אינו מרוצה משתיקתנו באותו הרף-עין, כאילו באמת שכחתי, מה שאמר זה עתה, והוא רוטן מתוך גסות-רוח מכוונת:

— וכי אמך אני לעזאזל, שאהיה צריך לדאוג לך כשתצטנן?... — אלא שמיד הוא נראה כמתפעל מרעיון חדש, שחלף במוחו, והוא מעקם פיו בחיור עליו: — אתה יודע? תלבש מעיל-גשם צבאי ואתה אריסטוקרט לכל דבר!... סגן בן-טובים, חי-חי-חי!... עשירים הללו, הבורחים מנשותיהם ומתרוצצים כאן כעכברים מטורפים במעבדה נסיונית ביהיוויוריסטית, מיד רואים אותך אחד משלהם, אריסטוקרט בורח מנשותיו אף הוא, ואף על פי שמכונית אין לו לזה משלו, חי-חי-חי!... מן הדיון, שנניף אותו — נסיעת-מתנה עד קליפורניה בוודאי. לו ולמשרתו, חי-חי-חי!...

ז

— ובכן, לאן בורחים, סולסברי-חוחלצקי?... — כבר עומד על ידי אקסי, מרחרח מדי פעם בשקית-המוזנות שקנה, ללא שהרגשתי ביציאתו מן החנות, אלא שיותר משאני תמיה על עצמי משום כך, אני תמיה עליו, שאין אבק-לצון בדבריו אף כשהוא ממשיך למקוטעין: — כל מקום

שאתה בא אתה מוצא מישוהו רוצה לברוח... מאשתו, על פי רוב... כאילו בלא נשים העולם כולו גן-עדן, לכל הרוחות... גן-עדן לנשים, לכל הפחות והן אינן רוצות לברוח מבעליהן, המרבים בשר וממעטים אהבה...

הרבה דברים אני שומע כאן ואיני מספיק לרדת לסופו של אחד מהם: כובד-הראש שבקול הדברים מעמעם לי את תוכם. דאגת-פתאום זו לנשים מגיין לו לאקסי? הד-מה יש כאן אף לאן, לאן ארנולד, שריה עשב טלול בשדה עולה ממנה בחורף בכיתה זו, שהיא מתנכרת בה בין שאר התלמידות במין שלוה, שאינה הולמת את גילה: לעולם אין בה מן הגדנרנות המבודחת, המרתיתתה אותן בסתר גלוי גם להן גם לו, כשהן רוצות לעורר אותו על מציאותו. ישרת-צעד, כמתרגלת עצמה לעיניו לתפקידה בעתיד הקרוב כמורה להתעמלות, הייתה נכנסת מתונה ויוצאת מתונה באמירת-שלום קלה בלבד. שום הצנעה מגרה לא הייתה בהתנהגותה: פשוט, אינו אלא מורה שלה בלבד — לא איכפת לה כלל, שאהבתו לה הולכת ומשחררת אותו מעול אשתו.

— מה אתה שותק?... — לוחש אקסי על אזני: — אינך רואה? החנווני עומד מוכן להגיף את החנות ואנו מעכבים אותו... הוא עצמו אמר לי: היכה לנו כל היום, ידע שנשוב ונצטרך למשהו... ובפרט שפדיון הרבה לא היה לו היום... יום של בטלה ארורה: כלב לא עבר בכפר... נלך ונאכל משהו... — והוא מעביר את המזונות ליד שמאל, מחבקני משום מה בימין מתפנה שלו ומושכני אל מחוץ לאריחי-האור, המתקרבים אלינו עדיין מפתח החנות, המואר עדיין כל כך, שאף את זקנו העבות של החנווני אפשר לראות.

רק לאחר שהחשיכה בולעת אותנו לגמרי, נעשה דיבורו של אקסי רגשני שוב, כשהוא מתקיפני במעין קושייה ליצנית:

— לא התגעגעת עלי, סולסבריי-חוחלצקי, כשהשתהיתי כל כך בקניית לחם וגבינה? אבל אין דבר: בוודאי היית שקוע בהכנת השיעור בשבילי, לא? ... מצאת, במה רימיתך? ... אבל לא זה חשוב... העיקר הוא החנווני המסכן: התלוצץ הרבה תחילה והגיע סוף סוף אל הרגיל, אל אשתו שמדברת ומדברת, עד שנוח היה לו שלא לשוב הביתה כלל... הציע, שישלם לה ניקל נוסף ליום, אם תבלום פיה, כשהוא חוזר הביתה הרוג מיום של חוסר-פדיון... היה רוצה לברוח ממנה...

— ומה אמרת לו, אקסי?

— מה אמרתי? ... אין בורחים, אמרתי! ...

— אבל הנה אנחנו בורחים! ... — נשמעים גם לי דברי כצעקה.

— אל תצעק! ... — מסתננת לחישה שוטמת מפיו: — רצונך, שהשוטר הגידם יתפסנו, קודם

שנגיע אל בית-הקברות? ... אתה הבורח ולא אני... אתה המשקר ולא אני...

— אבל נשים אהבת גם אתה? ... — אני שואל במורד-לב.

— טעות, סולסבריי-חוחלצקי, — הוא אומר בשקט, כמתפייס עמי: — טעות ואולי שתי טעויות.

קודם כל, לא כל אחד אוהב שתיים. ואפילו אוהב אדם מאה — לעולם הוא אוהב אחת לא-קיימת בדמותן הססגונית של מאה...

— אבל בין כה וכה הלא אהבת! ...

— אמרתי לך שלא? ... גם אני שיקרתי... אהבתי, לא אהבתי, למי זה איכפת?

— לי זה איכפת, — נחנק קולי ואקסי כאילו מזנק קדימה, כמפסיע על ראשי ממש, כדי להיתלש

ממני עולמית בחשכת-הלילה. אלא שמיד הוא נזכר, שנשארתי עומד בעיגול-האור שמסביב לעמוד

הפנס מול בית-התפילה, והוא מנמיד קולו מבסמוך אלי, ספק חש פתאום ביחידותי הנזופה ספק

חושש מפני השוטר הגידם, האורב לנו: — בוא... אני רעב באמת... הנה בית-הקברות...

— אבל ענני על שאלתי ...

— הלא כבר עניתך, — עדיין משדלני אקסי בהנמכת-הקול ומוליכני בידי על פני המדשאה הרכה של בית-התפילה אל שני הקרשים, שתלש מתוך אחורי-הגדר של בית-הקברות והוא חוזר ומעמידם במקום עם יציאה משכימה מתוכו: — למי זה חשוב, אם אהבתי או לא? ... למי זה היה חשוב מעולם פרט לעצמי? ... אני, אתה, כולנו, בנו בעצמנו אנו מאוהבים ... בנו בעצמנו, הנבונים, תמיד! ... ועד שאנו מגלים אמת פשוטה זו, אנו משקרים ומטנפים את העולם המטונף ... — והאשה האוהבת? ... — אני חוזר כמעט אל עינוי געגועי על אן, שחיכתה לי עד שתים לפנות בוקר בדשא בחורשה, שבה גדלה מילדותה בסביבות ניו-יורק, ונעלמה מעיני לאחר כך.

— אשה לא הייתי מעולם, סולסברי-חולצקי! ... — שוטמת אותי שוב לחישתו הזהירה של אקסי: — בוא, ניכנס ... אשה לא הייתי ואינני ... אני רעב ... אבל משער אני, שאשה אוהבת אין בכוחה כלל לגלות, שהיא משקרת באהבתה לזכר שלה: וכי היא צריכה לו? רחמה צריך לו ... והרחם אינו משקר, כפי הנראה ... ואילו הוא, הזכר המטונף? ... אילו הוא מגלה, כמה הוא מאוהב בעצמו תמיד, ולא באחת ושתים אלה, היה פוסק מלשקר ואוירו המסריח של עולם האדם הרוחני מתחיל להיטהר קצת ... באמת, סולסברי-חולצקי, אני מתקשה לנשום במחיצתו של האדם הרוחני ... שקריו לעצמו מטנפים עולם יפה כל כך, כל כמה שאתה מנסה ללמד אדם, שירגיל עצמו להתרחק מהם, סולסברי-חולצקי! ... אילולא שקרים הללו המופלאים שבאהבה, אפשר, היה האדם תופס גם את הנבזות הרצחנית שבתיקון-עולם שלו, במבול-ידים אלה שבמהפכות, שאיסדורה דונקן חוגגת אותן בניתורי-קפיצותיה האולימפיות בקיוב, ובשביתות-נשק, ימח שמו, שמבשרות עוד מלחמות ועוד שביתות-נשק וחוזר חלילה, לכל הרוחות ... לא, סולסברי-חולצקי ... חשוב קצת, חשוב ... דרכי לכאן, דרכך לכאן, אבל מה זה חשוב? ... העיקר, שילמד אדם לחשוב קצת ולא לרמות את עצמו, לפחות ... אוה! ... דיברתי יותר מדי ואיני יודע מעתה, אם אני רעב יותר או עייף יותר ... ואתה? ... שותק פתאום? ...

שני דברים הייתי אומר לך, אקסי אילו יש בי עוד כוח לדבר: עייף אני אולי יותר ממך ומעייף כל הערב בסתום שברמז שלך על רצונך לרמותני, כשכיניתיני סולסברי-חולצקי. עייף אני כל כך, שעדיין לא נקפני לבי כל צרכו אף מול הסכנה, שאתעורר מחר בבוקר ואמצא עצמי בודד כאן בבית-הקברות. אין בי חיות קולחת זו שבך, שביום היא נראית ישינה שנת-מרמיטה ובלילה היא מתאשדת בחכמה שכולה, שאיני יודע, אם כדאי להתיימשך תמורתה מן המצוקה, האוחזת את הלב כבצבת אף ברגע זה, משום שאני כאן והיא, אן, איני יודע, היכן היא. לא פעם סיפרנו בזה, אקסי, ומעולם לא נסית להבין תענוג שבמצוקת-האהבה מה הוא, כשמורה יודע, שהוא משתכח מן הלב עם גמר השיעור והיא, היקרה-הקרובה כל כך, מסתלקת מתוך ברכת לילה-טוב מנומסת וחוזרת אל הבחור האהוב שלה, שהביאה לפני שלש שעות אל בית-המדרש ועכשיו הוא מחכה לה לא הרחק מכאן — אצל אחד מן האריות, המפוסלים מזה ומזה למדרגות, העולות אל הספרייה הציבורית-המרכזית. לא פעם סיפרנו, אקסי, בתענוג נוגה זה, בין שהבינות בין שהשלית עצמך כלא מבין. כן, אן ארנולד בדרך הטבע חוזרת אל הבחור הצעיר שלה עם גמר השיעור והמורה על כרחו שיסתפק בהרגשה החדשה, שימיו ולילותיו מלאים ציפייה יפה לערבי יום שלישי ויום רביעי, שבהם היא נכנסת אל הכיתה וריח של עשב-אביב טלול נכנס עמה גם בחורף המשולג. בוודאי ביישנות עילגת, מין משב-זקנה טופח על פניו של אדם, העומד על סף השלושים, מצדקת דינה המפוכח של אן ארנולד עליו — הרי לעשרים לא הגיעה כי אם בלילה-הפסח שעבר, כשנעלמה ממנו לאחר חצות בחורשה, שבה גדלה מילדותה. אלא שלא דינה המפוכח ולא צידוק-דינה המבוויש מספיקים לפגום באותה מתיקות שבמצוקה, כשהוא הוגה את שם משפחתה לאותיותיו,

מבקש שתשמיע דעתה בשקלא-וטריא שבינו לבין הכיתה. מיס ארנולד! טבין ותקילין: צלילי-קולו כאילו צלולים יותר, כבדי-משמע יותר, משום מתיקות-המצוקה באותה שעה. עליו לכבוש את הפנים בדוכן-הקתידרה באותה שעה — היא שליוה בתשובתה כרגיל ושאר התלמידות עשויות לתפוס אותו במבוכתו, הן ולא היא, שאף מבוכתו אינה נוגעת לה.

— ואפשר, תאכל משהו? — שואל אקסי: — האוהבים אינם רעבים, מה? ...
 — אקסי, — אני מהסס ומשיב בשאלה אף על פי כן: — הרי גם אתה היית מורה בשיעורי-ערב לבוגרים? ...
 — מה אתה מעלה גרה שוב? ... לא אוכל כלום ומעלה גירה! ... עניינים חשובים מאלה עדיין אין לך? ...

— אבל רק הפעם: לימדת בשיעורי-ערב לבוגרים?
 — כן, לכל הרוחות! אלה פעמים כבר סיפרתי לך גם זאת... אם כי בוגרים כמעט לא היו שם... בוגרות-דוגרות ואוהבות שקרים שבעולם-הרוח קודם לגישואין...
 — והיו יפות ביניהן?

— אלא מה? לא היו? ... — זועם עכשיו אקסי ומצטרד, מתוך שהוא נזכר, שעליו לדבר בלחש: — כמה פעמים אתה רוצה, שאחזור על אותם סיפורים מטומטמים שלך? ... מיסטיקן וסולסברי-חוחלצקי ועניינים חשובים יותר אינם טורדים אותו מעולמו... טוב: אספר הכל עוד פעם בלילה אחרון זה שבדרכנו... הייתה גם אחת יפה מאד ואהבתי אותה, כפי שהיית אתה אומר... אך לא יכולתי להמשיך...
 — מדוע?

— די! ... — מצטווה אקסי רגע ופוסק מצווחתו מיד, כדי ללחוש על אזני את שפך זעמו: — לא יכולתי, סולסברי-חוחלצקי, ודי! ... לא יכולתי לשקר כמוך... אני בחפירות למדתי את שיעורי... ואתה? ... אתה גם על השאלה הגלוייה, ששאלתיך לפנות ערב, לא נסית לחשוב... אך די... אכול, אל תאכל; חשוב, אל תחשוב: לי לא איכפת...

חשבת, אקסי. בשטות זו שלך, בסולסברי-חוחלצקי, כבר נזכרתי לכל פרטיה. אבל מה עניינה של זו אצל הסיפור העיקרי, המתרוצץ בי הלוך ושוב כארג במטווה המסוכסך שבינו? טוב, טוב. את המעיל הצבאי הלבשתני, אקסי, מיד לקנייתו, כשאתה פורץ עלי ביד אמונה את כל כפתוריו הנוצצים, מהדק-מאבזם את החגורה סביב מתני, עד כדי להבליט את חזי, ופוסע פסיעה והירה אחורנית להסתכל בי כחיטט, בעצימת עין אחת ובהטיית הראש אל כתף-שמאל:

— לא רע... נסיד ממש! ... סולסברי-חוחלצקי, חי-חי-חי...
 אבל מה לקח טוב אתה נותן לי בכך, איני יכול להשיג, אקסי, ואם גם אני זוכר את דברי-ההסבר שלך כלשונם ולעיקומיהם:

— סגן סולסברי-חוחלצקי, חי-חי-חי... ללא שרטת יצא מכל הקרבות... אמו אנגליה, כמובן, נצר ממשפחת סולסברי... הקשיבו רגע לחיתוך-דיבורו: לא ברונכס הקייקית ולא בוסטון הרחוקה מיהודים... הוזה אומר: בריטי, לכל הרוחות! ... ואשר לחוחלצקי, חי-חי-חי, ברור: שם האב למשפחתו! ... במי תבחר אצילה בריטית מטורפת, אם לא באיזה רוסי-פולני, פליט רוסייה הצארית? ...

ח

— מתקדמים קצת, מה? ... — נשמע אקסי מפהק פיהוק מעושה קצת באריכותו.

— מי מתקדם? ...

— שנינו, — הוא אומר, שעון על מרפקו עם מסד הכותל הלבן של בית-התפילה: — שנינו ... אני לכאן ואתה לכאן, אבל מתקדמים ...

עדיין אתה חד חידות לי, אקסי: אינך גננת שלי, אתה אומר בתשובה מפוהקת על רצוני לשמוע מפיד, מה סוף סוף הקשר שבין ליצנותך באותה תרמית-שטות שלך כלפי איזה סולסברי-הוחלצקי מדומה שבי לבין העיקר, זה סיפור-האהבה שלנו. כן, גם שלך. הרי אף ברגע זה, שאתה מדבר ברצינות, כמעט כעסת עלי, משום שכמעט הודית, שאהבה אותנו. בוודאי את המתים אין להעיר, כמעט התחלת לצעוק עלי זה עתה, אבל כעסך הוא עצמו מעיד, שהאהבה לא מתה עדיין, לא שלנו ולא שלה. מועקה שבאהבה ללא-גמול לאחת תמירה וכחולת-עינים, שלפתע פתאום אתה מוצא בה אחת בשילה וחכמה ממך לכל דבר למרות גילה, לעולם אינה משמרת את האפתעה שבג-מול-האהבה המתבשר ולא את היסורים שבאותו גמול, כשהאהובה בעלמת עדי עד אחרי הצות בחורשה, שבה גדלה. בעניינים אלה היית צריך לספר עמי, אקסי ואפילו לא ידעת זאת מפני. תחילה הייתה המועקה, ששכרה האחד העוז החדש בפני אשתו: מעתה באמת אינו נאמן לאשתו, מעתה יש לו להעלים מעיניה משהו יקר עד לכאב. תענוג היה באותו חיזוק, שמחזקת אותו מיס ארנולד בפני אשתו, ואם גם שלא על דעתה של מיס ארנולד. הפעם היא, אשתו, העלובה — היא הנפגעת. ללא שום נוקמנות היה טוב לצוד נצוצי-פחד בעיניה, כשהיא מסתכלת בו לפעמים בגניבה מן הצד, כשהוא רכון על חיבורי תלמידיו ועושה עצמו כלא מבחין במבטיה מגנבי-הפחד. ללא שום נוקמנות וללא הרהורי-תשובה עם זאת. שכן סוף סוף היא המנוצחת. היא הטעונה רחמים. עד כדי צורך מוזר להראות לה סימני-חיבה, שמטעימים את תוספת-העוז בפניה. פת-שחרית, למשל, שהתחיל להתקין לה במפתיע, עד שאינה מספיקה לטשטש בעיניה את התהייה, המבעתת אותן רגע קל, כשהוא מפנק אותה פינוק זה בבוקר בבוקר, כשהוא מגיש לה על הטס את המיץ ואת הקפה במיטתה. לא נוקמנות ולא הרהורי-תשובה. היא שטעונה רחמים, עכשיו שגשתחרר מעול סלחנותה הנוחה, עכשיו שהוא אוהב אשה בפעם הראשונה בחייו.

— In the land of Italy There my sweetheart waits for me

מתחיל אקסי מפום מתוך מיתוח זרועותיו ומתפרקד על הדשא.

— שמא נסתלק לשם, אקסי? — אני מנסה להחליף כוח כדי רגע של קלות-דעת מדומה.
 — לא, לאיטליה? — הוא מתבדח כמתוך ביטחון, שבדיחות-הדעת שלי יש בה ממש:
 — אמרתי לך, שמתקדמים, לא? ... אבל גם לשם תלך בעצמך; אני כבר הפלגתי על פני ימים, כדי לטעום טעם זוהמה באירופה ...

— אבל מה עניין זוהמה לאהובה באיטליה, אקסי?
 — אתה מתחיל להבין, ילד, ואינך רוצה להבין... תבין פעם בלעדי... מגלה אדם את השקר שבאדם והוא מגלה גם את השקר שבו עצמו... בכל כולו, על אהבתו כולה, לכל הרוחות! ...
 — כנגד מה עכשיו, אקסי?

— כנגד הכל, לעזאזל! ... כנגד מה שאמרת וכנגד מה שלא אמרת... פחדים שהם רחמים ורחמים שהם פחדים, לכל הרוחות! והכל שקרים שבאהבה... שבאהבת עצמך, פחדן מגוול שבאדם ...

— פרויד אחד, — אני רוצה לחדש עוד רגע מדומה של קלות דעת ואיני מספיק. משהו מן האמת הרי יש גם בדברים אלה שלו האחרונים. תערובת משונה זו: פחדים שהם רחמים ורחמים שהם פחדים. הרי בא האביב ומתחילים טיולי-יחיד בחורשות, המרוחקות מן הכרך, ושרשי-העצים שמתגלים מתחת לשכבות-הקרה הסדוקות אף הם כאילו מהססים בנכונותם ובאי-נכונותם להתמלא חיות משחירה שוב. בוודאי יודע אדם בטיוליו, מה פירוש אהבה ראשונה בחיים. בוודאי

יודעת גם מיס ארנולד, מה פירוש אהבה ראשונה, כשהיא מטיילת עכשיו אף היא — יחידה אולי ולא עם הבחור, המביא אותה אל שיעורי-הערב ומלווה אותה הביתה עם גמר הלימודים — באינו חורשה מרוחקת מן הישוב. אבל עגמומיות רחומה הרי יש גם בשרשי-העצים הללו, המתגמשים ומטפחים בסדקים שבשכבות-הקרח. אהבה ראשונה בחייו של אדם, תוספת עוז בפני אשתו מתוך כך, מתוך אביב ראשון, כביכול, בחייו של בן-שלשים — ורחמים כלפי אשתו אף על פי כן. רחמים — ולא פחדים, אקסי. אילו אן ארנולד כאן עמו בחורשה, שהאופק אינו גראה בה ואפילו צמרירי-עננים לילכיים שבשמים כאילו אינם כאן אלא אחיות-עינים, מתעתעים בלבד בין זרדי-בוקיצות עקוצי-פקעים, אילו היא עמו — אפשר, אף הרחמים היו מסתלקים.

— יודע אתה? — נוגע אקסי במרפקי לפתע: — הבה נחלוק אותן: האשה לשנינו והאהובה רק לך...

— ואז? — אני משתדל להסתיר את הרתתי.

— ייקל לך, סולסברי-חוחלצקי... תספר פעם אחת עליה, על האהובה בלבד, וייקל לך... תראה... שקרים הללו שברגשות מפולגים... לא לכאן ולא לכאן... עד מתי אדם בורח ועומד במקומו, סולסברי-חוחלצקי? ... תִּמְרָר גִּמְלָה: רץ ועומד במקומו, לכל הרוחות, כגון חזירים מפותמים הללו שבמלון האֶכְסְלוֹסִיבִי... בין כה וכה אינך נותן להירדם בין המתים כאן... ספר, אם כן... אבל רק סיפור-אמת ועל האהובה בלבד, קודם שאני מחזיר אותך מחר אל ימת-גיאורג ומטרוניות חולמות על וסת דאשתקד זוללות אותך בעיניהן, לכל הרוחות, באולם הקונצרטים הקאמריים שם במצודת-הגריי שלהן ושל הטומטומים שלהן, שונאי-יהודים ארורים... בוודאי אקסי פוחח הוא ופרות שמנות ולא-חולבות אינן יכולות להבין, כיצד קצין של צבא הוד-מלכותו, כנראה, בוחר לו לשמש אחד קרוע-בלוי שכזה. וכי יכולות הן לדעת, שאת הקצונה קיבל סולסברי-חוחלצקי מידי שמשו? וכי יכולות הן לדעת מה שסולסברי-חוחלצקי עצמו אינו יודע בעניין? לא מרשעות מודעת או לא-מודעת, כפי שחושב סולסברי-חוחלצקי, עשאהו אקסי לקצין. אף לא לשם תכלית, כפי שציפה גם הוא, אקסי, מתחילה. בוודאי שנהנה גם מן המבדח שבמצב, כל פעם שנעצרה איזו מכוננית, המבחינה במעיל-הקצין של אחד משניהם, ואקסי רואה חובה לעצמו להציגני לפני בעליה כקצין פלוני, עם שהוא דוחקני פנימה והוא מבקש רשות לשבת על יד הנהג כמשרת לכל דבר, כפי שהוא אומר מפורש לגוי זה, שסקרנותו אינה מתעוררת כלל לגבי שם נכבד וזר שבפי ליצן ממורטט שכמותו. בוודאי שאותה שעה אקסי סובל: מתגנב להציץ בי באלכסון מאחוריו בחצי פניו, הזקוקים לגילוח זה שבוע, הוא מבקש, שאשתתף בצערו על שמיטיבנו הגוי ערל-הלב לא נישטה אחריו, המשטה בו ובי. ייתכן, שאף אחד מיסטיקן ופחדן ושקוע תמיד בחשבון-נפש מזויף תפס, שלמעשה אקסי משטה לא בי בלבד, אלא אף בעצמו בהומור זה שבכינוי. אבל אף מתוך כך תפס אקסי את המשוקר שבמיסטיקן ואוהב, שאינו רוצה להבין, שהעולם האלוהי שלו בדייה אחת היא שבאהבה עצמית וכל אָבֵל אהבתו הראשונה, הראשונה בגיל-שלשים, לכל הרוחות, אינו אלא מנוסה מן האמת, לכל הרוחות! ...

אהבה טהורה ואידיאלים טהורים! ... וכי ניסה סולסברי-חוחלצקי לעמוד כלל ועיקר על המוגנה שבהשתתפותו במשחק, שהמציא אקסי, לא לשם תכסיס לקבלת-הינף אחת לשמיטה, לכל הרוחות, אלא כדי לחשוף לו, לסולסברי-חוחלצקי, כמה הכל זיוף משפיל... יהודי גיאה ומוכן לקבל שם של ממזר גוי בשעת הצורך! ... מיסטיקן ואוהב אהבה ראשונה בחייו ולא מקפיד כלל על התרמית הנבזה, שמרמה אותו אקסי, אף כשהוא חותם כך את שמותינו בפניקס של איזו אכסנייה אכולת-פשפשים, שבה אנו מתירים לעצמנו, כל עוד בכיסנו חצי-דולר ליום, להתחמם קצת מגשם שבדרכים ארורות-האלוהים, לייבש קצת על גבי התבל שבחדר את תחתונינו הרטובים...

סולסבריי-חוחלצקי ומשרתו, ימח שמו!... בוודאי את הגוי האכסנאי אין הוא מרמה ולא איכפת לו!... זה, האכסנאי, חושד בו, ששיכור הוא — יחשוד לו, לעזאזל!... אבל סולסבריי-חוחלצקי!... אדם נאה הוא, כפי הנראה, ולו הוא מוסר את המפתח להדרגו, כשהוא מעיר בבת-צחוק שבעיניי: — בבוקר אתם בוודאי חוזרים ברכבת, — כלומר: גוסעים אנו קלי-מטען עד כדי חשש, אף צקלון צבאי אין עמנו... ואדם נאה זה, סולסבריי-חוחלצקי, אינו מקפיד, שעיקר החשש מכוון אל אקסי... ומדוע יקפיד?... חולה-אהבה מבועת הוא ואינו עשוי לשים לב לפגיעה בחבר-לדרך, שכבר שמע את סיפוריו כולם המשוקרים עד לזרא... עד לזרא!... שכן את הסיפור האחד אין סולסבריי-חוחלצקי גועז לספר... אפילו לעצמו... ממילא טוב, שהגיעו למה שהגיעו: מחר זה לכאן, וזה לכאן...

כמובן, עד ימת-גיאורג ילווה אותו... יראה את סולסבריי-חוחלצקי שוב בגדולתו: שקוע בהקשבה עצומת-עיניים לרביעייה של ביטהובן, מן המאוחרות כמובן, מן הרוחניות הרוחניות עד לאין תפיסה, ושומן-שדיהן של מטרוניות שבמצודת-הנרי מתמוגג למראהו במחוכיהן... לא משום כך מדבר עכשיו אקסי לפתע פתאום, כפונה אל קהל המתים כאן ואפילו מפני השוטר הגידם אינו חושש... לא משום כך... וכי לא יהודי הוא גם אקסי?... ויש לך יהודי בניו-יורק, שאינו אוהב מוסיקה?... הרי בה, המוסיקה, אין מלים — וכל השקרים שבאדם נבלעים בה כאמת, מפני שאין האדם שומע בה אלא את האמת המזוייפת שלו, זו שהוא מפחד להלבישה במלים אלה, לכל הרוחות, העשויות להשמיע משהו ממשי... לא לשם שקר שבשכחת-עצמו הוא מתגנב לשמוע אותו... אף לא לשם שיחות-הבל יהודיות אחרי הקונצרט על ההבדלים שבניצוחו של מנגלברג, המפליא לעשות גם בלהק של כלי-הנחושת שלו, עד שהם נשמעים כאבובים שמיימיים, לכל הרוחות, לבין פייר מונטייה, השוכח את הפטריוטיזם הצרפתי שלו ואינו מחריש את האזניים בניגנת חיבוריו הרעשניים של בן ארצו — מה שמו, לכל הרוחות?... זה שלא היה די לו להתחרות בואגנר... זה שביקש תזמורת כפולת-שמונה לביצוע הסימפוניה שלו... אבל זה לא חשוב... העיקר הוא, שאקסי גם הוא יודע, מה עושה מונטייה בתשיעת של ביטהובן — כאילו הוא כתבה והוא לאין זולתו יודע את כל יגוניה ולבטיה — עד לפרק הרביעי, לכל הרוחות, עד לאותו הימנון של בית-מרזח גרמני ונודף ריח של בירה סרוחה, לכל הרוחות... אחות-האדם — גם היום, גם אחרי הטבח, שלימד את אקסי, שלא לשקר, ביום שביתת-הנשק בפרט...

אלא ששוב אין זה העיקר... באמת אילולא סולסבריי-חוחלצקי, היה כבר נוחר מזמן... ואת העיקר עדיין סולסבריי-חוחלצקי מפחד לספר... אפילו עכשיו כאילו העיקר בשבילו בוודאי זכרון הקונצרט היחיד, ששמע בניצוחו של מונטייה בניו-יורק... דווקא אז כבר לא היה אקסי בכרך... כבר ברח לקנדה ונתגייס — שנתיים לאחר שהתחיל הטבח ואיגטליגנטיס ומהפכנים יהודים שבניו-יורק נוח להם יותר במכללת-העיר מאשר בחפירות... כן, כן... סולסבריי-חוחלצקי עוד נער מבסיר היה: נקישות-הגורל שבפתיחת החמישית בניצוחו של מונטייה היו פעימות-לבו של בן שבע עשרה, המפחד מפני קריאת-הגבר שבו, אף כשהוא מציץ בשיקל מעין סדרנית זו דקת-הבשר, שהראתה לו, לסולסבריי-חוחלצקי, את מקומו בשורה העליונה שבאולם המאולתר... כן, את כל סיפורי המשעממים של סולסבריי-חוחלצקי הוא יודע עד לזרא... אולם מאולתר היה זה: אולם-קרגני סגור בקיץ והאיצטדיון של מכללת-העיר עוד לא נפתח וסולסבריי-חוחלצקי מדבר עד היום על השיקל דקת-הצמות ודלת-השוקיים, כמפחד מפני כל בת שלש עשרה ומעלה, שמא יחלל אותה במגעו שבהרהור, לכל הרוחות... שקרים הללו למה?... מילא, מוסיקה הוא אוהב באמת — ועוד מחר הוא שובה באולם הקונצרטים הקמריים שבמלון האכסקלוסיבי שביתת-גיאורג לבה של כל מטרונית משועממת שבמלון: כולן הרי חשות אי-איך, שהוא מפחד מפניהן, ואימהותן מתמוגגת

בסתר המוקיהן תפוחי-העורקים... כאילו לא את עוברו בלבד רוצה אשה ללדת, אלא אותו עצמו אף הוא...

אך הפעם צריך שיהיה ברור: אל אולם-הקונצרט שבלוּן יכניס הפעם את סולסברי-חוחלצקי, לא משום שאינטליגנט ומיסטיקן יהודי כדאי שיגונב לתוכו פעם ויתפקעו מזעם טומטומים גויים, המחפשים להם מקלט במקום שרגל יהודית אסורה, ואפילו שם המקום, מצודת-הנרי, הוא על שם מלחמת-השיחרור האמריקנית, לכל הרוחות... כאילו סתם יהודי פולני כאותו חיים סלומון לא תרם תרומה כלשהי לג'ורג' ושינגטון בנצחונו... כאילו סתם קייק הוא גם הוא, חיים סלומון זה, שאילולא כספיו לא היה נעמד מלון אכסקלוסיבי על שם מלחמת-השיחרור האמריקני, כגון מצודת-הנרי, שעכשיו אסור ליהודי לשמוע בו קונצרט קמרי, אלא אם כן הוא מתגנב לתוכו בדלת האחורית, לכל הרוחות... איכפת לו לאקסי עשירותם של טומטומים הללו?... איכפת לו אפילו שנאתם לאולרייטניקים יהודים הדוחקים עצמם לכל מקום שאינם רצויים לגויים... כאוסקר שטראוס היהודי, לכל הרוחות, שבמיליונים שלו העקשניים שבר את האיסור המטוגף באיזה מלון אכסקלוסיבי באטלנטיק-סיטי או בפלורידה... וכי במה שונה סולסברי-חוחלצקי ממנו, מיאהודי מזדייף ונדחק למקום שאין רוצים בו, כגון אוסקר שטראוס?...

כמובן, כמובן... לא סולסברי-חוחלצקי הוא שדחק עצמו לבין אותן מטרונות, שחזה-התנופה שלהן מזוייף אף הוא... אקסי הוא שדחקו לביניהן: יאכלוהו בעיניהן אלמנות-חיות אלה, יבזו בגלוי את בעליהן הארורים, שקרחת-קדקדם צומחת מתוך יבושת מוחם המפורר... אבל למי היה נוח הדבר, סולסברי-חוחלצקי?... לשקר לעצמו לא יחדל סולסברי-חוחלצקי גם מחר, כשהוא עוצם עיניו שוב מתוך האזנה לווידי עמוק-מכל-עמוק באריה של כך... אלא שווידי ללא מלים הוא ונוח לשקוע בו ובלבד שלא יספר אדם סיפור-אמת אחד ועיקרי לעצמו: רק לעצמו לאו...

ט

— השעה מאוחרת, אקסי, ומוטב שתישן, — אני אומר מתוך דיעה צלולה: — את הכל סיפרתי לך ואתה בשלך.

— אבל את האמת עדיין לא סיפרת: מדוע ברכת ממנה? לא מן האשה, לכל הרוחות!... כי אם מזאת, מן האהובה?...

— לא ברכת ממנה, אקסי... — אני מתחיל ואיני יכול להמשיך: הלא הכל כבר סיפרתי לו. לא הבינותי, איך קרה הדבר בשעתו ואיני מבין עדיין. כן, מיס ארנולד השתנתה: היסוסי-האביב הניו-יורקיים הופיעו גם בהנהגתה כלפי. התחילה נכנסת לכיתה, כשהתדר עוד ריק, והיא מטיבה את העטיפה האדומה שעל גבי שמלתה הכחולה מתוך הצצה בי בעינים אומרות גאמנות וקולה רווה יותר בברכת-שלום מבוישת ובודקנית קצת.

— מדוע, אקסי, אין אנו נותנים להן להצילנו? — אני גבוך בשאלתי.

— משום שהפחדנים אינם נועזים לאהוב... — גבוך גם אקסי רגע ומרים ראשו למעלה, כאילו זה עתה נגלה לו הכוכב הלבן, הקופא במקומו מעבר למרזב-הגג.

— אבל אהבנו, באמת אהבנו...

— אהבנו, אהבנו, — מסלק אקסי עיניו מן הכוכב: — אבל מה עשית באהבתך?... ברכת ממנה!... שמע, מוטב שנישן קצת: השעה מאוחרת ולא הלילה ולא בעוד שנה תתחזק, כדי לספר, מה באמת קרה לך... לך ולא לי... אמרתי לך: אשה לא-אהובה נחלוק בינינו... היא שלימדתי להכיר גם בשקר שבאהבת אשה... אינך רואה?... עזבתי את האשה ושוב איני יודע כמון, אהבה מה היא... תגיע לעת זקנה גם לסיפור-אמת משלך...

— טוב, אקסי, אספר ...

— שוב: היה היה? ...

כן, היה היה. אן ארנולד, נתגלה לו לאדם, התחילה לאהוב אותו עוד בשבועות הראשונים ללימודיה בכיתה, אלא שהעלימה זאת ממנו, כאילו תינקות שכמותה כבר מכירה, כמה רחמיו על אשתו אף הם משעבדים אותו, עכשיו שאינו מפחד מפניה. בוגרת ממנו בחכמתה, כאילו ידעה אן ארנולד, שיש להניח לו, כל עוד הוא מסתפק כנער בן ארבע-עשרה בקורי-משי אלה, שאורגים לו כמצודה רחמיו על אשתו והוא אינו יודע— הוא מדמה שאין אלה כי אם חלומות-אהבתו הנכאבים, הראשונים בחייו גם בכאבם. הרי כל מה שהתחילה אן ארנולד להתקרב אליו, כאילו נתרבה כוח-רחמיו על אשתו ונכונותו להבחין בסימני התקרבותה של אן מתמעטת. כמובן, בבית לא ישב כמעט. בימיו-נסן ראשונים אלה היה מטייל בחוצות-הכרך, מפליא תשוקת-חיים זו שבפקעים צבים גם באילנות כחושים שבשולי-המדרכות ולפנות ערב הוא מתחבא מאחורי אילן שכזה גדוש אנקורים מצייצים-עם-לילה בגינת הספרייה הציבורית. בוודאי היה אורב לאן ארנולד, לה ולבחור שלה, כאילו להוכיח לעצמו, שאינו אלא משלה את עצמו, כשהוא תופס מדי פעם, שמערב לערב היא מבליגה יותר על ביישנותה גם בפני חברותיה לכיתה.

— עדיין לא נרדמת? — מרחיש אקסי מתוך שינה: — העלאת-גירה שוב! ... כן, מתקדמים קצת ... אבל לא די: ידענו, ידענו כל אלה עד להירדם בחצי-היום ... קצר קצת ... ללא פיוט ... ללא עלים זעירים-לבנבנים, שירקותם מאפילה יותר, לכל הרוחות, משיצא חצי-ניסן ...

קיצור, עובדות מבקש אקסי. ומה יועילו אלה? משיעור אל שיעור נועזת מיס ארנולד יותר אף בפני חברותיה לכיתה: נשאת יחידה עמו לאחר השיעור, כדי להמשיך בקבלת תשובה ברורה על שאלה, ששאלה באמצע השיעור ונסכמה עמו, שלא כדאי לבטל זמנה של הכיתה כולה בהרחבת הדיבור בה וברצון תישאר דקות מועטות לשם כך, אם לא איכפת לו. רומזת היא גם על האמת המרה שבחייו: — אשתך, היא אומרת, בוודאי לא תסלח לתלמידה קשת-תפיסה, שהיא מעכבת את המורה שעה ארוכה כל כך, — ומחייכת לשמש שמציץ בדלת כתוהה על השנים, שאינם נותנים לו לסגור את הבניין. כמה קרובה היא, כשהוא עדיין יושב בקתידרה, והיא מעבירה אצבע ארוכה על גבי שורה שבספר, הפתוח בין שניהם, כמקרכת קיבורת-ידיה אליו מתחת לעטיפה האדומה שעל גבי שמלתה הכחולה ...

— מי מהן אין לה שמלה כחולה לעזאזל? וכי זה עיקר? אפילו אל המכתב עוד לא הגעת! ...

— איזה מכתב? ... — אני גבהל.

— גם אני אינני יודע, — קם אקסי על רגליו ומציע מחדש את מעיל-הקצין תחתינו: — איזה מכתב? ... תמיד אתה מגיע עד כאן ומפסיק.

משונה. בטוח אני, שסיפרתי לו על המכתב. דומה: לא נתעכבתי מעולם לספר בו. בפרוס חופשת-הפסח, חדלה מיס ארנולד לבקר בשיעורים והוא לא נועז גם לכתוב לה מכתב ולשאול לשלומה. היא שכתבה לו. בפשטות נהירה, נהירה ככתב-ידיה המדויק, הסבירה לו, שהפסיקה את לימודיה, משום שהיא רוצה להיות עמו מחוץ לכתלי המוסד — להרחיק את עצמה ואותו מן המבוכה שבשניהם בכיתה. הנה מספר הטלפון שלה — אפילו לכתוב לה איננו צריך. רק יטלפן בשעה כך וכך — ויתחילו להתראות ביחידות אי-שם. תודה, אקסי!

— תודה על מה? — תמיה אקסי.

לא לעג ולא סקרנות בתמיהתו. אבל מדוע אינו יכול להבין מאליו, כמה מענה ריח עורה של האהובה, אף כשהוא עולה מתוך סיפור על פגישות עמה בסתר, כשהיא מלמדת אדם לאהוב, כשהיא מאמצת אותו לחלוק עמה בלא מורך גם את אהבת גופה החלק, הבשים? אילו אדם מען, הוא

מאריך בסיפור זה דווקא על ראשית חינוכו באהבת-אמת, שכורה וגלויית-עינים, שהטעימתו נפש זרוחה זו, אן ארנולד, ואפילו בפינה שבמסעדה נידחת או באפלת המונית, שבה הוא מלווה אותה אל ביתה שבחורשה, המרוחקת מן הכרך. והכל ללא תביעות. הכל כמובן מאליו.

— ואחר כך? — שואל אקסי והופך גבו אלי מתוך שכיבה, כמשתדל להקל עלי את גמר הסיפור.

לא, אקסי, לא. גמר-הסיפור מבייש. עד אימה. תבין — תבין, ואם לא — המציאהו משלך. ליל-הסדר! אן הלא הכינה אותי לקראתו במשך שבועיים. הכנות לקראת חג-כלולותינו, כפי שהייתה אומרת בערמומית שבתניוקת ושיניה מבהיקות בחיור מתכוון לבחון אותי, כביכול, אם אני יורד לסוף כוונתה. זאת איני יכול לספר. תעובני או לא תעובני מחר — איני יכול, אקסי. חולשה מבישה זו שבאדם, שרחמיו על אשתו משעבדים אותו אף במין לילה כזה. ליל-הסדר האיום בבית הוריה של אשתו השנואה. השנואה כל כך עליו באותו לילה. ליל-הולדתה העשרים ושנים היה זה לאן, שיעדה אותו בתמימות נרגשת-מפוכחת להיות גם ליל-כלולותינו, בלשונה, באותה חורשה שלה, שבה גדלה מילדותה, תמירה וישרת-צעד. וכאילו מדעת, שלא יגיע אל אן בעוד זמן, התחכמה לו האשה באותו סדר, שערכה לו בבית-הוריה. והוא לא נתמרד בה. בחצות היה צריך לבוא אל אן בחורשה הרומנטית שלה, כפי שהיא עצמה מכנה לה במין לגלוג תמים-רציני, כל אימת שהיא חוזרת עמו על הכנותיהם לטקס-הכלולות שלהם, הפרטי לחלוטין, בלשונה. והוא לא בא. עד שתיים, עד שלוש אולי חיכתה לו בחורשה, ואותה בושה של ליל-הסדר בבית הוריה של אשתו הולכת ונמשכת. כמה שנא את אשתו, כמה שנא אותה באותו הלילה!

— ואת עצמך אהבת באותו הלילה? — מפקק אקסי, כשגבו עדיין מופנה אלי. וכיון שהוא מרגיש בגבי, שכאילו הרעדתי, הוא מתפרקד, מתמתח בכל גופו ופושט זרועותיו כאומר להבקני.

— אן הרי חיכתה. חיכתה ונעלמה: זה שלושה חדשים...

— ואתה חיפשת אותה? ... כתבת מכתב? טלפנת? — ואף לתשובה אינו מחכה, שכן הוא שומט בשתיקה מתחתינו את מעיל-הקצין, כדי לכסות אותי בו רובי ככולי, ואינו מוסיף אלא לאחר שהוא מתקפל בסמוך לי: — אין דבר, סולסברי-חולצקי, תגדל ואולי תמצא אותה...

— ומחר, אקסי? ...

— מחר נראה...

תרפ"ה-תרפ"ו

עזה כמוות

ראובן בן-יוסף

שימני כחותם על-לבך כחותם על-זרועך כי עזה כמוות אהבה קשה
כשאל קנאה רשפיה רשפי אש שלהבתיה: מים רבים לא יוכלו
לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוה אם-יתן איש את-כל-הון ביתו
באהבה בוז יבזו לו:

כמה מאות מטרים מהמחסום, הפל
משתנה, השדות הרחבים ששעממו
אותך בתנובה בלי גבול הגיעו לגבול
ארץ הנתחים, בסתן קטן
חמור בתור גמל לשלל זוהי
אותה סכה בכרם מלונה במקשה
כאשר קראת, ועל העיר הנצורה
אתה שומע מפי חיל ממול
שנהרגו עשרת אלפים
במצור על עזה במלחמת העולם
הראשונה שראית מאז המחסום,
תמירה, גב זקוף, צוואר כמגדל
לשאת השד יודע בסל אולי
אתה יודע איפה מקדש דגון
שהפיל שמשון הגבור? נתחים
דוחקים דקלים דורות הדרים איפה
יש להם מקום כשיריתי בכפר
פגעתי מארבעה מטרים, צרור ישר
בפצוץ, ואתה פונה לראות אותו
גוש חילים תוהה בעד החלונות
על עיר מתגשמת ברפש, אפרה ועצובה
היתה כשנסרדנו, אבל אמרתי רק ארבעים יום.

הרחוב ארץ, כשצריכים לשמר עליו.
בכפר אתה מכיר ארץ וברוש. האויר
דחוס בגלל גאות הנלוס. ליד המסגד
אתה מכיר שטה וערבה. החנוני
בחליפה השחוקה יושב כמו בסביב הקודם
אל המכתבה, מתחת ללוח הזכוכית
אתה כבר מכיר מין בית, גם פנים
של משפחה אולי, האויר דחוס
כי בחנות אין אלא אויר.

הֶרְחוּב אֶרֶץ, בְּחַנּוּת הָאֲרֶכֶה עוֹד שׁוֹמְרִים
 שְׁקִים שְׁנֵתְרוֹקְנוּ, עַל הַשְּׁלֶחַן
 מְנַחִים פְּנֻקְסֵי הַחֲשׁוֹן לְפִי סֵדֶר.
 בְּחַנּוּת הַשְּׁנִיָּה, הַתְּקִינֵנו מְדַפְּסִים תְּדָשִׁים
 לְהַחְזִיק בְּרֵג אוֹ שְׁנִים, מִפְּתַח שְׁנֵי,
 פְּטִישׁ. לִיד הַשּׁוֹק אֶתָּה מְכִיר תְּמָר
 וּבְחַנּוּת מִמּוֹל הָאֹיִר דְּחוּס בְּגֻלָּל
 הֶרְמוֹן אֶתְמוֹל, זִיזֵי זְכוּכִית אֶטוֹמָה
 בְּדָם. בְּרְחוּב הָאֶרֶץ אֶתָּה מְכִיר אֶדָם
 אָחַד, הַשּׁוֹמֵר הַבָּא. שְׁיִמְהֵר וַיָּבֹא.

לְפָנוֹת עֶרֶב הִילָדִים מְשַׁחֲקִים כְּדוֹרְגָל
 בְּמִגְרֵשׁ לִיד הַשּׁוֹק, שָׁם נִזְרַק אֶתְמוֹל
 רְמוֹן וְהֵרַג אִישׁ. הִילָדִים אֵינָם אֲנָשִׁים
 שְׁיֵאֲבָדוּ בְּצַפִּיפוֹת הֶרְחוּב. אֶתָּה רוֹאֵה אוֹתָם
 בְּבִקָּר מְפָרִיחִים עֲפִיפוֹנִים בְּרוּחַ הַיָּם
 שְׁאֲסוֹר לָךְ לְרַחֵץ בּוֹ. אֶתְרִים שְׁתִּים
 תַּחַת סְלֵי מְלוֹנִים, כִּי זוֹ עוֹנֵת הַמְּלוֹנִים.
 אֶתְרִים מְשֻׁנְחִים, גְּדוֹל עַל קָטָן עַל פְּעוֹט
 וְכִשְׁאֶתָּה עוֹבֵר הֵם צוֹעֲקִים "יְהוּד!" וְהַפְּעוֹט
 גְּבִהָל, "יְהוּד!" וְהוּא גְּמָלֵט עַל גִּפְשׁוֹ
 לְקוֹל תְּרוּעַת מְשֻׁנְחֵיו. הִילָדִים
 אֵינָם אֲנָשִׁים וְאֶתָּה רוֹאֵה יְלָדָה
 צֶהֱבֵהֶבֶת בְּשִׁמְלָה פְּרַחֲוִינִית, שֶׁקַּ גִּסְרֵת
 עַל שְׁכָמָה. לִיד דּוֹכֵן מְגִדְנוֹת הִיא מְצִיָּצָה
 עֲלֶיךָ רִנָּע, פְּנִיָּה מְלִכְלוּכֹת וַיְפּוֹת,
 וּמְנִיחָה אֶת הַשֶּׁק. בְּשִׁפָּה הַבְּלִתִּי מוֹבֵנָת
 הִיא מְבַקֶּשֶׁת וְהַמוֹכֵר מְסַרְב, הָאֲנָשִׁים
 אֵינָם יְלָדִים, וְאֶתָּה רוֹצֵה לוֹמֵר
 אֲבָל אֲסוֹר לָךְ לוֹמֵר, מִמִּילָא כְּבָר גִּטְלָה
 אֶת הַשֶּׁק, שְׁבוּ פְּעֵמִיָּה לְרַחֲוֵב הַצְּפוּרָה.

אֵין לְהַתְרַעַם עַל שֶׁחַנּוּנִים נָחִים.
 אֶתָּה הוֹלֵךְ וְהוֹמֵן מִתְקַדָּם אֶתָּךְ, דּוֹמָה
 שְׁהַעִיר כְּבָר מְכַרֵת וְתוֹשָׁבִיָּה
 יְדִידִים. הִנֵּה מְחִיכִים אֶלֶיךָ
 מִתּוֹךְ בֵּית־הַמְּלָאכָה, בּוֹ מְפִלְיָאִים לְקַלְעַ
 בְּגַמִּישוֹת מְזַרְחִית כְּסֵאוֹת מְעֻשָׁת תְּשַׁבֵּץ.
 לוֹלֵא הַעוֹזֵי הַיֵּית תִּיר, אֶתָּה לוֹגֵם
 קָפָה בְּסִמְטָה לִיד הַכְּכָר, מְשִׁמָּהָה
 לְפָנֵי הַמְּסַגֵּד לְהַתְפַּעֵל מִרַחֲב הַשְּׁטִיחִים

בַּחֲלָל הָאוֹלָם. בִּימֵי שְׁמֹשׁוֹן נִצַּב כְּאֵן
פֶּסֶל שֶׁל דָּג, וּבִשְׂוֹק רָאִיתָ כְּרִישׁ
שֶׁנְּדוּג בְּמֵיִם הַקְּרוֹבִים הָאֵלֶּה. הַלְּוֹאֵי
וַיְכַלֶּת לֹמֵר לְכָל הַחֲכִיבִים הָאֵלֶּה
בּוֹאוּ נִשְׁחָה, כְּלָנוּ עֲרָמִים בְּאוֹתוֹ
חֶפֶץ נוֹפֵל לְרַחֹב וּמִתְפַּזְרִים מֵהָר
וְאַתָּה רוֹאֶה לָאֵט לְפַתֵּעַ, הַמְּכוֹנִית
חוֹלֶפֶת וְאַתָּה מְאַחֲרֵי הָעֵמוּד
וְהַחֶפֶץ מִתְפּוֹצֵץ וְאַתָּה רֵץ
בְּרַחֹב בְּשֶׁבֶר הַשְּׁנִיָּה הַמִּתְמַשֵּׁף
עִם עוֹד חֵילִים רְצִים וַיּוֹרִים
בְּרַחֹב הָאָרֶץ וְהָרִיק לְכַחֲוֹתֵינוּ שְׁלוֹם.

לֵיל עֶצֶר וְאַשְׁנָבִים. הִיִּית אֹמֵר
כְּמוֹ עוֹר אֶלֶּא שְׂאֵתָה חוֹזָה בְּסִיּוּטָךְ
אֶת הַקִּבְצָן קָם מִרְבֵּצוֹ וְשׁוֹלֵף פְּגִיזוֹן.
בְּתֵיִם סְתוּמִים, סְמֻטָּאוֹת עֲלוּמוֹת, אֲשֶׁנְּבִים.
בְּבִסִּי קָשָׁה לִישׁוֹן בִּיּוֹם מַחֲמַת
הַזְּבוּבִים, וּבְלִילָה מִי שְׂאֵינִי שׁוֹמֵר רוֹאֶה
סֶרֶט, כְּגוֹן עַל נְעָרוֹת מִתְפַּרְקְדוֹת
בְּפִשׁוּק רְגְלִים, וּגְבָרִים מְשַׁחֲקִים בְּגִלּוֹת.
מִכָּל אֲשֶׁנְּב מְצִיצִים, אֶתָּה יְכוֹל לְחוֹשׁ.
הַמְּגִיד בְּעַל פְּנֵי הַסּוֹס גּוֹרֵר אַחֲרָיו
זְבוּבִים וְקָשָׁה לִישׁוֹן, אֲבָל בְּלִילָה
פִּשׁוּק הַרְגְלִים אֲטִי, לֹא כְּאַשְׁנָבִים
הַמְשַׁלְּחִים אֲשֶׁם לְפַתֵּעַ. כָּל בֵּית חוֹמָה
וּלְמַעֲלָה, מְאַחֲרֵי וִילּוֹן אָדָם
כְּבָה אֹרֶךְ הָעֶצֶר הָאֲחֵרוֹן. מִי שְׂאֵינִי
עַר בְּלִילָה פּוֹקֵחַ עֵינָיו אֶל נְעָרוֹת
הַמְּפַשְׁקוֹת רְגְלֵיהֶן וּמִמְתֵּינּוֹת לְגִלָּה
הַקּוֹלְעַת, בְּגִלְגוּל אֲטִי אֶל פְּנִימִיוֹתָן.
אֶתָּה אֹמֵר לֹא לְהִשְׁגִּיחַ בְּאַשְׁנָבִים
וּלְהַעֲמִיד פְּנֵי עוֹר קִבְצָן. הָרִי הַמְּגִיד
זְמוּם עַל הַמְּמַכֵּף הַחֲרוֹץ שְׂרָה וּפְגַע
בְּאִשָּׁה אֲמֶשׁ, אִם כִּי לֹא גִזַּף בּוֹ רְשָׁמִית.

רַק בְּלִילָה, יָשׁוּב עַל גַּג הַשְּׁמִירָה מוֹל הַיָּם,
זְכַרְתָּ אִשָּׁה בְּאַרְץ חֲפְשִׁית מְסוּרָה,
בְּמִרְחֵבֵי תְּבוּאָה עֲנָה כְּגִבְעוּל, כְּאֵן
בְּרַחֹב קָשָׁה לְתָאֵר. הָאֲוִיר חֲרוּף הַיּוֹם,
חֲרִבּוּנֵי קִיץ בְּדְמוּת עֲלָמוֹת בְּשַׁחֲוֹרִים

העוֹבְרוֹת וְעַל רֵאשֵׁן סֵל, נִצְנוֹץ סַגְדִּי
 פְּלִסְטִיק מִתַּחַת לְשִׁלְמוֹת הַסּוּד. מִמָּה
 הֵן חוֹשָׁשׁוֹת, אֵין גְּבָרִים שִׁיבִיטוּ בָּהֶן,
 אֵין גְּבָרִים בְּעֵזָה אֶלָּא פִּצּוּצֵי פֶתַע
 כְּאֵלוֹ לֹא יִדְעוּ מִנּוּחַ עִם נָשִׁים.
 בְּלִילָה, מֵעַל הַחַוִּילוֹת לְאַרְךָ הַחוּף
 זְכַרְתָּ שֵׁשׁ לָךְ אִשָּׁה אֲשֶׁר יִרְכִיבָהּ
 כְּמוֹ גְּלִי הָאֶפֶל הֶלְלוּ מִתְרוֹמְמוֹת אֵלֶיךָ
 בְּחִלְקוֹת גְּלוּיָהּ. הַגְּבָרִים בְּעֵזָה זֹעֲפִים
 וְחַוִּילוֹת נִכְבְּדֵי הַעִיר לְאַרְךָ הַחוּף
 קָשְׁטוּ בְּגוּנֵי רֶךְ. אֵין מִבִּיטִים בְּנָשִׁים.
 בְּכָל זֹאת עוֹבְרֵת אַחַת, כְּאֵלוֹ זֶה עָתָה
 עָלְתָה מִן הַמַּדְבָּר, פְּנֵי תַמְרִים מִתְקוֹת
 וְגוֹף רָמוֹז בְּרוּחַ, אֲבָל לָךְ יֵשׁ אִשָּׁה,
 וּבְחַוִּילוֹת לְאַרְךָ הַחוּף אֵין מַחְסוֹר בְּכֶסֶף.

בַּיּוֹם הָאֲחֵרוֹן, בְּגִלְל כְּדוּר אֶחָד שֶׁהִבְזִיק
 בֵּין הַמַּצְבּוֹת, אַתָּה נֶאֱלָץ לְלַמֵּד
 עוֹד שְׁעוֹר בַּהִסְטוֹרִיָּה: שְׁלֹש־מֵאוֹת
 גְּבָרִים בְּחֶצֶר בֵּית־הַסֶּפֶר, מְקוֹם מִתְאַיִם
 לְמַכְלָאָהּ. בְּנֵי הַמּוֹזֵל שֶׁנֶּאֱסָפוּ בְּרֵאשִׁיטָה
 יוֹשְׁבִים בְּצֵל הַקִּיר, הַשָּׂאֵר מְכֻסִּים
 רֵאשָׁם בְּמִטְפַּחַת. הַשֶּׁמֶשׁ יוֹקֵדֶת עֲדִין
 גַּם אִם פָּרְקוּ אֶהְלֵי קֶדֶר. אַתָּה מְרֹשֶׁה
 לְצַעֲרִים בְּגִיל הַגִּיּוֹס לְגִשְׁת אֶל הַבְּרוֹז.
 הָאִם הֵם שֶׁהִתְקוּמְמוּ בִּירְיָה בּוֹדְדֵת
 עַל זַחְלָם הָעוֹבֵר בְּבֵית־קְבָרוֹת חָשׁוּף?
 אֲנֹשֵׁי הַבְּטָחוֹן בּוֹדְקִים אֶת הַמַּסְמְכִים, דּוֹמָה
 שְׁלֹא הִיָּתָה יְרֵיָה, לֹא יֵרֵד הַזַּחְלָם
 לְסֶרֶק בֵּין הַמַּצְבּוֹת בְּכָדִי, וְהַבְּדִיחָה
 לֹא הִצְחִיקָה אֶתְכֶם מִמָּשׁ: בְּחַיִּי,
 מַה הִרְעַשׂ שָׁם לְמַעְלָה? אַתָּה מְרֹשֶׁה
 לְבַחֵר, וְדַאי אָב לִילָדִים, לְגִשְׁת וּלְשִׁתוֹת.
 עוֹד בְּרָה הַחֲמָה, אֶךְ הִלֵּט בְּרַח
 מִהַפְּנִים הַמְּאֻבְּנִים הָאֵלֶּה אֶל בֵּית־קְבָרוֹת
 בּוֹ מִסְתַּעַר זַחְלָם מְלֵא חִילִים צוֹחֲקִים
 מַה הִרְעַשׂ שָׁם לְמַעְלָה! תִּהְיֶה בְּשֶׁקֶט! בְּחַיִּי!

הַמְּגִיד בְּעַל פְּנֵי הָאֲנֻדְרֵטָה מְבָרֵךְ אֶתְכֶם
 עַל תְּפִיסַת הַחֲשׁוּדִים וְזוּהוּ, אַרְבָּעִים יוֹם,
 הֶרְכַב פּוֹנָה צְפוּנָה. תִּמְקַת מְמוֹת

בְּקִבְרֹת עוֹר תַּחַת רִסְיֵי פְּסִילִים.
 יִפֶּה הִיא הָאֲהָבָה הַזֹּהָרָה כְּמוֹ חוֹל, נֶאֱוָה
 כְּרִקִיעַ קִיִּצִי, אֵימָה כְּחֹמַת אֲשַׁנְבִּים,
 אֲבָל הַמְּגִיד מְרַצֶּה וְזוֹהֵר, לֹא נִהְרָגְתֶּם
 וְהִרְגַּתֶּם אִךְ מַעַט. הֶרְכַּב דוֹהַר דְּרָךְ
 דְּקָלִים דוֹרָה הַדְּרִים אֵיפֹה יֵשׁ לָהֶם מְקוֹם
 לַעֲשׂוֹר פְּרוֹת וְלוֹל, וְלִפְנֵי שְׁנֵה שְׁתַּלְּתִי
 פְּרָחִים. בְּהַתְּקַרֵּב אֶל הַמַּחְסוֹם
 אַתָּה נִכְסַף פְּתָאם אֶל שְׁדוֹת פְּתוּחִים, כְּמוֹ
 שְׂאֵמְרִי לָךְ זֶה עוֹבֵר מֵהַר, אֶל מְרַחֵב
 שְׂיִמְשִׁיךְ עַד רְחוֹבוֹת אֶרֶץ וְאֵינִי בְּרָגֵל.
 כְּמָה מֵאוֹת מְטָרִים מֵהַמַּחְסוֹם הַפֶּלַל
 חוֹזֵר וְאַתָּה רוֹצֶה לֹמֵר עַל הַצָּבָא
 שְׂדָבֵר אֶחָד לְמַדּוֹ אוֹתִי, אֵת הַדְּרָךְ אֶרְץ,
 וּבְדוּכָן שֶׁל יַד מְרַדְּכִי עוֹד מוֹכְרִים דְּבִשׁ.

הגיבור בטראגדיה

דורותיא קרוק

מימטית הגבוהה, הריני מציגה אידיאל: את ה-
תנאים האידיאליים — כלומר, התנאים הטובים
ביותר או המרביים — להשגת טראגדיה מן המד-
רגה הגבוהה ביותר. מעשה זה של צמצום והפ-
קעה ייראה, מקווה אני, שרירותי פחות, אם נז-
כור כי האידיאל הוא אידיאל אַמפירי, המבוסס
רק על יתרון האיכותי המוכר של הטובות שב-
טראגדיות הידועות לנו במודוס המימטי הגבוה
על הטובות שבטראגדיות במודוס המימטי הנמוך.
בבואנו איפוא לדון בגיבור הטראגי בטראגד-
יה המימטית הגבוהה, עלינו לקבוע, לדעתי, קו-
דס-כלל כי הוא יציג במובן מיוחד. הריהו המין
האנושי כולו: יציג לכל יצורי-אנוש בגלמו אס-
פקט יסודי ומתמיד של טבע האדם; בהתמודדו
עם הסיטואציה היציגה שלו בכליו בני-ההיכר
של ילוד-אשה — הללו שנקראו בפי בעלי-המו-
סר מן הדורות הקודמים היצרים האנושיים הי-
סודיים וכוח-התבונה האנושי; ובהוכיחו כי יש
בסבלו ובידיעתו מן המשותף לו ולשאר הנבר-
אים עד כדי לעשותם מופת ולקת.

אולם הגדרה מקדימה זו מחייבת מיד הבחנה.
כדי שיהיה יציג בבחינה טראגית לאמתה, לשם
המטרות המיוחדות לטראגדיה, אל לו לגיבור ה-
טראגי להיות יציג בבחינה אחרת. אל לו להיות
האדם הממוצע — רגיל, בינוני, חסר-ייחוד; אדם
שכמותי או שכמותך. מה שהוא מייצג הוא קצה-
גבול הישגה של אפשרות אנוש, ולא הישגה
האמצעי או האמצעי ביותר; מה שהוא מציג
הוא מרומיו ומעמקיו של הנסיון האנושי, קצוי
המכאוב והדעת, ולא ברמתם וטווחם הממוצעים
והרגילים. וכך, באופן פאראדוקסאלי, הגיבור ב-
טראגדיה הוא יציג לגבי האנושות כולה בתיותו

נותרופ פריי, בנתחו את הטראגדיה בספרו
"האנטומיה של הביקורת", מבחין הבחנה רבת-
ערך בין טראגדיה במודוס ה"מימטי הגבוה" ובין
טראגדיה במודוס ה"מימטי הנמוך".¹ הטראגד-
יות של אייסקילוס, סופוקלס ושקספיר (למשל)
הן כולן טראגדיות במודוס המימטי הגבוה; רוב
הטראגדיות הנאטוראליסטיות המודרניות — כגון
הטראגדיות של איבסן — הן טראגדיות במודוס
המימטי הנמוך. בבואי לדון כאן, במסה זו, בגי-
בור הטראגי, אגביל עצמי במתכוון בגיבורה של
הטראגדיה המימטית הגבוהה. וזאת, משום של-
דעתי טראגדיה מוצלחת לגמרי ממדרגה גבו-
הה — טראגדיה גדולה (כגון "אדיפוס המלך" ו-
"המלך ליר") בהבדל מטראגדיה טובה (כגון
"בית-הבובה" ו"גן הדובדבנים") — תושג רק
במודוס המימטי הגבוה; ואף כי טראגדיה אמי-
תית ממדרגה צנועה תיתכן בתחום המודוס ה-
מימטי הנמוך, הרי אפילו זו היא הישג שקשה
עד מאוד להגיע אליו (בכך אני חולקת בחרי-
פות על דעתו של נותרופ פריי, שאינו מבחין
הבחנה איכותית כזאת ורואה את שני המודוסים
האלה של הטראגדיה כשווי-כוח, כשתי קטיגור-
יות תיאוריות גרידא). דבר זה, שהמודוס המימ-
טי הנמוך יכול להיות טראגי (טוב) לאמתו, אפ-
שר להוכיח, למשל, על-ידי עיון בדראמות נא-
טוראליסטית בפרוזה מן הזמן החדש כמו "בת-
השחף" ו"גן הדובדבנים" של צ'יכוב ו"בית ה-
בובה" של איבסן ובמחזה פיוטי בלתי נאטורא-
ליסטי מן המאה השבע-עשרה "נשים הוהרו בנ-
שים" מאת מידלטון; ומה קשה להגיע אל ה-
טראגי במודוס זה, אפשר לראות מתוך בדיקת
מחזות, כמו "הדה גאבלר", "ברווז-הבר" ו-
"אדריכל סולנס" של איבסן.² בהגבילי את ני-
תוחו של הגיבור הטראגי לגיבור הטראגדיה ה-

² בענין זה דנתי במפורט, לגבי המחזות האמורים,
בפרקים אחרים בספרי. הדיון במחזותיו של איבסן
תורגם לעברית ונתפרסם ב"הספרות" כרך א' עמ'
500-477; המסה על מחזותיו של צ'יכוב נתפרסמה
בעברית ב"מבפנים" ל"א/4 3 עמ' 418-405.

¹ Northrop Frye, *The Anatomy of Criticism* (Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1957), pp. 35-34

זו האחרונה ימצו מיצוי המרובה ביותר כל מה שיקרה להם ובכך יתנו גם לנו, כקוראי פרשת קורותיהם, כשותפים מתוך תשומת-לב חרדה, ל-תגיע לידי מיצוי כזה. מודעותם הגמורה — בדוי מה לנו של המלט או ליר, למשל, בה כלולה דריכות מעולם, ממנה בא מירב המשמעות למת-רחש להם. מה שיקרה לסכלים, לאטומי הלב, ל-עירי, מעורר בדוחק את לבנו — היינו את סק-רנותנו והשתתפותנו. הוא ותוצאותיו מעוררים אותנו לכל היותר כמסייעים להחיש את המתרחש לתוהים תהיה עמוקה יותר, למרגישים באמת.⁵

כך מוצאת לה יציגותו האידיאלית של הגיבור הטראגי משכן ושם בייחודו הרם — ייחוד של ה-אופי, הרוח, הנפש, וכיוצא בזה. פרטי התכונות שמהן מצטרף ייחוד זה רבים הם ושונים, ככל שיעלה על רוחו של המחזאי, וקצתם אפשר יהיו מן הסוג שאין משייכים בדרך כלל לגיבור ה-טראגי. מן הבולטים שבהם הוא זה הקרוי קסם אישי — לא במובן המודרני, הטרקליני, הממוס-מס, אלא כאותה כאריזמה של אישיות, אשר ב-ספרות כבתיים היא חלק מכוח-המושך של ה-דמות ההרואית, והיא לגיבור הטראגי, בחזקת גיבור, ואם לא בחזקתו כטראגי. קסם כאריזמא-טי זה הוא כביכול האצלתה של נפש השופעת שפע חיים וחיות, שהוא המעין ממנו נובעים כל מתנות רוחה וחנה. הוא בא על ביטוי בהנאת הבריות ספונטאנית; בסקרנות רבגונית, ערה ל-גבי העולם; בחריפות של תגובה וקליטה לגבי כל הרשמים; ופעמים רבות בעליצות, בהוש-הומור, שאינם ממעטים, אלא, אדרבה, מגבירים ומעצימים את העמוקות בסגולות רוחם ונפשם. בהמלט של שקספיר הוא מצוי בשיעור מופתי: בתמונה עם השחקנים, בכל פגישותיו עם הוראצ-יו, בשיחותיו המטורפות-כביכול עם פולוניוס ו-במונולוג שלו לפני גולגלתו של יוריק; ותכונה כאריזמאטית זו היא-היא, דומני, שהביאה אנ-שים כדובר וילסון לתאר את המלט כ"בסיד מל-בב". אפשר שיש כאן ביטוי מופלג להרגשה, אך

שונה עד-מאד מאנשים סתם. הוא יוצא מגדר הרגיל, נפלה: מובדל מן האדם הפשוט ולמעלה ממנו בהבדלה רוממה שרכיביה (הטעונום ניתוח והגדרה) הם מיסודות הווייתו.

וזהי, כמובן, תפיסה ישנה וידועה, שניסוחה וניתוחה שוב ושוב אלה שכתבו על הטראגדיה. אריסטו בבואו להביע את השגתו בענין היציגות הסגולית של הגיבור הטראגי נזקק לאנטיטזה של האידיאלי והממשי. הגיבור, טען, יציג הוא לגבי אנושות אידיאלית, ולא לגבי אנושות ממ-שית — ממוצעת, רגילה; ואף שהאידיאלי אינו מתפרש כאן כמושלם מבחינה מוסרית (אריסטו תקיף בדעתו כי הגיבור היא "אדם שאינו דוקא) בעל-מידות וצדיק בשלימות"³), מתפרש הוא כמושלם שלא בגדר המוסרי, בגדר הטלאולוגי, של השגת קצה-גבולה של האפשרות שבאדם. אחד הניסוחים הטובים ביותר לענין זה בעת האחרונה הוא ניסוחו של גורתרופ פריי:

הגיבורים הטראגיים הם נקודות-השיא בנופם הא-נושי, עד שדומה כי הם בהכרח מוליכי הכוח שמסביב, אילנות גבוהים הצפויים יותר לפגיעת ברק מאגודת עשב... משהו מאויר-פסגות של שינוי-ערכים ניצשיאני דבק בגיבור הטראגי; מחשבותיו אינן מחשבותיו, כשם שמעשיו אינם מעשיו, גם אם נגרר הוא, כמו פאוסט, אל הגי-הנום בעטיים.⁴

עניין זה מעלה גם הנרי גיימס בפיסקה אחת בהקדמתו ל"הנסיכה קאזאמאסימה". אופייני הוא כי לדידו רום-סגולתו של הגיבור הטראגי הוא בעיקר ענין שבמודעות המלאה ביותר, הדקה ב-יותר:

הדמויות שבכל תמונה, הנפשות-הפועלות שבכל דראמה, מעניינות רק בה במידה שהן השות כל אחת את הסיטואציה שלה... אולם יש דרגות שונות בתחושה זו המעומעמת, הרפויה, המספיקה בקושי, שבדוחק היא בת-דעת כביכול; וזו הח-ריפה, הדרכה, השלמה, בדיבור אחד — היכולת של דקות המודעות ושפעת האחריות. בני דרגה

Henry James, Preface to the Princess Casa-⁵ maxima (London, John Lehmann, 1950) p. IX

³ "פואטיקה" 1453, 9.

⁴ "האנטומיה של הביקורת", עמ' 207-208.

וכן בכל יצירותיו של הנרי ג'יימס, שהוא מזרעו הרוחני של שקספיר בהכירו מה חשובים לטראגדיה גיבורים וגיבורות שיש בהם קסם גפלא, הדור ושופע, ובהצליחו, בחוש שקספירי, לעשות תם כאלה.

והנה הקסם המדובר שהוא תכונה תדירה של הגיבור הטראגי אצל שקספיר ולאחריו, געדר לחלוטין מן הטראגדיה היוונית הקלאסית. יש הרבה מעצמת-האישיות—זו של המלך ליר וליי-די מאקבת—אך אין אף שמץ מן הקסם ההמלטי באחד אדיפוס, באחת קליטמנסטרה, מדיאה, אנ-טיגונה, אלקטרה. לפיכך אין תכונה זו יכולה להיחשב כתו-ייחוד אוניברסאלי, וממילא לא מובהק, של הגיבור הטראגי, ובצער עלינו למנותה למנותה עם החמודות שהגיבור הטראגי אפשר לו, אך אין הכרח לו, להתברך בהן.

מבין תווי-הייחוד האוניברסאליים, המובהקים של הגיבור האידיאלי בטרראגדיה, שניים הם שב-הם דומה מקופלים כל השאר. ואלה הם אומץ-הלב והאצילות (גודל-הנפש), כשהאומץ הוא תולדתה של האצילות והאצילות מוגדרת בעי-קר על-ידי אומץ-הלב. את אומץ-הלב ניטיב, ל-דעת, להבין כמשמעו האפלטוני—כמידה הטור-בה שהיא סימנו של אותו חלק בנפש, שאפלטון מכנה אותו "עוז הנפש". בפסיכולוגיה האפלטו-נית עומד "העוז" בתצו-הדרך בין כוח-התאוה (היסוד הנמוך ביותר) ובין ההגיון (היסוד הג-בוה ביותר): יש בו מטבעם של שני היסודות האלה, אך אינו זהה אף עם אחד מהם. פירושו של דבר הוא, כי מצד אחד, העוז, ולא-כל-שכן האומץ, שהוא המידה הטובה המיוחדת לו, מקור-רו ביצרים—בצדו הבלתי-אינטלקטואלי, הבל-תי-אנאליטי, האמוצינאלי או האימפולסיבי של טבע האדם; יש לו בסיס גשמי, חייתי, ואת כוחו וחייתו שואב הוא ממקור פרימיטיבי זה. ומצד אחר מנחה אותו ההגיון, שהמידה הטובה המיו-חדת לו היא החכמה (דעת במובן של כוח הבנה והדירה); ובפרט, אותו חלק של ההגיון שאפל-טון קורא לו ההגיון "המעשי" להבדיל מן ההג-יון "הטהור" או "העיוני"—חכמה בפעולה, אם

מעלתו היא לפחות שהוא מעיד על תגובה לדבר שהוא קיים קיום מובהק וקורא לתגובה.

בטרראגדיה השקספירית בכללה גודע לכאריז-מה מקום נכבד ביותר. שקספיר מבין יותר מרו-בם את כוחה לעורר את החמלה האריסטוטלית:

הַה, אֵיזָה רוּחַ רָם הִיָּה לְעִי-מַפְלֵת!

עֵין שׁוֹעַ, שְׁפַת חָכָם וְחַרְב־מִלְחָמָה,

תִּקְוַת מַמְלָכָת זֹו, עֲטָרַת תְּפָאֲרָתָה,

רְאֵי הַנְּנוּיִם, מוֹפֵת הַהֲלִיכוֹת,

חֲמַדַּת פֶּל מִתְבוֹנָן – אָבֵד, אָבֵד כְּלִיל!⁶

(“המלט”, ג', א')

הוא אינו מהסס לנצל זאת עד קצה הגבול למן המחזות הטראגיים המוקדמים ביותר, כגון “ריצ'רד השני”, ועד למאוחרים ביותר, כגון “אנטוניוס וקליאופטרה”; זהו חלק מקסמו ה-נצחי שהוא קוסם למתוחכמים ולבלתי-מתוחכ-מים כאחת—קסם שמוטב למחמירים במבקריו המודרניים שלא לטרוח כל-כך לעמוד בפניו. ו-הרי זה חיזיון מודרני מובהק—כלומר, מימי הרנסאנס ואילך. אצל שקספיר הוא מצוי, מלבד בהמלט, באנטוניוס וקליאופטרה, רומיאו ויוליה, קרסידה, ריצ'רד השני וריצ'רד השלישי; אצל ובסטר—בדוכסית של מאלפי וויטוריה ובראצי-יאנו; אצל מידלטון—בביאטריס-ג'ואנה. זהו, בלי ספק, אחד מפירותיה רבי-הפנים של מוזיגת ההומאניזם הרנסאנסי עם המסורת הרומנית של אירופה הביניימית; הוא שוקע ונעלם מעינינו בספרות הבלתי-דראמאטית והבלתי-טראגית של המאה השמונה-עשרה, שב ומופיע עם הרומאנ-טיקה, בצורה חיווריינית במקצת, ושוב קם לת-חיה במלוא כוחו בספרות הטראגית משלהי המאה התשע-עשרה. הוא מצוי במחזותיו של צ'כוב, שגבירותיו החמודות נתברכו בכל החן החסר ל-גברות של איבסן; ועוד יותר באחדים מן ה-רומאנים הטראגיים הגדולים של אותה תקופה—ב“אנה קארנינה”, למשל, וב“דניאל דירונדה”;

⁶ המובאת מ“המלט”—בתרגומו של אברהם שלונסקי (מחזות ו. שקספיר, כרך ב', ספריית פועלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ“א).

ערים של אנטיגוניה ואַלקטרה, המחזק את מדי-אה בגבורתה האכזרית ואת אַיאפס במריו. בצדק מייחסים לו חשיבות כה רבה בטראגדיה היוונית, משום שהוא הסימן החיצוני העיקרי ל"הוברים" (רהב, יוהרה), הממיטה אסון על הגיבורים והגיבורות הטראגיים; עם-זאת נתפסת היא תמיד גם כפונקציה של אומץ-לבם, ולפיכך כפגם שצב יונו טראגי מובהק. ומחוץ לתחומי הספרות הי-וונית — די לנו להיזכר בזעמו של המלט ברצחו את פולוניוס מאחורי הפרגוד, או בזעמו של ליר בהרחיקו מעליו את קורדליה וקנט, או בזעמו של אותלו כשהוא אוחז בגרון הכלב הנימול, כדי שנכיר כי תכונה זו, שאפלטון מוצא באומץ-לבם של לוחמיו הצעירים העזים, היא מן הסי-מנים הקבועים באומץ-לבו של הגיבור הטראגי.

סגולה יסודית יותר של אומץ-הלב בניתוח ה-אפלטוני היא היותו מוסרי במידה מכרעת: לא תכונה של הרוח אלא של האופי; לא האומץ או הגבורה של הרוח ההתבוננותי (של הפילוסוף, של המלומד, של איש-המדע) אלא של האיש או האשה המשוקעים כל-כולם בחיים והמונם; הווה אומר, אומץ-לב מעשי, שימושי ופעיל, ש-על-פי אֶפיו מתבטא בתגובות בלתי-אמצעיות לסיטואציות מוסריות בממש. ואף-על-פי-כן, כיון שעוון-הנפש בסכימה האפלטונית יש לו חלק ב-הגיון, תכליתו היא הדעת. אכן הדעת אינה החכ-מה, או דעת שלמה ומושלמת של ההגיון ההתבו-ננותי. זוהי ההבנה המוסרית של ההגיון המעשי או השימושי; ובהיותה כך היא הולמת יפה את ענין חפש הדעת של הגיבור הטראגי כפונקציה של אומץ-לבו. היא מתגלה בראש-ובראשונה כיכולת לעמוד, ללא התחמקות והשתמטות, בפני המכאוב והאימה שבגורל האדם, כצורתו בסי-טואציה היציגה שלו עצמו, לחקור סיטואציה זו עד קצה גבולה, כדי לראותה בקביעותה ובשל-מותה, ולאחר ראייה זו, להתפייס עמה במובן-מה, לבוא עמה לעמק השווה. זהו מעשה הדורש את הפעלתו של אומץ-הלב בדרגה קיצונית או מוחלטת — כפי שמפעילו אַדיפוס בחתירתו העקשנית לידיעה אמיתית של מצבו, או אנטי-

אפשר לומר כן. וכך, האומץ, אף כי הוא עצמו אינו חכמה, הוא משמש את מטרותיה ונובע ממנה. אולם, בסכימה האפלטונית כוללת החכ-מה, כמידה העליונה, גם את הטוב, כלומר המידה המוסרית. האומץ הנוטל לו מטבעה של ה-חכמה על-ידי כניעתו לה והשירות שהוא משר-תה, חדל להיות תכונה גשמית, תאונית גרידא ונעשה מידה מוסרית — מידה של אופי, תחמו של ההגיון המעשי, אך בשום פנים לא מידה של הרוח, תחמו של ההגיון הטהור או העיוני.

הניתוח האפלטוני, ככל שהוא סכימאטי ולא מפורט, מסייע במידה רבה להארת אומץ-הלב של הגיבור הטראגי — להבהרת מהותו ודרך-פעולתו בטראגדיה. במצאו מקום הגיוני לכל רכי-בי אומץ-לבו של הגיבור הטראגי, הוא קובע קשרים הדוקים בין אלמנטים, שאלמלא כן היו נראים נטולי זיקה זה לזה ואפילו שרירותיים.

ראשית כול, הוא מוצא מקום למה שנראה לנו כבסיס הגשמי לאומץ-לבו של הגיבור הטראגי. שפע החיות, שהוא כפי שהצעת, מקור הכאריזמה שלו, הוא גם מקור אומץ-לבו; וזהו, במובן-מה, ענין של הגוף, משרשי החיים החייתיים, הגש-מיים. דבר זה נכון לא רק לגבי איש-המעשה ה-מובהק — אדם כאותלו או אנטוניוס; הוא מתג-לה לנו באותה מידה גם באדם כהמלט, ליר או אַדיפוס, באנטיגוניה ובאַלקטרה. אומץ-לבם הוא, כמובן, מוסרי ולא גשמי; אך בהפעלתו (אם נסגל לענינו רעיון מבריק משל ליונל טרילינג) מעורבים תחושותיהם, רגשותיהם ומיניותם; ו-אספקט זה ייעשה נהיר יותר (ומעניין יותר) אם נזכור כי בניתוחו של אפלטון יש בעוון-הנפש גם מטבע כוח-התאווה.

יסוד אחר באומץ-לבם של הלוחמים הצעירים אצל אפלטון הוא זה הקרוי "חרון" ומשמעו כאן אותו סוג של חום-מזג, נוחות לכעוס ("מהירות להגיב", במובן הסומאטי), רתחנות ונחרצות, ש-עליו עומד רוח הגבורה של שכבת לוחמים אריס-טוקראטית. זהו החרון המעורר את אדיפוס לפשוע את פשעו הגורלי, המפעם את המונולוגים הנס-

משנה מקומו של קישוט, מציצה בדיוקן אביה הגנראל — לא זו בלבד שאנו חשים בשממונה הנואש, הדוחף להתאבדות, המחלחל בה, אלא אנו גם יודעים שייאווה מודע לה לעצמה. התנאי ההכרחי שיש לקיים הוא שחזיון-הסבל יניב דעת הגורל האנושי, או אחד מן האספקטים הבסיסיים שלו, לאו דווקא לגיבור הטרראגי כי אם לנו הקוראים או הצופים. על הגיבור הטרראגי שומה לסבול ותו לא, לסבול עד גבול יכלתו של יצור אנושי; לחרות במודע בגופו ובדמו את האימה, האכזריות והחרפה של גלגל-העיויים שהוא ע- קוד עליו; והסבל צריך להיות מודע משום שה- סבל המודע — סבלם של אלה שנוצרו כדי לחיות ולראות כאחד — הוא, לאמיתו של דבר, העז ב- כל גילויי הסבל.

אין פירוש הדבר כי גיבור טראגי בעל ידיעת עצמו וראיה פנימית לא יהיה מעניין יותר (כלומר, מופתי ומאלף), בייחוד לאדם בן זמננו, מגיבור טראגי שאין לו אלה. לפיכך הדמויות הטרראגיות של שקספיר מעניינות בעיני האדם המודרני מדמויות של איסקילוס, ואלו של הנרי גיימס יותר מאלו של איבסן. אף אין בכך משום ניגוד להשקפתנו אם אנו באים לדרוש דרגה גבוהה של דעת-עצמו בגיבור טראגי, המעוצב ומוצג באופן שהוא יעורר בנו ציפייה לכך, ואם אנו באים לשפוט, לפחות באופן חלקי, על הצלחתה או כשלונה של דרמה כטרראגדיה, על-פי סוגה ואיכותה של ידיעת-עצמו שמשגי גיבור כזה על-ידי סבלו. דבר זה כוחו יפה בייחוד לגבי טראגדיות מודרניות. כך הוא, למשל, ב"הדה גאבלר" של איבסן; וכמו שניסיתי להוכיח במקום אחר⁷, כשלוננו של מחזה זה כטרראגדיה נעוץ, לפחות בחלקו, בעזרונה — או, חמור מזה, בראייתה המסולפת — של הדה גאבלר, לגבי מצבה, שהיא כאן הכלי המודע-לעצמו עד מאד של החוויה הטרראגית הפוטנציאלית.

אולם הנקודה העיקרית, הנכונה לגבי כל

גונה במריה הבלתי-נכנע כלפי קראון, או אלקט- רה בלחצה האכזרי על אורסטס אחיה, או ליר בדחייתו הבלתי-פשרנית המרה של "בנות-הפ- ליקן" שלו, או המלט בחשבון-הנפש חסר-הרח- מים שלו, כשהוא שואל את עצמו האם להיות או לא להיות, מה לעשות ומה לא לעשות לגבי גרטרוד אמו וקלאודיוס, היה זו של ניאוף וגילוי עריות.

לגילוי כזה של אומץ-לב נדרשת היכולת לס- בול באותה מידה מוחלטת, בלתי מסויגת, קיצו- נית. הגיבור הטרראגי נחשף, כליל וללא סייג, לנטל המשמים של כל זה העולם הבלתי-מובן, נושא במלוא הלחץ של אי-מובנותו המשפילה, האיזומה, המכאיבה, עושה אותו מובן על-ידי קי- צוניות סבלו המודע, ובעשותו אותו מובן הוא מביא לידי הפיוס הסופי שבטרראגדיה. זהו ייחודו העליון והנשגב של הגיבור הטרראגי; ואם יש לו עוד ייחוד — בולמוס האמת של אחד אדיפוס, רדיפת הצדק של אחד ליר, התחושה המוסרית של אחד המלט, כוח-המדמה המוסרי (שאינו זהה עם תחושה מוסרית) של אחד מקבת, עוז הדב- קות במטרה של אחת אנטיגונה או אלקטרה — תכונות טראגיות הן במלוא מובן המלה רק מהי- תן צמודות ליכולת לסבול, ששיעור קיצוניותה ומוחלטותה כשיעור מודעותה.

ולבסוף, הניתוח האפלטוני מבהיר גם את טב- עה של הדעת הנובעת מסבלו של הגיבור הטררא- גי או כרוכה בו. אמרתי כי הסבל מן ההכרח שיהיה מודע, אך די לו בכך. למרות סברותינו עקב הדעות המוקדמות שנקבעו בלבנו בעולם שלאחר שקספיר, אין הכרח שהסבל יביא לדעת- עצמו או יהיה כרוך בה; ואפילו אינו הכרח שיה- יה מפורש — כלומר מבוטא במלים או בלשון. תפילתה האילמת של קליטמנסטרה סמוך לפתי- חת "אגממנון" מבטאת את תחושת מצוקת רוחה לא פחות מן המוגולוגים של גיבורי שקספיר; ובשעה שהדה גאבלר מהלכת בשתיקה בחדר- האורחים שלה, סודרת שוב ושוב את הפרחים, סוגרת את הווילאות וחוזרת ופותחת אותם,

⁷ ר' "הספרות", כנ"ל, עמ' 494-495.

נקל ביותר לטעון את עיקר טענתי — כי הסבל שבטראגדיה צריך להניב דעת, אך לא דוקא דעת-עצמו — אם נעיף עין על הנוהג של בעלי הדרמה היוונית הקלאסית. באותה נקודה של האופק ההיסטורי, המרוחקת מזמננו, אין אתה מצפה לתודעת-עצמו ודעת-עצמו מן הסוג המודרני; ומוצא אתה שם, כי אף-על-פי שהסבל הוא אמנם מודע, הוא כרוך בדרך-כלל במיזער של דעת עצמו. אכן — וזו העדות רבת-הערך שאפשר למצוא במחזותיהם של איסקילוס וסופוקלס לחיזוק טענתי — הידיעה הנובעת מחיזון-הסבל פעמים רבות כמעט אינה מבוטאת כלל על-ידי הגיבור הטראגי, אלא בעיקר על-ידי המקלה. ב"אורסטיאה", ב"אנטיגונה", ובייחוד מופתי ב"אלקטרה", התשבחות, הקינות, דברי הסיכום ודברי הפירוש של המקלה הלירית מאירים באור בהיר את הסבל המודע של הגיבור או הגיבורה; ובמידה שהם עושים כך, עליהם להימצא מסייעים במידה ניכרת לעשות את הסבל מובן ולפיכך טראגי לאמתו.

מתפקיד זה של המקלה בטראגדיה היוונית מתבקשת ההכללה, כי המשימה של הנחלת הדעת, הכרוכה בחיזון-הסבל שבטראגדיה או נובעת ממנו, נחלקת כביכול בין הגיבור הטראגי ובין גורם אחר בדראמה, כגון המקלה; וכי במקרים כאלה משאם של המקלה או האקווילנט שלה הוא גדול ביותר כשתודעת-עצמו של הגיבור הטראגי היא מועטת ביותר (כמו ב"אלקטרה"), ומשאם מועט ביותר כאשר (כמו ב"אדיפוס המלך") תודעת עצמו של הגיבור היא גדולה ביותר. יתר על-כן, מתקבל על הדעת, לפחות להלכה, כי אפשר לכתוב טראגדיה מוצלחת, אשר בה תהיה מודעותו של הגיבור הטראגי לסבלו חסרת ביטוי לחלוטין, היינו ביטוי במלים, והמשימה לבטא את משמעותו של הסבל — כדי שיהיה מובן לצופים — תוטל כולה על גורם אחר בדראמה, כגון המקלה או (כמו בכמה מחזות מודרניים ביותר) איזה מנגנון סמלי, בעיקר חזותי או שימעי, או גם זה וגם זה. איני יודעת אף מקרה אחד, שבו נוסה או הושג הדבר בהצלחה:

טראגדיה (ובעצם גם כל קומדיה), היא שקיים תמיד פער שאין לצמצמו בין מה שאפשר לחשוב כראיה (האידיאלית) השלמה והמושלמת של הסיטואציה היציגה של הגיבור הטראגי ובין הראיה הבלתי-שלמה והבלתי-מושלמת שמגיע אליה הגיבור, ואפילו המבין, הרגיש, המודע-עצמו והמבקר-עצמו ביותר; ושפער זה הוא הכרח לעצם קיומה של עלילה טראגית. נקודה זו דומה היטיב להבין הנרי ג'יימס, ומטעם נכבד. בכתבו, בהקדמה לסיפורו "The Turn of the Screw", על האומנת ועל החיזון שדימתה לחזות, הוא מעיר כי "היותה שומרת צה כבדולח את זכרונן של כל-כך הרבה אנומאליות וסתומות עזות" הוא דבר אחד, ואילו הסברה להן הוא "כמובן" דבר אחר.⁸ ובמבוא ל"הנסיכה קאזאמאסימה" הוא מעיר על זאת במפורש להפליא:

מכיר אני . . . בסכנה שבגדישת כל כלי-קיבול של תודעה שהוא מדומה, ובייחוד זה שהוא מוגבל בעליל. אם אנשים המעורבים בחיים, בין באורח טראגי בין באורח קומי, מעניקים לנו את הערך הקומי או הטראגי של מעורבותם לפי השיעור שמאבקם הוא מחושב ומכוון, בכל זאת נכון הוא, למרבה הפלא, כי מעבר לנקודה מסויימת הם מתקפחים לגבינו, בהיותם נושאים כך מאור נאות. יש שמשאם רב מלעורר את אמונתנו, את המלתנו, את בוזנו. שמא יסתבר כי הם יודעים יותר מדי ומרגישים יותר מדי — בודאי לא יותר מדי בשביל שיוסיפו להיות נחשבים אלא בשביל שיוסיפו להיות "טבעיים" וטיפוסיים, בשביל שתהיינה להם הזיקות הנחוצות לנטייתנו היקרה להיות נופלים במלכודות ואובדים עצה. סברה שאילו לא אבדנו עצה אף פעם לא היה כלל מה לספר על-אודותינו; צריך שיהיה לנו חלק בטבעם העילאי של בני האלמוות הכל-יודעים, שקורותיהם משמיות להחריד כל עוד אין יצורי-אנוש מבולבלים מתער-בים ביניהם, לרווחתם המפורשת של שוכני האולימפוס המשועממים (עמ' 10).

⁸ Henry James, Preface to *The Turn of the Screw* in *The Art of The Novel*, ed. R.P. Blackmur (New York and London, Charles Scribner's Sons, 1950) p. 173

הסיפור יצא לאור בתרגום עברי בשם "בטבעת החנק" (הוצאת "תרמיל") ללא ההקדמה.

האנאליטי כרוך בהכרח בהכללה (של נסיון-
החיים האינדיווידואלי) ובטיעון או היסק (ההולך
מהנחות למסקנות), מה שאין כן היסוד הרפלק-
טיבי גרידא. ממש כך מכלילים וטוענים המלט
וליר:

אִיךְ כָּל הַמְּסֹבֹת יִקְטְרוּנוּ אֶתִי
וְנִקְמְתִי נִרְפָּה יִמְרִיצוּ! מַה אֲנוֹשׁ,
אִם כָּל תְּכָלִית יָמָיו וְרֵאשׁ-תַּעֲנוּגָיו
הֵם אֵיךְ יִשָּׁן וְזוֹלָל? כְּמֹהוּ כִּבְהֶמָה.
אָכֵן, מִי שֶׁחָנְנוּ דַעַת וּבְיָהּ
לְרֵאוֹת אַחֲזוֹר וְקָדָם, לֹא טַע בְּלֵב
סִגְלַת-יְקָרְת כְּזֹאת, זֶה שֶׁכָּל אֱלֹהֵי
לְבַעֲבוֹר יִקְרִיב לְבִטְלָהּ; וּבְכֵן,
אִם שֶׁכָּחַת בְּהֵמָה הִיא ז', וְאִם הַסּוֹס
שֶׁל מֶרֶץ, הַמְרָבָה דִּקְדָק בְּתוֹצְאוֹת
(דִּקְדוּק, שֶׁקָּב אֶחָד מִמֶּנּוּ הִיא חֲכָמָה,
וְשָׂאָר תִּשְׁעָה קָבִים הֵם פְּחָדָנוֹת בְּלִבָּד). —
מִדּוּעַ זֶה אֶחֱיָה וְאַשְׁנֵן בְּלִי-הֶרֶף:
שׂוּמָה הִיא לַעֲשׂוֹת! וְלִי סִבָּה וְעוֹ
יִכָּלֵת לַעֲשׂוֹת.

...גְּדוּלוֹת-אֲמַת הִיא,

לְהִמְנַע מֵרִיב בְּאֵין סִבָּה וּכְבֹדָת,
אֲלֵא עֵינָיו גְּדוֹל לְמִצּוֹא בְּרִיב עַל קֶשׁ
עַת יִסְתַּכֵּן כְּבוֹד. וּמָה, אֶפְסֹא, דִּינִי,
דִּין בֵּן לְאָב נִרְצָח וְאִם שְׁנִטְמָאָה
(סוּפּוֹת הַמְּסַעֲרוֹת שֶׁכְּלִי וְגַם דְּמִי), —
וְהוּא עוֹמֵד נִרְדָּם...

(“המלט”, ד', ד')

סְלַחְתִּי לוֹ; אֵיךְ מָה הָיָה פֶּשְׁעוֹ? הַנְּנוּת? חָיָה תְּחִיָּה!
דִּין מוֹת עַל זְנוּנִים? לֹא, גַם אֲנִקְוֹר, גַם קִטּוֹן זָב בִּי-
רְקִמָה מְנֹאפִים פֹּה לְעֵינַי. הֲרָבּוּ מִשְׁנָל! ... רֵאָה
בְּאֲזוּיָהּ: הַרְוָאָה אֶתָּה שׁוֹפֵט זֶה, הַמְתַּעַלְל בְּאֶחָד
הַגִּבּוֹרִים הַעֲלוּבִים? וּמַפְּתֵה לְאֲזוֹן: חַת-שְׁתִּים, הַפֶּךְ
יָדִים! וְעַכְשָׁו אָמַר: מִי כָּאֵן שׁוֹפֵט וּמִי כָּאֵן גִּבּוֹר...
שׁוֹפֵט גִּבּוֹל, אֶסֶף יְדֵי רוֹצֵחַ! עַל מָה תִּכָּה זֵנְה?
הַלְקָה גּוֹפֶךְ! הֲלֵא תַחֲמַד הַחֲטָא עָלָיו תִּלְקָנָה.
אֵת הַגִּבּוֹר תּוֹלָה נוֹשֶׁף-הַנֶּשֶׁף. קַרְעֵי-לְבוֹשׁ חוֹשְׁפִים
כָּל מוֹם קָטָן, אֲדַרְתִּי תִכְסֶּה עַל כָּל פֶּשְׁעֵים. עוֹזֵן
עוֹטֶה זָהָב יָשִׁיב אַחֲזוֹר אֵת חֲרִיב הַמְשֻׁפָּט; עוֹטֶה-

איסכילוס התקרב לכך, סמואל בקט, ב"מח-
כים לגודו", אולי עוד יותר; "השליטים"
(The Dynasts) של תומאס הארדי היה מן
הסתם נסיון, לא מוצלח ביותר, להשיג משהו
מעין זה. אולם להלכה האפשרות קיימת, וחשי-
בותה לתורת הטראגדיה היא בכך, שהיא מראה
לנו היכן יש לשים את הדגש: בדעת, לא בדעת-
עצמו, שחזיון-הסבל בטראגדיה גותן, ובחירותו
של המחזאי לפתוח לפנינו פתח אל דעת זו בכל
דרך או כמעט בכל דרך הנראית לו.

אם יסוד הדעת לובש כמעט בכל טראגדיה
צורה של דעת-עצמו, וכמעט אף פעם אינו
מופיע בצורה זו בטראגדיה היוונית הקלאסית,
הרי בשקספיר צורותיו רבות ומגוונות כל-כך,
עד שאין לשבצן בדיכוטומיה פשוטה זו. שקספיר,
כמו תמיד, דורך את המבקר להבחנות נוספות
ודקות יותר; וגם במלאכה זאת יהיה לנו לעזר
הגיתוח האפלטוני, שכבר נזקקתי לו. מצד אחד
יש בעוון-הגנפש מטבע ההגיון, ומשום כך שואף
אומץ-הלב, התכונה המגדירה את העוון, להשגת
מלוא החכמה (דעת, חדירה), שהיא התכונה
המגדירה את ההגיון. ואולם מצד אחר, כיון שעוון-
הגנפש אינו ההגיון עצמו, לעולם אין אומץ-הלב
יכול להגיע לשלמות זו של חכמה או חדירה.
כלום אין הדבר מסביר, או לפחות מאיר באופן
מעניין ביותר, כמה הבדלים חשובים בין תודעת-
עצמו של גיבור טראגי בשקספיר לזו של משנהו?
איש לא יכחיש כי יש הבדל איכותי משמעותי בין
תודעת-עצמו של אחד המלט ואחד אנטוניוס,
או של אחד ליר ואחד אותלו. כולם שואפים
אל החכמה — כלומר, אל מלוא הדעת או ההבנה
בסיטואציות שלהם, של עצמם, של גורלותיהם;
כולם רפלקטיביים — כלומר, מסוגלים לעשות את
נסיון-חייהם מושא של תודעה, לחקור אותו,
לבחון אותו, להתעמק בו, להרהר אחריו, לבקר
אותו; ועם-זאת נכון בוודאי לומר שתודעתם
של המלט וליר היא בעיקרה אנאליטית, באופן
שאינו אמור בתודעתם של אנטוניוס ואותלו,
ואפילו של מקבת. אם נסתכן בכמה הגדרות
כלליות ולא-מדויקות, נוכל אולי לומר כי היסוד

הָיָה שְׁלוֹם, קוֹל הַצּוֹצְרָה פּוֹלֵחַ,
צְנִפֵת הַסּוּס, יָלַל הַחֲלִילִים,
הַתֶּחֱף מִרְעִישׁ הַלֵּב, גֵּאוֹן הַדְּגָל,
תַּפְאֶרֶת מְלַחְמוֹת הַנְּצַחֵן.
וְגַם אַתֶּם, כְּלִי-רַעַם שְׁקוֹלְכֶם
אֲדִיר וְמֵר קְקוֹל סוּפוֹת שָׁמַיִם.
הָיָה שְׁלוֹם! דְּרָכֵי אוֹתְלוֹ תִּמּוּ.

(“אותלו” 11, ג', ג')

ובאלו של מקבת:
חַיִּים שְׁבַעְתִּי. נְתִיב חַיִּי הָיָה
עָלָה נֹכַח, צָהַב, וְכָל אֲשֶׁר
לְיִתְחֹן לְזִקְנָה, כְּבוֹד, חֶבֶה,
מִשְׁמַעַת, רַב רַעִים, לֹא לִי יַחַל לְאֵלָה;
אֲךְ תַּחַת זֹאת קְלָלוֹת, לֹא בְרָמָה,
כִּי בְעַמְקֵ-לֵב, כְּבוֹד-שָׁא, רַק הַבְּלִ-פֶּה
אֲשֶׁר הַלֵּב הַדָּל לְדַחֹת יִרְצָה
וְלֹא יַעֲזוּ.

(“מקבת” 12, ה', ג')

הם נראים כאנאליטיים, אך אינם כך; ודבר זה קובע את מקומם לבטח בתחתיתו של סולם האפלטוני דמיוני של דרגות החכמה שיכולים להשיג הללו שהם עוֹיֶנְפֶשׁ בלבד; ועובדה בעלת משמעות היא, כמובן, שאנטוניוס, אותלו ומקבת הם אנשי עשייה — לוחמים ומנהיגים גדולים — כמשמעו המילולי שבכוונת אפלטון בשעה שהגדיר את מעמד הלוחמים במדינתו האידיאלית כאותו חבר אנשים שבהם עוֹיֶנְפֶשׁ כוחו גדול מכוח-התאוה וההגיון. ואם כן הוא, הרי המלט וליר עומדים ברומו של סולם-הדרגות האפלטוני. שני אלה הם — מכל-מקום, על-פי רוב, וודאי יותר מאנטוניוס, אותלו או מקבת — אנאליטיים

¹¹ המובאות מ"אותלו" — בתרגומו של נתן אלטרמן (מחזות ו. שקספיר, כרך ב', ספריית פועלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"א).

¹² המובאות מ"מקבת" — בתרגומו של אפרים ברוידא (מחזות ו. שקספיר, כרך ה', הוצאת הקיבוץ המאוחד/ספריית פועלים, תשכ"ב).

¹³ אולם בכמה משאר גאומיו המפורסמים מקבת מכליל וטוען או גם זה וגם זה, לא פחות מהמלט. למשל, המובולוג "מחר, מחר ועוד מחר" (ה', ה)

סְחָבוֹת בְּקֶשׁ נִדְרָף יִכְנֹה הַנְּמַד. אֵין אִישׁ חוֹטֵא בְּאַרְצֵי.
אָן, אָן!

(“המלך ליר” 9, ד', ו')

אולם אנטוניוס אין בפיו טיעון והכללה:

יֵשׁ וְרוֹאִים אֲנַחְנוּ
עֵנָן כְּדָמוֹת דְּרָקוֹן, או עֲרַפְלִים
כְּדָב וְכָאָרִי, או מְגִדְלִי
מְבַצֵּר, או צוֹק נְטוּי, או הַר פְּרָצִים,
או גְּבַעַת תְּכֵלֶת אֲשֶׁר עֲצֵי חֶרֶשׁ
מְנַפְנְפִים עָלֶיהָ בְּדִיהֶם
אֵלֵי תֵבֶל וּמְאַחֲזִים עֵינָיו
בְּחֻזִּינֹת אֲוִיר. הָאֵם רֵאִיתָ...
עֵנָן כְּמֵרְאָה סוּס, — הוּא בֶן-הַרְהוּר
יִמְגֵן בְּאֵד הַשֵּׁט, עַד יִטְשֵׁשׁ
כְּמִים בְּתוֹךְ מַיִם...
אָרוֹס, עֲבָדֵי הַטוֹב. מִפְקָדָךְ
הוּא בְּבוֹאָה כְּזֹאת. עוֹדֵי אֲנִטוֹנְיוֹס,
אֲבָל צֵל זֶה, אֲשֶׁר תִּרְאֶהוּ, אָרוֹס,
כְּבָר אֵין לוֹ אֲחִיָּה בִּי.

(“אנטוניוס וקליאופטרה” 10, ד', י"ד)

אכן דברים רפלקטיביים עד מאוד, אך לא אנאליטיים. אין כאן אלא תיאור מרומם של החוויה, הארתה באור בהיר ועז, חיקור הפרטים. אין זה ניתוח המנסה להסביר את החוויה בדרך של הוכחה והכללה. והוא הדין במובולוגים הרפלקטיביים עד מאד של אותלו, למשל:

וְאֵלוֹ כָּל הַמַּחְנָה כְּלוֹ
הָיָה רִוְהָ אֶת מְתִיקוֹת גּוֹפָה,
מִבְּלֵי יַדְעֵתִי כְּלוֹם — הֵלֵא שְׁקֻטִּיתִי!
עֲכָשׁוּ — הֶקֶץ! הֵיִי שְׁלוֹם, שְׁמַחָה!
מְנוּחָה, הֵיִי שְׁלוֹם! שְׁלוֹם לְעַד
צָבָא נוֹצֵץ וְרַעַשׁ מְלַחְמוֹת,
הוֹפְכוֹת עֲזוֹת-הַמַּצֵּחַ לְעוֹיֶנְפֶשׁ.

⁹ המובאות מ"המלך ליר" — בתרגומו של אברהם שלונסקי (מחזות ו. שקספיר, כרך ה', הוצאת הקיבוץ המאוחד/ספריית פועלים, תשכ"ב).

¹⁰ המובאות מ"אנטוניוס וקליאופטרה" — בתרגומו של נתן אלטרמן (מחזות ו. שקספיר, כרך ו', הוצאת הקיבוץ המאוחד/ספריית פועלים, תשכ"ג).

ליוויס, "אותלו" הוא בראש-וראשונה חקירה בהונאת עצמו המתחזקת על-ידי קנאה מסוג שפל, תאוותני ושתלטני במיוחד. אפילו נסיח את דעתנו מן השאלה, אם הקנאה מטבעה אפשר לה שלא תהיה תאוותנית ושתלטנית, חייבים אנו להעיר, שאם אמנם זו כל האמת על אותלו — והוא אינו אלא אדם שפל בקנאתו וסכל בהונאת עצמו — אם כן הוא, נתקשה שלא לראותו גם כדמות בזויה ומגוחכת. (וגם מעוררת חמלה, כמובן, אולם כדרך שהחלשים והבוזיים — אלה ש"צר לנו" עליהם — מעוררים את חמלתנו). אם כך הדבר, חדל "אותלו" להיות טראגדיה ונעשה כמין סאטירה, אולי בנוסח הקודר של בן ג'ונסון. מחזה זה ימצא תיקונו כטראגדיה רק אם יהיו הסיכלות שבהונאת עצמו והשפלות שבקנאה נראות כשל אדם גדול, ולכן כמושא לאותה חמלה רכה ומשתתפת, הקוראת "הה, מה רב הצער" למראה האסונות שממיטים חסרונותיה הגורליים של הגדולה.

באותה המעטה באצילותם של הגיבורים הטראגיים של שקספיר לוקה גם ת. ס. אליוט בהערתו המפורסמת על דברו האחרון של אותלו:

לי נראה כי במונולוג זה לא בא אותלו אלא לעודד את עצמו. מידת הענווה קשה להשיגה יותר מכל שאר המידות; ולא בגלל תמות שאיפתו של אדם להיות טוב בעיניו. אותלו מצליח להפוך את עצמו לדמות מעוררת-חמלה, בנקטו עמדה אסתטית במקום עמדה מוסרית, בהעמידו עצמו באור דראמאטי כנגד סביבתו. הוא מוליך שולל את הצופה, אך המניע האנושי הוא בראש-וראשונה להוליך שולל את עצמו. נדמה לי ששום סופר לא חשף מעולם "בובאריזם" זה, את הנטייה האנושית לראות דברים כמות שאינם, באופן ברור יותר משעשה זאת שקספיר¹⁵.

ה"בובאריזם" שרואה אליוט כמוהו, בעיקרו של דבר, כ"הונאת עצמו" שרואה ליוויס; שניהם

כמשמעו אולם הדעת שהאנאליזה שלהם מניבה היא תמיד בלתי-מושלמת ובלתי-שלמה. לעולם אינם משיגים מלאות ושלמות אידיאלית של הבנה; תמיד נשאר הפער שדיבר עליו הנרי גיימס בין חדירתם לחדירתנו; וכל זה תואם לגמרי את הגדרת אומץ-לבו של הגיבור הטראגי היוצאת מהאנאליזה של אפלטון — היינו, שאומץ-לבו, כביטוי בחפש הדעת העז שלו, היא פונקציה של עוון-הנפש, שיש לו חלק ביסוד ההגיון, אך הוא גופו אינו ההגיון, ולכן אינו יכול, לפי טבעו, להניב אותה שלמות של דעת או חכמה, שהיא יתרונו היחיד של השכל האלוהי אשר לאדם.

אכן אומץ-לבו של הגיבור הטראגי הוא פונקציה של אצילותו, ואלו האצילות אינה אלא התכונה שאריסטו קרא לה "גודל-נפש" ועשאה מידתו הסגולית של "האדם גדל-הנפש" ב"אתיקה הניקומאכית". עניין חשוב להבנת טיבו של גודל-נפש זה הוא כי (אם נקוט לשון של אפלטון יש בו מטבע המידה המוסרית, אך אינו ממהותו בגדר המוסר; או, מזוית ראייה היסטורית, הרי זו בראש-וראשונה מידה פגנית, לא-נוצרית, ואינה כשלעצמה (היינו כצורתה, ללא שינויים נכבדים) ממידותיה של מערכת המוסר הנוצרית. חשיבותו לגבי תורת הטראגדיה היא בכך שהוא תנאי הכרחי לייחוד הרם, שמכוחו הגיבור הטראגי נעשה יציג לאנושות אידיאלית וקורותיו נעשות מופתיות ומאלפות באורח טראגי מובהק. כל ערעור על האסוציאציות הויקטוריאניות-הסנטימנטאליות שדבקו במלה "אצילות" לא יוכל לשנות עובדה זו. במקום שאין אצילות או גודל-נפש, אין ייחוד מן הסוג הנדרש לטראגדיה גדולה; במקום שאין ייחוד, אין טראגדיה.

מה יקרה בשעה שבאים להכחיש או למעט את אצילותו של הגיבור הטראגי, בנימוקים אנטי-ויקטוריאניים או אחרים, זאת אנו למדים מיחסו של ד"ר פ. ר. ליוויס לדמות אותלו במסתו "האינטלקט השטני והגיבור האציל"¹⁴. לפי ד"ר

Porsuit (London, Chatto and Windus, 1958) pp. 136-159

"Shakespeare and the Stoicism of Seneca",¹⁵ *Selected Essays*, (London, Faber and Faber, 1934), 131. ההדגשה מאת המחבר.

"Diabolic Intellect and the Noble Hero"¹⁴ *Scrutiny* 6 No. 3 (December 1937) pp. 259-83; reprinted in *F.R. Leavis The Common*

של הרגילות וההמוניות של האנושות הממוצעת. זוהי על-כל-פנים ההלכה, אשר לא תמיד היא מתגשמת למעשה: באדריכל סולנס, רוסמר מרוסמרסוהולם, יוהאן גבריאל בורקמאן, כולם מר-צבים למעלה מן הגוף הבורגני השטוח שלהם, אך לא גבוה כל-כך כמו שניצבו המלכים, המלכות והנסיכים במחזות הקודמים, למעלה מנופם שלהם. אולם ההלכה פועלת כאן על המעשה לפחות כדי צמצומה הבולט, אם לא ביטור-לה הגמור, של מידת האצילות או גדולת-הנפש של הגיבור הטראגי המסורתי. לפיכך ניכר במחזות אלה ברור, כיצד משפיע על הטראגדיה ביטול הצורך בגיבור טראגי; הנני לבדוק השפעה זו בשנים ממחזותיו המעניינים ביותר של איבסן: "הדה גאבלר" ו"האדריכל סולנס".

שאלה שעלינו לישבה ראשית-כל היא השאלה, האם אפשר לראות מחזה כ"הדה גאבלר" כטראגדיה — האם יש מקום, אפילו לכאורה, לדון בו כטראגדיה. סוף-סוף הנרי ג'יימס (שלא חיבב את איבסן, אך נהג בו כובד-ראש ככוח רב-השפעה בתחום הדראמה) הגדיר את המחזה כ"מהתלה ארסית"; ואף איבסן עצמו לא הודיע מעולם על כוונתו לכתוב טראגדיות ולא הכריז כי כתב מחזות כאלה לאחר מעשה. ואף-על-פי-כן אני באה לטעון כי "הדה גאבלר", ועוד יותר מכן "האדריכל סולנס" מעוררים אותנו לדון בהם ולהעריכם כטראגדיות. בשניהם ישנו סבל המערער ולבסוף מהרס; ישנה חתירה להבנת משמעותו של הסבל; בנפתולים על הדעת ישנו מאמץ בידועים ובמתכוון למצוא אמת גואלת; וישנו גם סוף האבידה והשכול שבמוות. כולם אין בכל אלה יסוד מספיק לדון מחזות אלה כטראגדיות? לפיכך, אצא מן ההנחה כי "הדה גאבלר" ו"האדריכל סולנס" יכולים להיבחן כטראגדיות על-פי כוונתם, ודמויותיהם המרכזיות — כמועמדים להיות גיבורים טראגיים.

אפתח ב"הדה גאבלר". תדה, כך מתברר לנו מהדרמה שנגולה לפנינו, היא אנוכית, קשוחה והרסנית בלי גבול. תכונות מדאיבות אלה של הגיבורה אמנם עלולות לעורר קשיים אחרים

ממעטים את אותלו כדי דמות שהיא בוזיה או מגוחכת או גם זה וגם זה, "דחליל אשר הבוז באצבעו יורה עליו דומם כמחוג שעון"; ואף כי גישה זו מניחה מקום רב לרגשות אימה, הרי אינה מניחה מקום כלל לרגשות החמלה הנאותים לטראגדיה. מיעוט-דמות זה מושג על-ידי הדגשת יסוד הונאת-עצמו בהבנת הגיבור הטראגי את עצמו ואת מעמדו היציג, הדגשה המוציאה כל יסוד אחר. והנה כבר הצעתי השקפה אחרת על תופעה זו השכיחה בטראגדיה: ההשקפה כי הראייה (הדעת) של הגיבור הטראגי היא תמיד ובהכרח בלתי שלמה ובלתי מושלמת; כי הפער בין ראייתו של המבקר המושלם ובין ראייתו של הגיבור הבלתי-מושלם הוא-הוא התנאי לעלילה טראגית; והשקפה זו, מלבד היותה נכונה, יש לה במקרה הנדון היתרון, שהיא מביאה בחשבון במידה מלאה את יסוד הונאת עצמו בלי לפגום באצילותו של הגיבור הטראגי.

את דבריהם של אליוט וליוויס על "אותלו" אפשר איפוא לראות כתעותעים נוסח-ריימר של מבקרים מסוימים אלה לגבי דרמה (הדרמה השקספירית), אשר אפשר להוכיח ללא קושי כי הגיבור הטראגי בה הוא באמת תמיד בעל תכונת האצילות; אצילותו היא בה תנאי הכרחי. שונה לגמרי הוא מקרה הדראמה הנאטוראליסטית המודרנית: כאן מוצעת לפנינו, בידועים ובמת-כוון, השקפה על יציגותו של הגיבור הטראגי בניגוד קטבי לזו המקופלת בטראגדיה היוונית הקלאסית ובטראגדיה השקספירית. בדראמה זו ה"יציג" (או "הטבעי" או "האמיתי") אינו זה המייצג את קצה-גבולה של היכולת האנושית, אלא את היכולת האנושית הממוצעת. נתח-ההיים שהיא באה להציגו אינם הייהם של מלכים, מלכות ונסיכים, אלא חיי בני-אדם רגילים וממוצעים כמונו. והגיבור הטראגי, בהיותו אחד מהם, אינו אצילי במיוחד או גבוה משכמו ומעלה — לא כלירעם נוסח נורתרופ פריי, המת-נשא גבוה מהגוף, או הנסיך המלבב של שקספיר, אשר היה "ראי הגיגונים, מופת ההליכות, חמדת פל-מתבונן". הוא אדם ככל-אדם, המייצג המובהק

לספר לנו כי שיערה של הדדה הוא "מצבע חום בהיר יפה-להפליא, אך אינו שופע ביותר"; ואילו לאשה האחרת, מרת אליוסטד — בעלת ההשפעה המרוממת על לבברג, המיועד להיות גיבור הדראמה — יש שער "בהיר ביותר... עבות וגלי באופן יוצא מהכלל". לשערן של שתי הנשים נועד תפקיד נכבד בדרכה, וזהו נושא המחלוקת. קנאתה הנוראה של הדדה בהשפעה שיש למרת אליוסטד על לבברג אין בה, כשלעצמה, כדי לפגום במעמדה כגיבורה טראגית. מה שיש בו כדי לפגום הוא שהיא נטפלת דווקא לשערה של מרת אליוסטד, כמושא הסמלי לשנאתה-קנאתה: שהדה גאבלר, בתו של הגנרל גאבלר, מהלכת אנה ואנה בועם ומצוקת-נפש בחדר-האורחים שלה, למחשבה כי אותו יצור חיוור, רהוי, נטול-מין, תיאה אליוסטד יש לה המזל שאינה ראויה לו, המזל הבלתי-רגיל, המעורר בחילה, להיות בעלת שיער שכוה. הרי זה בלי ספק נאטוראליסטי וריאליסטי בהחלט; אין ספק כי יש נשים רבות בעולם המציאותי שזו ברגיל רמת מחשבתן והרגשתן בנושאים מסוג זה. אך מעשים כאלו הם דוקא הדבר שאיננו מתיישב עם גודל-הנפש המינימלי, הנדרש מן הגיבור בטראגדיה.

עוד דוגמה אחת, אחרונה, מאותו מחזה: שאלת הקונוונציונאליות של הדדה גאבלר. הדדה מוצגת שוב ושוב כאשה הסולדת וחוששת מהיחשף לפני דעת-הקהל, אשה השרויה בפה-דמות מפני שערו-ריות ושומרת בכל מאודה על שמה כאשה בעלת מידות מוסריות. והנה יכולה גפש גאה לסלוד מן המחשבה, שהיא עלולה להיות מוצגת ללעגו המטומטם של מה שמוחזק בעיניה (בצדק או שלא בצדק) אספסוף. כך נוהגת קליאופטרה של שקספיר, אשר, כמו הדדה כביכול, מחליטה לשלוח יד בנפשה ובלבד שלא תלך בשבי לרומא ותראה "איזה דרדק-צייצין מעלה את קליאופטרה הרוממת בכרכורי זונה". אולם ההבדל בין קליאופטרה ובין הדדה גאבלר הוא בכך שקליאופטרה הוכיחה במהלך המחזה כולו את גדולתה, אף כי לא את מידותיה המוסריות, על-ידי הבז המלכותי שגהגה בדעת-הקהל. בעקיבות, ובפרהסייה — לעיני

בתפיסת המחזה כטראגדיה, אך הן כשלעצמן מתיישבות הן עם אצילות או גודל-הנפש מן הסוג שדנתי בו קודם. מה שאיננו מתיישב עם אצילות זו הוא הצד השפל, הקטנוני, המכוער, שבמעשים המבטאים את המגרעות הללו באפיה — מעשים שאיבסן שקוד להדגישם. כדוגמה לכך יוכל לשמש לנו הבז הצונן שהיא רוחשת ליוליה, דודתו של בעלה — אשה חביבה ולא חכמה. אולם לא הבזו כשלעצמו הוא הנקלה, אלא האופן שהדה מבטאת אותו באפיוודה החור-שפת בעניין הכובע במערכה א'. הדודה יוליה קנתה לה כובע חדש, לפי האפנה האחרונה, כדי לקדם פניהם של הדדה וטסמאן בשובם ממסע-כלולותיהם. היא באה כשלראשה הכובע החדש, מעוררת עליו תשומת-לבו ושבתיו הנלהבים של טסמאן המסור ושמה אותו במקום בולט בחדר האורחים. עתה נכנסת הדדה; הדודה יוליה מקבלת אותה בהשתפכות רגש המרגיזה את עצביה של הדדה, בייחוד ברמיזות החכמניות על "מצבה"; והנה, במאמץ המכוון להיפטר מן הדודה, היא מציצה בכעס בכובע, מעמידה פנים כסבורה שהוא שייך למשרתת, ואומרת משתוא על רשלנו-תה של המשרתת שהשאירה את "הכובע הישן" שלה מתגלגל בחדר-האורחים. הדודה יוליה מת-בלבלת ונפגעת, טסמאן שרוי במבוכה ובנאמנות-הצויה, ורק הדדה נהנית — כפי שאנו למדים אחר-כך מן האופן שהיא מדווחת על המקרה לידידה בראק. אפיוודה זו של מה-בכך לכאורה (כמעט כל האפיוודות בדראמה של איבסן הן מסוג זעיר זה, והמבקר אין לו אלא לקבל את הדין, כמיטב יכלתו) היא דוגמה מובהקת למה שקרוי התנהגות של כלבתא: קורטוב של המוניות אשר, להבדיל מרשעות, איננו מתיישב כלל עם האציו-לות או גודל-הנפש של הגיבור הטראגי; ומן הטעם שצויין קודם, זו אחת הדרכים השפלות, הקטנוניות, הנבזיות ביותר שיצור אנושי יכול לבחור לו כדי להרוס — בכל אופן שהוא, ולו החולף ביותר — יצור אנושי אחר.

עוד דוגמה למופת היא עניין שערה של הדדה. בהוראות-ההבמה המפורטות שלו טורח איבסן

בעיקר פחד מפני עוזרו הצעיר ברוביק, המראה סימני כשרון דגול כאדריכל. הוא שירטט כמה תכניות של בנין, שסולנס מבחין בערכן הרב; ותיכף לתחלת המחזה, בא אליו אביו החולה של הצעיר ומתחנן לפניו שיאמר עליהן מלות-שבה אחדות כדי לעודד את רוחו (של ברוביק האב) לפני מותו. אך סולנס מסרב — מסרב בכעס ובחריפות, אף כי יודע הוא מה ערכם של דברי השבח לזקן. שוב מעשה של מה-בכך לכאורה, אשר גם בו צרות-המוחין וקטנוניות-הנפש פוגות מות באצילות ובזכותו של סולנס למעמד של גיבור טראגי.

מה פשר אפיוזות אלה שבמחזותיו של איבסן לגבי הגיבור בטראגדיה — דבר זה, דומני, ברור למדי. הן אף מוכיחות כמה קשה לכתוב טראגדיה על-פי התנאים שקבעה לה הדראמה הנאטוראליסטית. אם נפנה מאיבסן ונחזור אל הדראמא-טורגים היוונים הקלאסיים ואל שקספיר, מן הראוי להדגיש עוד קו אחד, אחרון, בתפיסתם את הגיבור הטראגי, קו שהכל הכירו בו, אך אולי לא עמדו על מלוא משמעותו. הכוונה למעמד — המעמד החברתי הרם — של הגיבורים והגיבורות הטראגיים בדראמה הקודמת. הללו הם תמיד "אנשים רמי מעלה": רבים מהם מלכים, מלכות ונסיכים, וכולם אנשים וגושים בני טובים ורמי יחס; משמעותה הדראמאטית הנגלית של עובדה זו היא כפולה: ראשית, הגדולה החברתית משמשת כסמל חיצוני — אקויואלנט גראה-לעין למעלות נפשו ורוחו הפנימיות של הגיבור הטראגי — ועל-ידי כך היא משקפת ומחזקת את גדולת-נפשו. שנית, היא מסיפה לדמות הגיבור הטראגי את מימד האחריות החברתית והמדינית, וכך עושה אותו ביתר שלימות ועוז נציג לכל האנושות שאין עליה אחריות והכפופה לאחרים. (אדיפוס, ליר והמלט הם דוגמה לכך; וקריאתו של המלט: "נקע גלגל הזמן, חרג מעל כנו/ אבוי לי כי עלי לשוב להתקינו!") יש בה כדי מוטו לפן זה של הגיבור הטראגי).

אולם בחירתם של אנשים רמי-מעלה כגיבורים וגיבורות טראגיים יש לה, לדעתי, משמעות

"ממלכת קיסרים הערוכה" המרתה אותה באורח-חייה, ונתנה בלא פחד ביטוי לזלוזה; נמצא שאי-רצונה להיחשף בשלב זה בדרמה נובע לא מפחד אלא מתוך בוז לקהל אשר יגנה אותה. וזהו סוג של אומץ, שאולי אינו עולה בקנה אחד עם מידת המוסריות, אך ודאי שהוא מתיישב עם אצילות הגיבור או הגיבורה בטראגדיה. הדה גאבלר, כשהיא יורה כדור ברקתה, כדי להימלט, בין השאר, מן השערוריה המאיימת עליה, אינה נפש עצמאית גאה כזאת, הבזה למידות הבורגניות עד כדי כך שאינה יכולה לשאת את המחשבה שהיא עומדת להיחשף לביקורת. גם היא כקליאופטרה בזה להן; אולם, שלא כקליאופטרה, היא תיה את חייה מתוך קבלת דינן בשלימות. תמיד נכספת היא למרוד בהן, אך אינה מעיזה; היא מגנה אותן אך אינה מוצאת עוז בנפשה לבטא את גיבויה במעשיה; ולבסוף, היא מאבדת עצמה לא מבוז לאספסוף הבורגני, אלא מפחד מפניו — אותו סוג של פחד קטנוני, שפל וחרד מפני דעת-הקהל, שהוא עצם ה"קונוונציונאליות" במובנה השלילי ביותר. וסוג זה של קונוונציונאליות, דוקא משום הצרות והקטנוניות שבה, הוא אויבה של כל אצילות או גדולה שבנפש.

"האדריכל סולנס" שונה מבחינות רבות מ"הדה גאבלר", ובסולנס, המיועד לגיבור, הלך איבסן בגדולות יותר מאשר בהדה. אולם הרב הפאטאלי של הנקלות מצוי גם בו, ותוצאות הדבר לגבי שיעור-קומתו הטראגי דומות הן. סולנס, האדריכל המזדקן, מתענה (זאת שומעים אנו שוב ושוב) ב"פחד הדור החדש" — הפחד שמא יירשו את מקומו בתחום אומנותו אנשים צעירים, שישלדו ממנו את תהילתו וישימו קץ לחייה-יצירה שלו. ושוב, זה כשלעצמו אינו עומד בסתירה לאצילותו של הגיבור הטראגי. אדרבה, הוא עשוי לפעול כפגם שגנוזות בו אפשרויות טראגיות מעניינות. אולם, גם כאן כמו ב"הדה גאבלר", האופן שבו מביע סולנס את פחדו הוא הדבר הנקלה. האפיוזדה עם ברוביק האב במערכה א' מקבילה, מבחינה זו, כמעט בדיוק לאפיוזדה של הכובע ב"הדה גאבלר". פחדו של סולנס הוא

זוהי, לדעתי, הטענה הניצחת ביותר בזכות ערכם הדראמאטי של אנשים רמי מעלה בטרראגדיה. ממה שיקרה להם ביכלתנו לקנות לבו ידי עה של גורל-האדם, שהיא מלאה, שלמה ומוסמכת, לעומת זו שאנו יכולים להפיק מנסיון-חיינו שלנו; ודבר זה הוא המבטיח את סוף האפקט הקאתארטי של הטרראגדיה. שהרי אנו יודעים ב-אמת, ועינינו הוארו באמת, לאחר שהועמדנו פנים-אל-פנים מול המציאות והתבוננו בה בהת-מדה ובשלמות, ולפיכך אנו מגיעים לבסוף לכלל פיוס עמה.

ארתור קוילר-קויץ' גיסה פעם להביע את תחושת היציגות העילאית של הגיבור הטרראגי בנוסחה מפורסמת: "לולא חסדי האל, אני הוא". ה-גיבור הטרראגי מייצג את האנושות כולה; לכן הוא יציג לגבי אנו; לכן אני מזדהה עמו — חש בסבלו כאילו הוא סבלי, רואה את גורלו כגורלי. זה היה, לדעת קוילר-קויץ', התהליך שבו הוגשם הקאתארזיס על-ידי חמלה ואימה שהעמיד אריסטו. סבורה אני שניתוח זה מוטעה מש-גי טעמים עיקריים. ראשית משתמעת ממנו תפיסה מוטעית בדבר סוג ההזדהות הכרוכה בתגובתנו לטרראגדיה; ושנית, תפיסה מטולפת לגבי יציגותו של הגיבור. כמובן, צודקת נוסחה זו ב-הניחה כי איוו צורה שהיא של הזדהות היא חלק חשוב מתגובתנו. אולם צורת ההזדהות שהיא מעלה היא האישית במצומצם, ואילו הטרראגדיה באה לעורר צורת הזדהות בלתי-אישית לעומת-קה: השתתפות עזה של הדמיון בחזיון הסבל, הדעת והתחייב הנגול לפנינו; התנסות בכוח דמיונו בחוויה הטרראגית שאנו עדים לה. דבר זה (ככל מעשה של תשומת-לב דרוכה) בולע את כל עצמו של ה"אני" בשלמות כואת, עד שהשתתפותו בחוויה הטרראגית שוב אינה מודעת לו לעצמו. ה"אני" שוקע במושא של תשומת-לב, והוא הדבר העושה תשומת-לב או השתתפות מסוג זה לבלתי-אישית. לפיכך, אם הדין עמי באמרי כי בסוג השתתפות כזה מדובר, הרי טועה קוילר-קויץ' בראותו אותו כמשהו פשוט וישיר הרבה יותר ("לולא חסדי האל, אני הוא").

נוספת ועמוקה יותר לגבי הטרראגדיה. כאן לפנינו בני-אדם שזכו בכל היתרונות שלא ניתנו לאדם הפשוט: שלטון וזכויות-יתר, חירות ממחסור חמרי, כשרונות והליכות נאות שהם פרי החינוך של בני-טובים. מלוא האושר וטובו בהישג-ידם; אושר מן הסוג שאין ביד האדם הפשוט להגיע אליו; אושר בממדים הגדולים, הנהדרים והרו-מאנטיים ביותר שאפשר לצייר בדמיון. והנה דווקא אנשי פלאות אלה, על כל מעיני הכוח, הזכויות והסגולות שברשותם, מוצגים בטרראגדיה כמטרה לקלעיו וחיציו של הגורל האכזר; מתיי-רים יסורים קשים ביותר במבוכה, באימה וב-השפלה של גורל האדם; ולבסוף עליהם לשאת את האבידה וההשפלה האחרונה, זו של הכחדת האישיות במוות. והנה דווקא זה (כביכול אומרים לנו הדראמאטורגים הקודמים) הוא-הוא העושה את קורות-חיייהם כה מופתיות ומאלפות. שכן, אם הם, העומדים גבוה כל-כך מעל למדרגת האדם הרגיל, תודות לכוחם, זכויותיהם והאפשרויות לאושר שניתנו להם, עלולים "לנפול", לסבול ולהיכחד, הרי זה מן הסתם גורל כל האדם. אם דבר כזה עלול לקרות אפילו להם, עלול הוא לקרות לכל אחד מאתנו.

אם יקרה גם לנו הדבר, הרי אין בכך משום הוכחה כלל. כי מנין לנו שחיינו הקטנים אמנם יציגים לגורל לאמתו? לעומתם, אנחנו דלים, אלמונים, חסרי-ייחוד; טרודים ולחוצים תמיד בדאגות חמריות; סגורים בד' אמות של חיינו, ודרכנו אל מלוא ההתפתחות האנושית רצופה מכשולים. מתוך נסיונו יכולים אנו לדעת רק מה גורל-האדם בחסרונו ופגימותו; לעולם לא נדע מה יוכל להיות במלואו ובמידת שלמותו האידי-אלית — בהעדר הגבלה ומכשול, במצב של החי-רות בעיצומה, הכוח והזכויות בעיצומם, היופי ו-התפארת בעיצומם. לפיכך, מתוך חוויות הסבל והשכול שלנו, לעולם לא נוכל לדעת בוודאות, האם הסבל הוא גורלו האמיתי, האוניברסאלי של האדם. אולם יכול נוכל לדעת זאת מתוך נסיונם של הללו שחיייהם אינם גורים בתחומם, של אלה שהם עשירים, יפים, אצילים ובני-חורין.

משום שאני כה דומה לו, אלא משום שאני כה שונה ממנו—משום שלא זכיתי אף לאחד מיתרוונותיו, משום שאין לי אף אחד מסגולותיו וכשרונותיו לעמידה בפני גורל־האדם, ולכן אני חשוף ומחושף עוד יותר לכוח ההרסני. נוסחה זו היא, לדעתי, מדויקת יותר, משום ש־ היא מדגישה את זיקתנו העקיפה, זיקת־אמצעות, לגיבור הטראגי.

כלומר, טועה הוא בקבעו זיקה ישירה אל הגיבור הטראגי, ולא (כסברתי) יחס עקיף, באמצעותו של החזיון המוצג. אם אמנם זקוקים אנו לנוסחה שתבטא את זיקתנו אל הגיבור הטראגי, מן הדין שתהיה זו לא "לולא חסדי האל, אני הוא", אלא, כמו שכבר רמזתי קודם, משהו כעין זה: "אם דבר כזה יכול לקרות אפילו לו, הרי יוכל לקרות לי": לא

שירים

ברכה זק

אוכל למצא מקום פנוי
ומרחוק להתיצב ובעשן
לשתק ומן האוב פתאם להעלות
אתמול אחד ישן:

שריקת שפתים על שלגי נכר
(חלומותינו לא זמנו להתחטב
ביתד בחותם אחד), עצב לבנוני הולך סובב
ברוח ובעמק תהומות שדון מרדן כובל עצמו היטב.

*

בשעה נאלמת אחת נשמה יתרה, כשל שפת,
יוצאת עם אותיות שחורות מן העלים
של ספרה וכאילו מתפללת למרגלותיה תפלת יחיד.
אין לה גואלים.

ורגע מסתתם אחד,
כזה שקדם, כזה שיבוא, ובהכרה,
כל אות חזרת אל דפוסה.
בדין ובשורה.

*

מכאן ומעלה—אגדה. כי לו הייתה ממש, הן לא
הייתי מתירה ללב לכתב את כמיהתו הבקר מחדש. אמנם
אני חושבת שבאגדה יש עץ; חכמת־השמש מכוננת אל ורדות־פרחיו
כתרים והעץ גונו תפארת רכותו בתוך לבנם...

בינינו אלה זכוכיות צבועות ובאמת
איני רואה דבר שכן עיני אינן מקדשות
אל הצפייה מעבר... אל תחקר את פשר סימניו, הנת,
הן רק כי לפי שהוא חלום אמרתי לעצמי: אפשר לרשם.

מאמר חז"ל ופירושו

שרגא אברמסון

צויים במקרא. ושימש לו עילה פסוק בישעיה
 מח ט: למען שמי אאריך אפי ותהלתי אחטם
 לך לבלתי הכריתך, שמפרשו מלשון חוטם "ב"
 לשון המשנה, וממשיך: "וכמבטא הוה שמשמת"
 שים בו לגשמיים, לברואים ולבני תמותה, כן יי"
 אמר גם באלהים הגבור והנורא. אבל כל זה הוא
 רק סגנון בני אדם, במה שהם מבינים לפי רוחם
 ונפשם כמו שאמרו החכמים: 'דיברה תורה כ"
 לשון בני אדם"' (ברכות לא).

ומפרש את הפסוק: ולמען תהלתי אחטם לך:
 "ארחמך באהבה ובנדבה ולא אכרית שרשך.
 כמו שהוא אומר: למען ציון לא אחשה ולמען
 ירושלם לא אשקט (ישעיה, סב, א)", בדרך הי"
 לוכו הוא מדבר נגד המפרשים דברים כהווייתם ו"
 מרחיב הדיבור על פירושים מסולפים במקרא
 בכללם, ועיין שם באריכות.³ את דרכו של בן
 קריש מזכיר אף יהודה הדסי ב"אשכול הכופר",
 א"ב סימן סו דף לא ע"ד.⁴

כפירושו של א"ק פירושו אף רב סעדיה גאון
 ורב האי גאון ורבים אחרים. (והארכת בזה בה"
 ערותי לספר הפעלים הנגזרים מן השמות לרב
 יהודה בן בלעם ערך חטם; הספר יצא לאור בק"
 רוב).

כדרך ששימשו חז"ל בפסוקי מקרא ודרשום
 לצרכיהם, ואף על פי שידעו שאין מקרא יוצא
 מידי פשוטו, — ויש שדרשוהו קודם ולאחר מכן
 פישטוהו (עיין שבת סג א) — כך הוציאו חכמי
 ישראל בימי הביניים מאמרי חז"ל מידי פשוטם
 משום שלפי צרכיהם היו זקוקים למאמר חז"ל
 כדי לתלות בו את הרעיונות החדשים שנתגלו
 בימיהם וביקשו להם סימוכים בדברי קודמים.
 וכך המידה מהלכת בכל הדורות.

כידוע אמרו רבותינו ז"ל, "דברה תורה כלשון
 בני אדם" (ברכות לא ע"ב ושם נסמן).¹ או:
 "דברה תורה שתי לשונות" (ספרי במדבר פיס"
 קה כב): "מיין ושיכר יויר, והרי יין הוא שיכר
 ושיכר הוא יין, אלא שדיברה תורה שתי לשו"
 נות. כיוצא בו אתה אומר שחיטה היא זביחה
 וזביחה היא שחיטה, קמיצה היא הרמה הרמה היא
 קמיצה, עמוקה היא שפלה שפלה היא עמוקה,
 אות הוא מופת מופת הוא אות, אלא שדברה
 תורה שתי לשונות" והוא מה שאמרו (ירושלמי
 שבת פרק יט, ה"ב ושם נסמן): "לשונות כפולות
 הן והתורה דיברה כדרכה: הלוך הלכת, נכסוף
 וכספתי, גנב גנבתי".¹

עד שבא ר' יהודה בן קריש וב"אגרת" שלו
 (בתרגום העברי של משה כ"ץ הוצאת דביר עמ'
 נח) נתן מאמר זה עניין לביטויי ההגשמה² המ-

³ בספר פולמוס קראי נגד הרבנים שפרסם פרופ'
 אסף, "תרביץ" שנה ד', עמ' 204, הזכיר את ר'
 יהודה בן קריש שאסף מאמרי חז"ל שהם "נגד
 השכל", ורצו ללמוד מכאן על קראותו של אבן
 קריש, אבל כבר כתב ר' מאן, "תרביץ" שנה ו'
 ספר א עמ' 66 דברים נכונים בזה ע"ש.

⁴ וכתב בענין לשון הגשמה שיש במקרא ובענין
 לשונות מושאלים לאברים, לאדם (יד הלשון ו"לשון"
 חרב תדה וכיוצא בו) ולחיה: דבר ענייני וכוונני
 אזכיר מלמוד משכילי נ"ע, ומבאור יהודה
 בן קריש תש"ה ע"מ (=תעלה שכבת הטל על
 משכבו). ומעתיק מהאגרת. בוא וראה כמה כרוכים
 כרכר הדסי להגדיר את הענין ולא השתמש במ"
 אמר חז"ל דיברה תורה וכו' שהשתמש בו ר' יהודה
 בן קריש. ואפילו בראש אלף בית ע כשהוא מתק"
 רב ללשון חז"ל, הוא מנסח את הדברים אחרת:
 (קצף ונחמה וכיו"ב) בלשון בני אדם דיבר.

¹ אבל מה שנאמר בתורת כהנים פרשת קדושים
 ראש פרשה יוד: "דיברה תורה כלשון בני אדם
 לשונות הרבה וכולם צריכין להידרש", אשגרת
 סופרים היא, וליתא בכתב יד רומי, במדרש הגדול
 (שהעתיק מכאן) ולא בפירושו הראב"ד ובפסיקתא
 זוטרתא, "דרך תמים" שב"תומת ישראל" ובילקוט.
 ועוד שהוא סותר את עצמו שאם דיברה תורה כל"
 שון בני אדם — אין צורך לידרוש! וכבר הובא
 בשמי בקצרה ב"אוצר לשון התנאים" (ספרא) של
 בנימין קוסובסקי חלק ב' עמ' 1166 ועיין ירושלמי
 ראש השנה פ"א ה"ה: א"ר יצחק דיברה תורה בכל
 לשון.

² והוא מביא כמה דבורי ה"גשמה" באף, בשכתיים
 וברוח וממשיך בכמה ביטויים כגון שתיקה ומנר"
 חה. עיין שם.

לה לראות ומשמיעין את האוזן מה שיכולה לש-
מוע". ובנוסף ב, שם פ"ג: "מכנין אותו לבריו-
תיו בשביל שתנוה האוזן ותהא יכולה
לשמוע".

אם כן אין כאן עניין של "העברה" והשאלה"
אלא של "הנמכת" הקול. אבל כרגיל פרשוהו
אחרת.

וכבר ר' אלבו בספר העיקרים פ"א א פירשו
כך ואמר: וזהו דרך אנקלוס הגר ויונתן בן עוזי-
אל ושאר חכמי ישראל שפי' כל הפסוקים שבאו
בתורה ובנביאים מורים על ההגשמה באופן מס-
כים אל האמת וכו' ואמרו: דיברה תורה
כל שון בני אדם וכדי לשכך את
האוזן (הובא במלון ב"י עמ' 7098 וע"ש
עוד).

וכן אמר דונש בן לברט בהשגותיו על מנחם
בן סרוק. עמ' 28: "ואל תתמה מן וישתומם (יש-
עיה נט טז) כי יש כמוהו בתורה, ויתעצב אל לבו
(בראשית ו ו) וגם ותקצר נפשי בהם (זכריה יא
ח) וכן בכל צרתם לו צר (ישעיה סג ט) כתוב
באל"ף ונקרא בוי"ו, והאלהים יתרום שמו הוא
מרומם מדאגה ושממון ומתעלה מקוצר נפש ומ-
עצבת לב אבל נאמר דברה לבני האדם להשמיעם
כדי נחם ולהשכילם כדי מדעם".

שינה קצת את לשון המאמר וכתב על פי
המכילתא.

ובפירושו רבינו יוסף בכור שור לבראשית
יא כו: "אין לתת דמיון ודמות ותמונה למעלה
כדכתיב (דברים ד טו) כי לא ראיתם כל תמונה
וכו', אינו אלא לשבר את האוזן⁶ שיבין בראיה
בהלוך ובלקיצה, דאין דרכם רק בעינים וידיים
לפי שלא ראה מעולם אדם עניין אחר. ומה שכ-
תוב (יחזקאל א כו) ועל דמות הכסא דמות כמר-
אה אדם, כך היה נראה בעיניו על ענין החוון
וכו'".

ומכאן ואילך מצוי שימוש זה הרבה בספרות.
דוגמא אחרת. אותו מאמר מפורסם "למה נקרא

ורב האי השתמש במאמר דברה תורה כלשון
בני אדם והרחיב שימושו לא בדברי המקרא בל-
בד אלא אף בדברי חז"ל, עיין אוצר הגאון-
נים — הפירושים לברכות עמ' 92: לאיו (לאו)
על פשטאה אמרוה אלא בתורת משל למשל
(קרי למשל) את הדבר בדברים שנודעין בינו-
תינו למראית עין כי היכין דדברה תורה בלשון
בני אדם דהא נביאים ממתלין ואומרין עין [י"י]
יד י"י ויתר אף י"י עלה עשן באפו ואש מפיו
תאכל, ולאיו על פשטה אלא בתורת משל ולשון
בני אדם וכו'.

בוא וראה, חז"ל כשרצו לומר אותם הדברים,
כלומר שאין מקרא כפשוטו, לא נזקקו לדיבור
"דיברה תורה כלשון בני אדם" אלא נקטו לשון
אחר, "שיכך את האוזן" מכילתא בחדש ראש
פ"ד: "לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע
כיוצא בו (כמו "עשן הכבשן" שלמעלה מזה).
אריה שאג מי לא יירא, מי נתן כוח וגבורה
בארי, לא הוא, אלא הרי אנו מכנין אותו מבריו-
תיו כדי לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לש-
מוע. כיוצא בו והנה כבוד אלהי ישראל בא מד-
רך הקדים וקולו כקול מים רבים וכו' מי נתן
כוח וגבורה במים, לא הוא, אלא הרי אנו מכנין
אותו מבריותיו לשכך האוזן". אמנם באבות דרבי
נתן פ"ב אמרו בענין הזה: "איזהו סייג שעשו
נביאים לדבריהם, הרי הוא אומר ה' כגבור יצא
כאיש מלחמות יעיר קנאה יריע אף יצריח (ישע-
יה מב יג); לא כגבור אחד [בלבד] אלא ככל
הגבורים שבעולם, כיוצא בו אריה שאג מי לא
יירא ה' אלהים דיבר מי לא ינבא, לא כאריה אחד
בלבד אלא ככל אריות שבעולם. כיוצא בו והנה
כבוד ה' אלוהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו
כקול מים רבים והארץ האירה מכבודו, כקול
מים רבים זה גבריאל המלאך והארץ האירה
מכבודו אלו פני השכינה, והלא דברים ק"ו מה
גבריאל שהוא אחד מאלף אלפי אלפים וריבי רב-
בות שעומדים לפניו קולו הולך מסוף העולם ועד
סופו, מלך מלכי המלכים הקב"ה שברא העו-
לם כולו ברא העליונים וברא את התחתונים על
אחת כמה וכמה. אלא מראין את העין מה שיכו-

⁶ על 'שבר אוזן' עיין חנוך ילון, פרקי לשון עמ'
304.

מעשיות" מהדורת גסטר עמ' 138), ששאלו בני רומי את ר' מאיר למה נקרא שם חזיר חזיר אמר להן שהוא עתיד לחזור. אלא ששני המדרשים האלה, שהם אחד כידוע, אינם אלא ילקוטים, שהכניסו לתוכם כל שידוע להם מן המדרשות ומן הספרות שלאחר המדרש. וודאי מתוך ספרים מאוחרים הגיעה להם פיסקה זאת. תדע לך שהוא כן שתיכף בסמוך נאמר על ידי ר' מאיר דרוש אחר ל"חזיר" שהוא עתיד לתחזיר מתן שכר לבעליו, והוא מאמר החכמים ("רבנין") שבמדרש קהלת.

ואף הסיום במדרש הגדול ובספר המעשיות: ועוד היה ר' מאיר אומר עתיד חזיר להיות גוון מלתין וכלב גלקטינין—הוא שיבוש על פי הדרשות על "חזיר" שלפני כן, ובמדרש קהלת רבה המאמר הוא על "זאב". ועל זה אמרו לו חכמים דייק (ר') מאיר ואן כל חדש.

כיוצא בזה אף המדרש התמוה על הכתוב (תהלים קמו ז) ה' מתיר אסורים—מתיר אי-סורים. נראה שמעיקרו לא היה בו אלא מה שיש בויקרא רבה פכ"ב, (ומקבילותיו בחולין קט סוף ע"ב תנחומא פרשת שמני ועוד הרבה): מה שאסרתי לכם התרתי לכם אסרתי לכם חלב בבהמה והתרתי לכם חלב בחיה, אסרתי לכם גיד הגשה בחיה התרתי לכם בעוף, (וכל השורה כולה). זה עיקר המדרש. אולם לאחר מכן הרחיבו את משמעותו כדי לפרנס את הרעיון של העולם שיבוא על תיקונו ויחזור לשרשו כמות שהיה לפני מתן תורה. ודרשו (מדרש תהלים מהדורת בובר קמו אות ד) ⁷: "יש אומרים כל הבהמה כשנטמצאת בעולם הזה מטהר אותה הקב"ה לעתיד לבוא וכה"א (=וכן הוא אומר) מה שהיה הוא שיהיה מה שנעשה הוא שיעשה (קהלת א ט) ומה שנעשה טהורים היו מקודם

⁷ בהערה שם כבר ציין ל"ישועות משיחו" של אבר-בנאל העיון הרביעי פרק שלישי [ושם אף העניין של חזיר שעתידי להתירו לישראל] שמסר בשם המפקיר שהביא ראיה לביטול התורה לעתיד לבוא מבראשית רבתי לר' משה הדרשן פרשת מקץ (=פוגיא פידעי עמ' 802) והוא המדרש שבמדרש תהלים.

שמו חזיר שעתידי הקב"ה להחזירו לישראל", ש-הרבו לדבר בו ורבו בו הנוסחאות.

ואין ספק שהעיקר הוא כמו שהובא בויקרא רבה סוף פרשה י"ג: "זאת החזיר זו אדום והוא גרה לא יגר שלא גרה מלכות אחריה ולמה נקרא שמה חזיר שמחורת עטרה לבעלה הה"ד ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשיו והיתה לה' המלוכה" (ועיין מדרש קהלת פ"א ט: שעתידי להחזיר את המלכות לבעליה).

ובאותו מובן הוא בפיוטי ייני מהדורת זולאי עמוד רל:

השבעתי אתכם בני צדק מיעיר / אה [בת]-
כם באיבתו בלי להעיר ואשכם בקשו בלי
להבעיר / עד שתחפוץ עת הזמיר / ועונת ע-
מיר ויבשל קציר / ויבאש בציר [ו]יבש חציר/
ויבקע חזיר / ומלוכה יחזיר
לבעליה קדוש.

ודברי ייני מעידים כמאה עדים על הענין שב-ויקרא רבה ⁸.

אולם אחר כך, משנתפשטו רעיונות הקבלה, התחילו לדרוש ה' מתיר אסורים על התרת אי-סורים, נתנסח המאמר של ויקרא רבה גיסוח חדש, שעתידי הקדוש ברוך הוא להחזירו לישראל, כלומר שהחזיר יותר באכילה! ונחלקו כיצד יותר, שישתנה טבעו ויהיו בו סימני טהרה או שהכל יחזיר לשרשו. והדברים ארוכים.

אמנם גמצא במדרש הגדול לויקרא, מהדורת רבינוביץ עמ' 211 (ובשינויים קלים ב"ספר ה-

⁸ המאמר השני במדרש קהלת: רבנין אומרין לעתיד לבא הקב"ה מוציא כרוז ומכריז ואומר כל מי שלא אכל בשר חזיר מימיו יבא ויטול שכרו, והרבה מאומות העולם שלא אכלו בשר חזיר מימיהם והם באים ליטול שכרן, באותה שעה הקב"ה אומר נשתכרו אלו שני עולמות לא דיין שאכלו עולמן אלא הם מבקשין לאכול עולמן של בני עוד, באותה שעה הקב"ה מוציא כרוז פעם שניה ומכריז ואומר כל מי שלא אכל בשר נבלות וטרפות שקצים ורמשים (אם לא אכל משלו אכל משל הברו). הוי למה נקרא שמו חזיר שעתידי להחזיר הגדולה והמלכות לבעליה. סיום זה קשה, שהרי לפי רבנין אין מחזירין את הגדולה על ידי החזיר אלא על ידי כל נבלות וטרפות שקצים ורמשים, וכנראה אינו אלא "דרוש" של המאמר שעתידי להחזיר ולא עיקר.

לדרשות ר' אבן שועיב, הוצאת 'מקור' ירושלים תשכ"ט, עמ' 12.⁹

והרי אנו באים למאמר שהוא עיקר כוונתנו בזה: אמרו ביומא כט ראש ע"א: הרהורי עבי-רה קשו מעבירה וסימניך ריחא דבשרא. ופירש רש"י: תאות נשים קשים להכחיש את בשרו יו-תר מגופו של מעשה. ריחא דבישרא המריח בשר צלי קשה לו ריח מאד שמתאוה לו¹⁰. וכעין זה בפירוש ר' אליקים: שהמהרהר אחר העבירה ואי-נו עושה קשה לגופו שמכחישו יותר מאילו עו-שה העבירה. ריחא דבשרא שריח רע¹¹ ש-ב בשר קשה יותר מאילו אכלא (=אוכלו).

וכיוצא בו בתוספות ר"ד: פי' יותר מתאוה אדם על העבירה כשהרהר עליה, מעבירה עצי-מה כשהעבירה לפניו ועוסק בה וסימניך ריחא דבשרא כשהאדם מריח הצלי יותר אדם מתאוה לריחו ממה שהיה מתאוה אם יהיה הבשר לפניו. הצד השווה שכולם מפרשים ענין גופני פשוט. אולם הרמב"ם ב"מורה נבוכים" פ"ח מהחלק השלישי פירוש פירוש אחר. וזה לשונו: כבר ידעת אמרם הרהורי עבירה קשין¹² מעבירה ולי בפירושו פירוש נפלא מאד והוא השאדם כש-ימרה אמנם ימרה מצד המקרים הנמשכים אחר החמר שלו כמו שבארתי שהאדם לא יעשה מרי רק בבהמיותו אבל המחשבה היא מסגול[ו]ת ה-אדם הנמשכים אחרי צורתו וכשיחשוב במרי וב-עבירה ימרה בנכבד שבשני חלקיו. ואין חטא מי

⁹ את הנוסחאות השונות במאמר זה כבר אסף צונץ בשעתו, עיין Gesammelte Schriften כרך שלישי, עמ' 221-224. וראה דברי אפשטיין בספר זכרון לגולק וקליין עמ' 40 (הערה) ועמ' 49 שם (דברי אלבק). ויש להוסיף דברי ר' יעקב עמדין בסידורו, בפירוש "פרק שירה" (ראש פרק חמישי): ואפי' החזיר אמרו רז"ל שעתיד הקב"ה להחזירו לנו ול-התירו, אכן מפני גודל טומאתו א"ל שום תיקון עכשיו עד לע"ל שיעביר הקב"ה רוח הטומאה מה-ארץ וכו'.

¹⁰ בתוס' ישנים: בשר שמן שקשה להריח בו ואינו אוכלו יותר מדאכלו.

¹¹ באפוהי למו"ג ח"ג פ"ח: הבשר הנבאש מי שמריח בו יותר קשה לו מצד שהוא חוש דק מה-טעם ממי שיאכלנו ולא יריח בו לפי שחוש הטעם יותר עב ויותר גס.

¹² קשין, כך בכל הראשונים שדבריהם יובאו להלן.

לבני נח... ולעתיד לבוא הוא מתיר אל כל מה שאסר. ויש אומרים אינו מתירן לעתיד לבוא שכה"א (=שכן הוא אומר) אוכלי בשר החזיר וגו' (ישעיה ס' יז). ומה אם למי שהיה אוכלם הוא מכרית ומאביד, הבהמה הטמאה לא כל שכן, ומהו מתיר אסורים אין איסור גדול מן הנדה וכו'.

הפירוש השני אף הוא אינו ממש כמו בויק' רא רבה הנ"ל אלא כעין הדרש הזה. ואף בו יש כבר גוונים למחשבת היתר אסורים, אבל דרך דרש וזה לשונו:

אין איסור גדול מן הנדה שהאשה רואה דם ואסרה הקב"ה לבעלה, ולעתיד לבוא הוא מתיר-רה, וגם את [רוח] הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ (זכריה יג ב) ואין טומאה אלא נדה שנאמר ואל אשה בנדת טומאתה (ויק' רא יח יט) וכו'. ועיין 'י בער, ספר זכרון לגו-לאק וקליין עמ' 39.

וידוע ומפורסם בכל ספרות הפולמוס היהודי-הנוצרי שכרכו את שני המאמרים על "חזיר" ועל מתיר אסורים יחד להוכיח שלפי דעת חז"ל עתידה תורה להתחדש ולהתבטל.

מעתה צא וראה מה שאירע בספר אחד: בדרשות ר' יהושע אבן שועיב סוף פרשת שמי-ני (דפוס קראקא דף מו ע"ב) הביא את המד-רש: החזיר זה אדום, למה נקרא שמו חזיר שמחזיר עטרה לבעלה, אבל בסוף פרשת מטות ומסעי (דף עה ע"ג) כתב: וראיתי במדרש ר' שמעון בן יוחאי... שכל הד-ברים בבריאת העולם היו טהורים ולא היה טומ-אה בעולם לא באדם ולא בבעלי חיים והוא שא-מר הכתוב והנה טוב מאד. והנחש הטיל זוהמא בעולם בבריותו ונטמא הכל ולעתיד לבא יטהר הכל שתפסק הזוהמא כמו שאמרו חזיר שעתיד לחזור לישראל.

כאן לפנינו ניסוח אחר על פי דרך הקבלה. וכבר העירותי על זה בקצרה וברמזו בפתיחת

⁸ כך צ"ל. — דרש אחר על הכתוב בזכריה נמצא ב-תנחומא חקת (בובר אות כו וע"ש הערה רס); ילקוט המכירי לזכריה שם.

שההרהור הרע נשאר עמו ועל זה הצד יהיה ההרהור התמיד יותר קשה מן העבירה.

וכעין זה בדרשות הר"ן דרוש ששי: כי הכוונה היא העקר במצוות וכן הענין בעצמו ב"עבירות כי מחשבות האדם בהם קשים מגופה של עבירה. ונ"ל שזהו מה שאמרו חז"ל ביומא הרהורי עבירה קשין מעבירה ואע"פ שהר"ם פירש יפה ב"מורה" וכו' עדיין יש לי לחדש בה דבר, כי מי שעושה עבירות בתמידות ואינו עושה תשובה מהן איזו מחשבת שורש רע פורה מלבו שאם לא כן היאך ימשך תמיד לאבד דבר יקר ונכבד בעבור דבר קל עובר בשעתו ולא היה תמיד עומד בעונש גדול אם לא שאי-זה שורש רע פורה בלבד.

ובספר "מדרשי התורה" להקדוש אנשלמה אש-תרוק עמ' 191: הרצון בזה כשאדם עובר עבירה חוטא בחלק הבהמי במה שנמשך אל החומר, ומפורש עונשו לפי איכות החטא, אבל כשאדם חוטא בהרהור הוא חושב שכשם שמחשבתו געלמת מבני אדם כן געלמת מהבורא ולא יאמין כי בוחן לבבות ה'. ועוד שהוא מחטיא השכל שהוא בן חורין ומשעבדו כמו שביאר הר"ם ב"מז"ל. גמצא שאחר שהוא חוטא במחשבתו בעצ-מותו ית' ידמה לעובד ע"ז¹⁴ וכו'. ועוד כי זה החטא והוא הרהור יותר מתמיד ונקל לחטוא בו מפועל החטא, כי הפועל לא יודמן בכל עת והרהור לא ימנעהו דבר וכו'. או אמר הרהור עבירה קשין בסבת כי מי שעבר עבירה יתחרט ממנה ויתודה עליה ומהרהור לא יחשוב לו עון ולא יתודה אבל יאמר כלום עשיתי מעשה וכו'¹⁵. וכן הובא בארחות חיים לר"א מלוניל, הלכות ראש השנה סוף אות כה:

ויש לכל אדם להזהר מכל הרהור עבירה, שהרהורי עבירה קשין מעבירה פר"ש¹⁶ שלא

שעבר והעביד עבד סכל כחטא מי שהעביד בן חורין חשוב כי זאת הצורה האנושית וכל סגו-לותיה וכל כוחותיה אי"צ להשתמש בהן אלא במה שהן ראוין לו להתדבק בעליונים לא לרדת להשיג השפל¹⁸.

ופירוש זה הובא בסת"ם בספר "בתי הנפש והלחשים" לר' לוי בן אברהם, ידיעות המכון ל-חקר השירה העברית בירושלים, כרך חמישי, עמ' כט:

ורע הרהור עבירה מעבירה / כדברי בעלי חכמה וסופרים / הכי המרה בנכבד מחלקיו / ואין לך חטא כמו מעביד גבירים.

ואף באבודרהם, סדר ברכת המזון ופירושה, בברכה לבעל הבית: ואל יודקק לפניו שום חטא וכו' ודבר הרהור עבירה מעתה ועד עולם. פירשו המחבר: משום דהרהורי עבירה קשין מעבירה והטעם בזה כי העובר עבירה חוטא בגופו והמהרהר בה חוטא בשכלו שממנו יבוא הרהור. והש-כל חשוב מן הגוף.

וכך אף בסת"ם ב"צדה לדרך" לר' מנחם בר' זרח מאמר חמישי כלל ראשון סוף פרק שני. פירוש הרמב"ם הובא בשמו בספרו של המא"ר רי "חבור התשובה", מהדורת סופר עמ' 170: ולרב הר"מ ז"ל פירוש נאה וכו' (והתכוון לכאן וע"ש הערה 1).

והמאירי עצמו מפרש: כי הרהור יקל לבעלי לא ירגיש ממנו והוא סבה לו להחטיאו תמיד, ואם יארע לו חטא קל או חמור ירגיש בו ויבוש עליו וישוב ממנו ולא יוסיפו לחטוא, אחרי

¹⁸ מעין דברי הרמב"ם פירש ר' ידעיה הפניני בפירוש האגדות שלו (מהדורת בובר אות לט עמ' 31): למנצח אל תשחת זורו רשעים מרחם. אמר להם הלב הזה לא נברא אלא להאמת שנאמר ודובר אמת בלבבו (תהלים טו ב) ואתם לא כן הייתם אלא אף בלב עולות תפעלון. רצו שהמח' שבה היה החלק הנכבד באדם והתיחדה בו שישגי מעלתו האפשרית לו מהשגת האמתית וסבה מהת-רחק מהחומר כמו שבה נתעלה על שאר הגופות הנמוגים. וזהו אומרם לא נברא הלב אלא לאמת וזה הוא שעור החוטא כשיטרידוהו המחשבות ב"פעולות המגונות המרחיקות ההצלחה, על דרך מה שפירש הרב ז"ל הרהורי עבירה קשין מעבירה. כונת הפירוש הוא היא כונת זה המאמר בשוה.

¹⁴ דבריו מוסבים על הכתוב ולא תתורו אחרי לבבכם והעיר לבכון המהדיר עפפנשטיין בהערה 4: נ"ל דהמחבר דבר פה מענין זה כיון שאז"ל בספרי פ' שלח שם: ולא תתורו וגו' זו מינות, וע"ש עוד.

¹⁵ כפירוש המאירי הנ"ל.

¹⁶ כרגיל הוא ר"ת של פירש רבנו שלמה (רש"י), אבל כאן אין הכוונה לרש"י, וכנראה הכוונה לרשב"א.

לעצמו אינו בר חיובא אלמלא לא נצטרפו אליו ההרהור והמחשבה.¹⁷ והוא היחיד שכבר דיבר על "עונש" על מעשה. כלומר ההרהור גורם לעונש על מעשיו. והעונש הוא עונש ממש על העבירות.

אף בעלי הקבלה לא פירשו את המאמר כפירוש הפשטנים, ולפי ידיעתי ר' עזריאל בפירוש האגדות שלו הוא מהראשונים שבהם.

בפירושו לתענית עמ' 40 בדברו על המחשבה ועל דבקותה בעליונות אמר: ועל כן החסידים הראשונים היו מעלין מחשבתם עד מקום מוצאה והיו מזכירין המצוות והדברים ומתוך הזכרה והמחשבה הדבקה ביותר היו הדברי' מתברכי' ומתוספים ומתקבלים מאפיסת המחשבה כאדם הפותח ברכת מים ומתפשטת אילך ואילך, כי המחשבה הדבקה היא המקור והברכה והמבוע אשר לא יפסק ולכך המדביק המחשבה בהרהור רע הוא נענש מפני ההרהור והרהורי עבירה קשים מעבירה וכן הרהורי מצוה טובים מן המצוות.

לא פירש המחבר לאיזה עונש התכוון ואפשר לפרשו כפשוטו שהכוונה לאותן עבירות שאדם נענש עליהן אף לפי המחשבה, עיין קידושין לט, ב, מ ע"א, והוא מסביר כאן מה טעם צירוף המחשבה גורר עונש.

וחידוש יש כאן: "הרהורי מצווה", שלא שמענו עליהם עד כאן. ויש צורך לפרשו על פי הדרך הזו, שאף במצווה יש שנותנין שכר על המחשבה כגון חשב לעשות ונאנס ולא עשה (ברכות ו, ע"א).

ו"מכי המחשבה הדבקה" עד "מעבירה" הועתק בסתם מילה במילה (ונשמטה חיבה אחת (ולכך [המדביק, כצ"ל] המחשבה), בחידושי אגדות דות לרשב"א לחגיגה יג א, עיין חידושי אגדות לרשב"א ירושלים תשכ"ו עמ' פא.

ויותר מזה בריקנטי לפרשת ויחי על הכתוב ויכל יעקב לצות את בניו: והתבונן על היסוד

להצטרך הסליחה אמרו כן, אלא הוא כקצת אותן הדברים שמעכבין את התשובה שיש מהן שמצד קלות הענין יקל עליו ולא יתעורר לתשובה. ואף זה מאותו המין. אבל העבירה עצמה כשעשאה יבוש עליה ויתעורר לשוב ויתחרט. וזה שהורה הלשון כשלא אמר אלא קשין, כלומר קשה לפרוש ממנו — והר"ם אמר בענין אחר והוא וכו', ומביא פירושו של הרמב"ם הנ"ל.

ולבסוף, דברי רב חסדאי קרשקש, אור ה' מאמר ב כלל ד פרק ה: וכמה נאות על זה מאמר ז"ל הרהורי עבירה קשי' מעבירה. וזה שלמה שהעבירה מורכבת משני עניינים אם הפעל בעצמו ואם בחירתו ורצונו בו, והיה העונש המגיע בה אינו אלא מפאת הרצון והבחירה אשר כנה במאמר הזה בהרהור, הוא מבואר שהיותר קשה בשניהם הרצון והוא ההרהור וכו'.

וכשאנו מתבוננים בטיבה של דרך פירוש זו אנו רואים:

(א) פירושו של הרמב"ם אינו עסוק בעונש על המחשבה ולא בחומרותה אלא בכללותה, כלומר בערכה וממילא בחשיבות שמירת טהרתה. ולא ירד הרמב"ם כלל לשאלה של "מחשבה טובה" וכל הנמשך מזה.

(ב) פירושו של המאירי שכבר נתפתח מפירוש של הרמב"ם וכאן מדובר על חומרת ההרהור שגורם רעה לעצמו שאינו שב בתשובה ומתמיד בהרהורים רעים, וכך מפורש באחד הפירושים במדרשי התורה (האחרון) ובארחות חיים בשם הר"ש.

(ג) ההרהורים מכיון שהוא מתמיד בהם מורים על שורש רע שבלב. וה"עונש" שהוא מדבר עליו אינו עונש ממש על מעשה חטא אלא עונש שהוא מאבד דבר יקר כמו המחשבה שהיא המסגרת את האדם.

(ד) יש בהרהור משום "גילוי פנים" כאילו אין ה' יודע מחשבותיו, מתמידים בהם יותר מאשר במעשה (מדרשי התורה).

(ה) בא ר"ח קרשקש והעמיק והוסיף: לא ההרהור לעצמו בלי מעשה הוא שהתכוונו אליו חז"ל, אלא ההרהור שעם המעשה כלומר מעשה

¹⁷ קשה קצת לפרנס לשון "הרהור" כאן, ולפי דרכו של ר"ח צריך היה לומר מחשבה. כעין "מחשבה עושה פירות", קידושין דף מ ע"ב.

תשמיש כמו שא' ז"ל גדול הרהורי ע' - בירה מגופא דעובדא, כי החוטא בו-כות המחשבה יגע בצנור העליון דבר שאין בו גשם ועובי וחומר וישתבשו המקורו' כמי שיגע במלך עצמו בעת מלחמה אבל החוטא בגוף הלא בחומר וצורה אשר לא יפעל בלתי הצורה ואי לאו הצורה לא יחטא הגוף.

ויש כאן ערבוב רעיונות, וקצת מעין דברי קרשקש שהזכרנו לעיל. וכיוצא בו בדברי ר' אברהם סבע ב'צנור המור' פרשת ויקרא ד"ה היוצא לנו מזה: ולפי שחטא אדם הראשון הוא דבר סתר והוא קצץ בנטיעות והוא חטא מח' - שבה בהרהור הלב והוא החטא החמור מכל החטאים כאומרם ז"ל הרהורי עבירה קשים מע' - בירה לפי שחוטא בלבו ונפשו ו' - לא בגופו ועולה מחשבתו למעלה ואומר מי יודע רוח האדם העולה היא או יורדת או מה לפנים ומה לאחור.¹⁹

ובאותו ענין אף בדברי "הפליאה" (ספר הקנה הוא הפליאה' דפוס קארעץ תקמ"ד, דף כג סוף ע"ב): ואסור לקרות קריאת שמע ולהסתכל בא' - שה פן יבא להרהור אשר הוא נדבק במדות יותר מן העבירה, וזהו הרהורי עבירה יותר ק' - שים מעבירה.

וסכום כל הדעות של ההולכים בדרך הרמב"ם ובמקצת אף דעות המקובלים נמצא ברבנו בחיי בכד הקמת אות טהרת הלב:

השכליות שבאדם ושורש הנפש השכלית על-יון עד מאד וא"כ המחשבה והנפש עיקר אחד להם ולפיכך יש כח באדם השפל לעלות ולהורי' ריד במחשבתו. ומעתה יתעורר האדם החוטא כ' - שהוא מטמא בהרהוריו הרעים המחשבה הטהור' - רה הזאת כמה לו עוונות וחטאים ועל זה אמרו הרהורי עבירה קשין מעבירה כלומר קשין על הנפש מעבירה²¹ עצמה. לפי שההרהור תלוי

הגדול שאגלה לך במאמר רבותינו ז"ל האבות מתו בנשיקה כי כשהיו החסידים ואנשי מעשה מתבודדים ועוסקים בסודות העליונים היו מדמים בכוח ציור מחשבותם כאלו הדברים ההם חקוקים לפנייהם וכשהיו קושרים נפש בנפש העליונה היו הדברים מתרבים ומתברכים ומתגלים מא' - ליהם מאפיסת המחשבה כאדם הפותח בריכת מים ומתפשטת אילך ואילך כי המחשבה הדבקה היא המקור והבריכה והמבוע אשר לא יפסק ולכן המדביק המחשבה בהרהור רע קשה מעבירה כענ' - ין שאמרו רבותינו ז"ל הרהורי עבירה קשין מעבירה.

וב"אגרת הקדש" המיוחסת לרמב"ן הפרק הח' מישי (במנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה חלק ד הוא בשער הרביעי מעמוד 101 ואילך) נמצא-אים חלקים גדולים שישנם אף בפירוש האגדות לר' עזריאל והוא הקשה סתירת שני מאמרים: הנה רבותינו ז"ל אמרו (קידושין מ ע"א) מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה חוץ מעבודה זרה, ובמקום אחר אמרו הרהורי עבירה קשים מעבירה ע"ש. וכבר הרחיב בדברים, לענין שהוא עסוק באגרת¹⁸ ואומר בסוף: ואחר שהודענוך זה התבונן וראה בהיות הרהורי עבירה קשין מעבירה כי בהיות האדם חושב בדברי רשע וטנפה מחשבתו בטנופה בעליונים והרי נפשו מחוייבת לשמים שהרי הוא טמא אותה אבל אלו עשה עבירה למטה לא נגע אל השמים משפטה אז יקל מעליו יותר מן ההרהור הרע שהוא נדבק בעליונים¹⁹ והוא קרוב לקצץ בנטיעות וכו'.²⁰ כעין דברי הרמב"ם ביסור' דם, אלא שהדברים נאמרו על דרך הקבלה ומו' סיף עליהם עניין חשוב של קיצוץ בנטיעות. והוא הוספה של מה ששמענו ב' - דברי ר' עזריאל!

ומכאן בוודאי לקח בספר "ציוני" לפרשת נצ' - בים: בכאן סוד שחייב אדם לקדש עצמו בשעת

²⁰ כלומר מי יראני. ועוד שהוא פוגם ממש.
²¹ באות 'ראש השנה' (הראשון) בכד הקמת הוסיף קצת גוון: וביאור הדבר קשין על הנפש לפי שמחשבת העבירה קבועה בנפש לעולם וכמו ש' אמרו קשורה בו (עיין מסכת עבודה זרה דף ה ע"א) ופעולת העבירה אינה אלא לפי שעתה ע"ש.

¹⁸ והעתיק ממנו הרבה ברקנטי לפרשת תצא.
¹⁹ ועיין בספר חרדים בסוף הספר מצות התשובה, פרק רביעי, ברה"מ בשנת חנם, בחלק שמדבר על השכל [הלב]. ועוד ידובר בזה.

הוא מפרש כאן: לפי שההרהור הזה יוצא לידי פעולה ומתגלה בגוף ועל כן קשה מעבירה בלא הרהור שהרי בזה הרהור ופעולה ובוזה פעולה בלא הרהור. ואח"כ הוא מביא מה שכתב אף בכד הקמח 'טהרת הלב' ומה שהביא שם בשם הרמב"ן, כתב כאן בפירושו בסתם וממילא הסדר השתנה ע"ש (ודברי שעוועל במהדורתו יש לתקן הרבה!). וכבר ראינו כאן דברים על "עונש" על המחשבה!

ואת רוב הדעות הביא ר' יצחק אל-חכים²² בהגהה בסוף ספר 'אור החיים' לר' יוסף יעבץ בקיצור, ומוסיף לגסס: (א) ההרהור בכוונה ורצון; החטא בלא דעת; (ב) ההרהור מכוח השכל, החטא מעשה החומר; (ג) בהרהור אינו חוזר בתשובה שאינו מכיר בחטאו ואילו במעשה חוזר בתשובה; (ד) ומוסיף: עוד יש לומר ששאלת קשים הוא לשון קש, שכמו הקש הוא הכנה והתחלה להבעיר העצמים הגדולים ההרהור הוא התחלה לעורר היצר לעשות העבירה, שאם אין הרהור אין עבירה וכו'; (ה) קשין להפרד מהם לפי שעדיין הלב רעב וצמא וכשעשה העבירה ואכל ושבע ומה לו עוד לחטוא והנה מהרה יתן אל לבו לחזור בתשובה.

ובתפלה למשה, אלמושינו, דפוס קראקא תקפ דף ט ע"ב (ראש החלק הראשון של המאמר הראשון) מביא תחילה הבדל בין הרהור שהוא משפט השכל והקש שכלי והעבירה היא פעולת החומר מצד עצמו ומצדו לכאן את דברי הרמב"ן הנ"ל שמדבר על שני הרהורים לפני מעשה ולאחר מעשה, וזה לשונו: ולא אמרו הרהורי²³ עבירה ולא הרהורי עבירות לרמוז לשני מיני הרהורי עבירה אחד קודם עשייתה והאחד אחר עשייתה שהוא היותר רע וכו' כי ההרהור אחר העבירה יורה על הקניין בה (עיי' לעיל בדברי הר"ן) והעדר החרטה ועיין שם בביאור הדברים.

ויש להביא כאן דבר שהוא משום פליאה ו-

בלב והנפש משכנה בלב ולכן כשהוא מטמא או-תה במחשבה רעה קשה יותר מן העבירה עצמה כי העושה עבירה עצמה אין המחשבה טרודה כל כך.

ויש שפירש קשין מעבירה, קשין לפרוש כי רגילות המחשבה בהם מביאה את האדם לידי עבירה.

ויש שפירש עוד קשין מעבירה כי המחשב עבירה אחת לגנוב או לגזול או לבא על אשת איש יחשוב בלבו אם יבא אדם שם כנגדו לבטל מה שאני רוצה לעשות אחרת או אהרגו כדי שאשלים חפצי. ונמצא כי כשגנוב או גזל או בא על הערוה שעשה גמר העבירה אבל ההרהור הוא קשה מגוף העבירה לפי שהרהור וגמר בלבו להכות ולהרוג ולעשות העבירה ב-סוף.

אבל הרב הגדול הרמב"ן ז"ל פירש הרהורי עבירה קשין מעבירה אחר מעשה העבירה, שכיון שעשה העבירה כבר ועוד הוא מהרהר בה בזה קשה לענין עונש הנפש מעבירה עצמה אבל קודם מעשה העבירה אין עונש קשה ואינו נענש כלל שהרי ארז"ל מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה, ואינו נענש עליה וכו'. ותמה על זה רבנו בחיי, ואמר אחר כך: אבל יש לומר בעיקר הדבר כי בוודאי יש עונש על ההרהור בלא מעשה כלל וכאשר ההרהור הזה מצוי באדם אע"פ שאין בו מעשה הנה זה סימן המכשול והחטא כי הטה עצמו מני ארח ולא גדל נפשו במדרגות ההכנות. יכ כשם שבחירת המעשה מסורה ביד האדם לטוב או לרע וכו' כך בחירת המחשבה מסורה בידו אחר ההכנות ועל כן צריך שיחזור אחר רפואתו שישתדל בהכנות ו-הוא שיכין לבו ומחשבותיו אל השי"ת ולא ישע-בד ויכוף מחשבתו רק במחשבה טובה וכשרון המפעלים ואם באה אליו המחשבה הרעה שיג-ער בה וכו'.

ובפירושו רבנו בחיי לפרשת נצבים כתיב חזר על כל הנ"ל אלא שהוסיף ושינה: תחילה הביא את עיקר הדברים שבערך ראש השנה, אבל כש-הוא מסמיך את הרהורי עבירה קשין מעבירה

²² ידובר בו במקום אחר.

²³ צריך לומר: הרהור.

דבר האסור ואוכל אותו, ואם יעמוד אדם נגדו ויירק בפניו הלא נענש על אלו עונש גדול. כן חטאת הלב והמחשבה כי הם רואים את בוראם בכח כוונתם ושכלם ואם יחטאו כנגדו ולא יבושו ממנו ולא יכלמו מפני כבוד בוראם העומד לנגדם ויעיזו פניהם לפני יוצרם כמה גדול עונשם כאדם שעובר על מצוות המלך בפניו שהעונש שלו מרובה ונכפל ממי שהוא נסתר ממנו ועובר על מצוותו".

ונמצאנו למדים לימוד חשוב, כל מקום שאתה מוצא פסוק מפסוקי המקרא או מאמר ממאמרי חז"ל שנתפרש שלא כדרך המפרשים הרי אתה צריך לחקור מה ראו על ככה.

במאמר זה אנו רואים שהפשטנים פירושו כ"דרכם, הרמב"ם וההולכים בדרכו פירושו כדרכם, והמקובלים כדרכם. וכל אחד הוסיף גופן וגוון על מה שקיבל מקודמיו.

ועדיין לא נגעתי כאן בענין הרהור בהלכה, וכן בענין מה שאמר רבנו יונה באגרת התשובה לכוונת קריאת שמע "ובכל נפשך", שמוסר את נפשו (וכן בארחות חיים להרא"ש ובצעטל קטן של בעל גועם אלימלך). ועיין במכתב ליחזקיהו להרב ח"ח מדיני לראש השנה דף יג, וציין לו בשדי חמד מערכת המם כלל כ אות כ וע"ש. והרבה יש להאריך בזה.

* לעיל עמ' 423 דיברנו על 'חזיר' ופירושו. יש להוסיף ולהביא כאן דברי ר' יוסף קספי ב"ש ר"ש ר"ת כ"ס פ"ג, ב"ג'ואיש קוורטרלי ריווי" (JQR) כרך י"ט עמ' 662: חזר לא נמצא רק ואת החזיר, ואולם רז"ל שמשו הרבה בלשון חזיר ומח"זיר והפליגו להראותנו כי שמות הדברים הם מצד הנראה, (כלומר כמות שאפשר לפרשם) כאמרם למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להתזירו לישראל.

תמיהה. בספר "דבש לפי" להרחי"ד א מערכת ה אות ח' כתב: ואפשר שהטעם שהוא פוגם במחשבה הוא מקום עליון, ועוד שהוא חלק הקב"ה לבדו כי ג' שותפין באדם אב ואם והקב"ה כב יכול²⁴, והבשר והעצמות והגידים וכל דבר גשמי מאב ואם והראיה והשכל והדעת הוא מהקב"ה, וא"כ החוטא במחשבה פוגם בחלק שנתן לו ה' ולכך קשים מהעבירה שעושה מעשה ופוגם בחלק אביו ואמו (אך בחסדו יתב' אינו מעניש על המחשבה אלא על המעשה וכו').

ועל זה תמה בהערות בעל 'בני יששכר' בראש מהדורת 'דבש לפי' ירושלים התשכ"ב: שהרי רש"י מפרש את המאמר הזה לענין זנות ומעשה עבירה.

הכל בחזקת סומין עד שהקדוש ברוך הוא מאיר את עיניהם, שנעלם ממנו כל מה שהבאנו עד כאן.

והנה עצם הרעיון להבדיל בין מחשבה ומעשה, שמחשבה עולה בחשיבות על המעשה אינו זקוק למאמר "הרהורי וכו'", אלא הוא מוכח מצד עצמו. ובאמת מצאנו להראב"ד בספר 'בע' לי הנפש' סוף שער הקדושה שאמר את הדברים בלי להזכיר את מאמר חז"ל הרהורי וכו'. וזה לשונו:

"ואם יחטאו הידים והרגלים ושאר איברי הגוף בלא דעת (במהדורת קאפח: כוונת) הלב הנה הם שוגגים בעבור כי הם כסומא שאינו רואה ואוכל מה שבא לידו בחזקת היתר או כי ירוק כנגד האדם מבלי דיעה כי לא היה יודע שהיה אדם עומד כנגדו, ואינו ראוי להענישו. אך מי שהוא רואה מה שהוא תופס בידו ואם הוא

²⁴ כך הוא כותב תמיד, שתי תיבות.

פגישה בקרמל

הבעיה היהודית בברית-המועצות לפני 45 שנה

אסתר רוזנטל-שניידרמן

מביטה באותו שעון ורושמת מחדש — את השעה והדקה המדויקת של יציאתי משם.

כשאני יוצאת מחדר-העבודה, פוגשים בי אר-תם אנשים במדים. הם עומדים כרתוקים — מו-צקים וקפדנים כבתחילה, באותם מקומות ממש. עכשיו חוזר ועושה כל אחד בדיוק מה שעשה בכניסתי. אך לא, איני מדייקת למדי, עכשיו הם עושים עוד משהו: תחילה מבט חריף בשעה וב-דקה שצויינו ברשיון-הכניסה שלי ליד החותמת "יצא", ותיכף לכן מבט מרוכז בשעון התלוי על הקיר, בדיוק מול מקום עמדו של כל שומר קפדן (אזיה, מהיכן באו לכאן כל-כך הרבה שעוני-קיר עגולים זהו צורה? ומה צורך בהם בכולם באותו בנין עצמו?... ומדוע הם מהלכים עלי עצבות שכזו?) אך השעונים השחומים הללו נמאסו אל-גכון עלי בלבד. "טיפשונת" — עוקץ אותי פתאום השד היושב בחובי — "הלא בלי שעונים לא היו הקצינים עם סימני-הדרגה ה-מלבניים בלולאות, יכולים לדעת בזודאות אם לא התעכבת, חלילה, בזמן-הביניים אי-שם במועדון הצ"ק של מפלגת-א"ת!... הלא זה אסור באיסור חמור! אסור לא רק לאדם פחות-ערך כמותך, אלא לכל אדם שהוא, ויהא אפילו מגדולי המפלגה" — כך מתקלס בי השד שבקרבי.

ואולם הוא התעורר, שדוני הקטן, רק לאחר מכן, לאחר הקבלה שאני מתעדת לספר כאן עליה.

קיבלה אותי לשיחה אשה בשנות הארבעים, עם עיניים גדולות חודרות וחיוך חביב. היתה זו זופיה דזארוינסקאיה — מנהלת הלשכה הפולנית ליד הועד המרכזי של וק"פ.

נרגשת מהזכות הגדולה לדבר עם זוסיה מוש-קאט (שמה ושם-משפחתה מבית-אבא) המפורס-

מחר בעשר בבוקר עלי לבוא אל הועד המר-כזי של וק"פ ולהתיצב שם בלשכה הפול-נית שליד מדור התעמולה וההסברה (אגיטפרופ). מאורע שכזה בחיי! מי גיבור וראשו לא יהיה סחרחר עליך מהצלחה שכזו! חוויה זו נחרתה בזכרוני לכל פרטיה, ככל חוויותי כמעט בימים הראשונים לפגישתי פנים אל פנים עם המצי-אות הסוביטית.

ליד האשנב לקבלת רשיון-הכניסה ממתנה אני וכבר רגועה יותר מאצל שער הקרמלין — אני מתחילה להתרגל לבדיקות הממושכות הנע-רכות לגבי כל מוזמן בטרם יורשה להיכנס למו-סד כה נכבד.

המסדרונים שאני עוברת בהם הם מפותלים, ליד כל מעקה ניצב אדם במדי גפא"ו ובודק ברצינות מרובה: את רשיון-הכניסה שלי, את דרכוני הסוביטי ואת האישור שקיבלתי זה עתה מהקומאינטרן על השתייכותי למפלגה הקומו-ניסטית הפולנית, הבלתי-הליגאלית.

על המישורת שבכל חצי-קומה, סמוך מאוד למדרגות שאני עולה בהן, חוזר אותו הדבר. כל מבקר בתורו עושה זאת בקפדנות וברצינות כזו, כאילו אינו המבקר הרביעי או החמישי, אלא הראשון והיחיד הבודק את תעודותי ומשווה את חזותי עם התצלום שבדרכון.

עם הכניסה ללשכה הפולנית לוקחת המזכירה הטכנית את רשיון-הכניסה שלי, מטביעה עליו חותמת, "הגיע", נותנת בשימת-לב מבט בשעון התלוי על הקיר מול שולחנה ורושמת את השעה והדקה של כניסתי לכאן. כשאני מסתלקת משם, מטביעה היא חותמת שניה, "יצא", ושוב היא

עוד פרק זכרונות של אסתר רוזנטל-שניידרמן, מתוך כרך ב' של "נפתולי דרכים" שיופיע בהוצאת הקיבוץ המאוחד בתרגום ש. אבן-שושן, פרק קודם נדפס ב"מולד", חוב' 13 (223), ינואר-פברואר 1970.

שהצאר הרוסי עדיין היה שם בעל-בית גמור, ו-
בית-דינו דן אותה לגלות עולמים לצפון הר-
חוק! ...

אני מתמלאת אומץ ואומרת שידועים לי הרבה
פרטים על עברה עטור-הגבורה. שמעתים מפי
מורתני, פרופסור סטאפאניה סאמפולובסקה. זופ-
יה דורז'ינסקאיה נרעדת מרוב שמחה: "פאנה
סטאפאניה? את מכירה אותה? העם הפולני רש-
אי להיות גאה על בת זו שלו!" — היא מדברת
עכשיו בחום ובכל-לב. כן, גם כאן היא פוגשת
לעתים בפאנה סטאפאניה האצילה בבואה הנה
מוארשה כנציגה רשמית של הצלב האדום הבין-
לאומי. היא אף באה לכאן לשם פדיון קומוניס-
טים אסירים המתענים בבתי-הכלא הנוראים של
פולין הקאפיטאליסטית. היא מחליפה אותם בכ-
מרים פולניים וסתם ריאקציונרים אסורים בב-
רית-המועצות שהזיקו לברית-המועצות ונידונו
לשנות מאסר מרובות או אפילו למוות.

בת-שיחי תאבה מאוד לדעת: מתי והיכן
סיפרה סאמפולובסקה עליה שם — בצד ההוא
של הגבול? אין היא צריכה להפציר בי. "הנסי-
בות שבהן סיפרה סאמפולובסקה עליך? פעמים
אחדות בדירתה, ופעם אחת אפילו בשיעור לסטו-
דנטים של המחזור שלי". "בפרהסייה?", משתו-
ממת דורז'ינסקאיה, "בלא פחד מפני המשטרה?"
"כן, בלא פחד, היא עמדה אז על הדוכן ולפני
קהל גדול של סטודנטים פולניים דיברה על הב-
נים והבנות האמיצים של העם הפולני, אשר פו-
לין של היום חייבת להכיר לה טובה על עצמ-
אותה. בין השאר היא סיפרה לנו על עמידתה של
זופיה מושקאט (שאת הנך רעיתו של החבר
דורז'ינסקי היא לא הוכירה, זה עלול היה
להיות מסוכן מדי) במשפטה באולם בית-הדין
הצארי. אפילו הסטודנטים הריאקציונריים — נג-
רפת אני עצמי בשטף זכרונותי — ישבו דמומים
בשעה שתיארה סאמפולובסקה כיצד את, בשב-
תך על ספסל-הנאשמים ותינוקך, שאך זה נולד
לך בכלא, בחיקך, גטלת את כל האשמה על
עצמך, כדי להציל מעונש את חבריך-למפלגה ה-
נאשמים יחד אתך. כל הקהל שמע בנשימה עצו-

מת בחוגים המהפכניים בפולין, ישבתי מולה,
נטולת אומץ, בקצה השרפרף ממש. ישבתי מתו-
חה כל-כך, שדי היה באיוז תנועה לא-זהירה
מצדי, שאחליק מן השרפרף לרצפה המדונגת ה-
מבריקה. ורק כאשר פתחה דורז'ינסקאיה אתי
בשיחה כשווה עם שווה, התחלתי מעט מעט, אגב
הרהור "פרצוף נאה היה לך, אילו השתטחת כאן
על הרצפה!" — להזיז עצמי, שהיא לא תבחין
בכך חלילה, קדימה יותר ויותר על השרפרף,
גברתי על ביישנותי והתחלתי נוהגת בחפשיות
ובנחות.

עצם העובדה שהיא-היא חברת-לחיים של "פ-
ליכס איש-הברזל", האיש שהקונטר-רוולוציה רו-
עדת מפניו, די היה בה לאדם שכמותי שיעמוד
ביראת-כבוד מרובה לפני האשה הזאת. אך לא
רק החזרה-האור של גדולת בעלה עורר אצל אנ-
שים צעירים מסוגי יחס כזה אל זופיה דורז'ינ-
סקאיה. היא עצמה — העלמה הווארשאית המומ-
רת — היתה אישיות מיוחדת-במינה, מופת של
מהפכנות אמיתית. הוריה היהודים נכנסו תחת
כנפי הדת הקתולית יחד עם ילדיהם הרכים "מ-
תוך אהבה רבה לעם הפולני וכדי שלא תהיה
שום מחיצה ביניהם... כך כותבת היא בזכרונו-
תיה, ואגב, זה לא חשך מהם אותו גורל שפקד את
היהדות הפולנית כולה. קרובי משפחתה, הן הי-
הודים והן המומרים — משפחות מושקאט, ליב-
קין ואחרות — ניספו בגיטו-וארשה ובגיטאות
אחרים. אחיה-החורג הצעיר נשרף בכבשני
הגאז של אושוויץ. אך כל זה נודע לי, כמו-
כן, כעבור שנים רבות.

עכשיו — באביב 1926 — היא נוהגת בי מע-
שה אשה לבבית פשוטה. אינה מסתירה את גע-
גועיה לעיר-הולדתה וארשה, ששם אסור לה ל-
הראות פניה. היא ממטירה עלי שאלות על הרחו-
בות, על הגנים המפוארים ועל המקומות היפים
להפליא בבירה הפולנית. מה מראיהם היום?
במהרה, בעוד חודש אחד בלבד, שוב תתן שם
פריחת האילנות ריחה העונג! וכיצד שם ההרג-
שה כיום, כשפולין היא מדינה עצמאית? היא
לא היתה שם, אומרת היא נרגשת, למן 1912, כ-

הסתם מהבעת פני, ואולי משום כך היא מעכבת אותי בלשכתה שעה ארוכה. עכשיו מדברת היא ואני מאזינה. ומאזינה אני בשימת-לב מרובה ביותר.

גם כאן, בברית-המועצות, מספרת היא, אין תנועת הפיונרים בקרב הילדים הפולנים מתפתחת כראוי. גם כאן, לא פחות מאשר אצלכם בפולין, נאחזים הם בכמורה הקתולית. הזאטוטים הפולניים המקומיים כורכים לצווארם, כלפי חוץ, מטפתת-פיונרים אדומה. ובחשאי, מתחת לכותונת, מחזיקים הם צלבלב עם ישו הצלוב. ילדים פולניים ממלאים כאן את הכנסיות הקתוליות לא רק בימי א' ובמוצאי-שבתות, אלא גם בימות החול, עד היום נודעת לכוזר הקתולי השפעה גדולה יותר על ילדי הפולנים מאשר לכוזר הפרואוסלאוי על הנוער הרוסי ומאשר לרב על הנוער היהודי, — אומרת היא בהתמרמרות.

דורז'ינסקאיה משתתקת ויושבת רגע קט מהוררת. אני משתמשת ברגע-הכושר וסחה לה בקצרה על "השליחות" שבידי: מורים עממיים שמאליים יהודים של ציי"א מתפרצים לבוא לברית-המועצות ודווקא עלי הוטל להביא ענין העברתם לפני הלשכה המרכזית של הסאקציות היהודיות ליד הועד המרכזי של וק"פ. היא תמהה תמיהה רבה: "היש כל-כך הרבה פדגוגים יהודיים שמאליים בפולין עד כדי להביאם הנה, לברית-המועצות?... והלא מורים פולניים צריכים היינו בעצם לייצא מכאן שמה!... הלואי ויכולנו לעשות זאת!" — מוסיפה היא באנחה. "אך מניין נקח אותם? אין כאן לרשותנו פדגוגים מתאימים אף לבתי-הספר הסובייטיים-הפולניים שלנו. המורה הפולני הוא כאן קלריקאלי לא פחות מאשר אצלכם, מעבר לגבול. מה שאין כן ציבור המורים הסובייטיים-יהודיים הנלהב! הלא העבודה לוהטת ממש תחת ידיהם!" — מוסיפה היא, ואני מבחינה בנעימת דיבורה צליל מפורש של קנאה. "הם" — ברי לי כי כוונתה ליבסקציה — "הם יש להם... עם מי להסב אל השולחן... בתי-הספר היהודיים-הסובייטיים יכולים להסתדר יפה-יפה גם בלא פדגוג-

רה באיזו הכרת-ערך קיבלת את גור-הדין ה-איום — גירוש-עולם לצפון הרחוק, וכשנשמעו מהדוכן — ממשכה אני בלהט — דברי סאמפולובסקה על בריחתך ההירואית מסיביר, לווו דבריה בקריאות-שמחה שלנו וכשפאנה סטאפאניה הוסיפה לך, שרק לעתים רחוקות הסתכנו גם הגברים האמיצים ביותר בצעד נועז שכזה, לא יכולנו להבליג וסערת תשואות מילאה את האולם. מלאי התפעלות מחאו לה כף כל הסטודנטים בלא הבדל דעה פוליטית, אפילו האנדאקאים הריאקציונרים, העורכים אובסטרקציות בהרצאותיה בעלות הגוון הפוליטי של סאמפולובסקה, שכחו הפעם, כפי הנראה, שהגיבורה היא מהפכנית קיצונית והריעו קולנית! ויוואט!!! יחי!

אדם אינו אלא אדם. סיפורי התמים-הנלהב מרשים כנראה את המהפכנית הנועות המנוסה היא חביבה מאוד ואומרת בחיך: "הם שם עשו זאת לא מאהבת הגיבורה אלא משנאת ה-מוסקאליים*."

מן האישי עוברת שיחתנו לשאלות הברתיות. עתה אני מספרת לה בפאתוס איך משגשגת בפולין "תנועת הפיונרים", אך היא משסעת אותי — זאת יודעת היא מן הדוחות המגיעים לוועד המרכזי של הקומסומול הכל-ארצי. רוצה היא לדעת — אומרת היא — פרט אחד. מהו, לדעתך, טעמו של דבר, שאצלכם שם בפולין כה חמור מצבה של תנועת הילדים הקומוניסטית בקרב ילדי הפולנים? הלא תנועת הפיונרים בפולין — אומרת היא במורת-רוח — היא עד היום כמעט רק תנועה של ילדים יהודים, כלום אינכם מבינים שם מעצמכם, מסבירה היא לי כבר בהחמרה, כי "כל פיונר פולני שם חשוב לנו יותר מעשרה יהודים?"

אינני רואה חלילה בהערכתה טינה כלפי חב-רי היהודים היקרים הנכונים שם בווארשה לבוא באש ובמים למען המהפכה בפולין, אך איני יכול לה להבליג על מורת-רוחי. היא מכירה זאת מן

* שם-גנאי לרוסים בפי הפולנים, האוקראינים והבא-לורוסים.

לא בידי קומוניסט יהודי ולא בידי קומוסמולאי יהודי. הללו צריכים להיות ראשית-כל פולנים צרופים, אלה הקרויים "נוצרים". מספרם של אלה בפולין הוא מצומצם ביותר... בכך חייבים אנו להכירם כאן מקרב הנוער הפולני-הסובייטי... ברגע הדרוש נשלח אותם לשם. או-לם חסרים לנו אנשים. חסרים מחנכים, חסרים מורים; חסרים לנו ספרי-לימוד, חסר אפילו מי-לון פולני-רוסי הגון. רוצה את לעבוד במערכת מילון כזה? אנו מכינים אותו כאן במוסקבה, — מסיימת דורוֹינסקאיה את דבריה בהצעה קונ-קרטיית.

כאן, בעיר-הבירה, רומזת היא לי דרך-אגב, מקבלים הפעילים הפולניים את הספקת-המוזנות הגבוהה ביותר, והציבוריות, הפולנית אף היא תתאים לך כאן יותר מאשר בערי-השדה. אני משיבה לעומתה בחום ובהחלטיות: סבי-בת-העובדים היהודית קרובה ללבי יותר מכל האחרות. כל חיי עובדת אני בקרב יהודים ובאי-דיש, כאן רוצה אני להמשיך בזה... על כך מגיבה היא בניע-יד שבקוצר-רוח! "כלל לא נכון מצדך. הם" יש להם די אנשים מקומיים מסורים, בעוד שאצלנו מדבר-שממה".

סופה של פגישה

פגישתנו מסיימת כלל וכלל לא בלבביות; כפי מה שהיה צפוי בתחילתה. אני יוצאת מק-בלת-הפנים מדוכדכת ביותר... הבעיה "יהודים-פולנים" בקפ"פ, לא היתה חד-שה לי. אולם כאן שמעתי לראשונה דיבורים גלויים ויבשים כאלה על התפקיד נחות-הערך שמועידים בברית-המועצות לקומוניסטים ולקו-מסומולאים היהודים בפולין בהישמע שם צלצור-לה של שעת השחרור הנכספת. אינני תמימה עוד עד שלא אבין כי מה שאומרת החברה דורוֹינס-קאיה — זו העמדה הרשמית של המפלגה הקו-מוניסטית הסובייטית. ולפיכך מן הסתם אני יוצ-את מבנין הצ"ק במורת-רוח מרובה ובטעם-לואי מר. כושר שיפוטי מתייין עם לבי: אין ברירה, על המפלגה להתחשב במציאות. האינטרסים של המהפכה בפולין עדיפים מאלה של היהודים ש-

גים מיובאים!" — פוסקת היא פתאום את מסקנ-תה המוחלטת. "כזאת היא דעת י!" — מוסיפה היא בנעימה שאין עליה עוררין. אני משתדלת שלא להחסיר שום מלה, שלא סתם מישוהו אלא אשתו של פאליכס דוֹאָרוֹינסקי משמיעה עתה. יותר מאשר לדבריה אני מאזינה לנעימת דיבורה החדורה קנאה, ומתרוצצים בי שני רגשות: פחד מגור-דינה על "שליחותי" ו... גאווה על עמיתי היהודים החדשים.

עכשיו מעבירה החברה דוֹאָרוֹינסקאיה את ה-שיחה לעניינים קונקרטיים:

"בואי לעבוד אצלנו. חסרים אנשים לבניית-התרבות הסובייטית-הפולנית. רצונך לילך לפעי-לות יהודית, אומרת את? הרי זה בכדי! אנחנו זקוקים לך הרבה יותר!"

וברצותה לשכנעני, כפי הנראה, במשקל הרב שלהצעתה, מספרת דורוֹינסקאיה דבר שהוא לי, הירוקה, בגדר הפתעה עצומה.

"עליך לדעת", אומרת היא, "שאת כל פעילי-תגו הפולנית אנו מנהלים כאן בסיסמה: "פנינו אל פולין הסוציאליסטית של מחר, ושואלת את, איך צריך להבין זאת? הנה כך: עלינו לא רק לרכוש את אמונו של הנוער הפולני-הסובייטי, אלא גם ללמדו לנהל מוסדות סובייטיים ומפ-לגתיים, תוך שאנו מביאים בחשבון כי הטובים ביותר שבהם יצטרכו בעתיד הקרוב ביותר להיות המנהלים למעשה את חיי יום-יום בפו-לין הסובייטית של מחר".

"מדוע הם ולא העסקנים הקומוניסטיים ש-נולדו שם ונתחנכו לפעול במחתרת? או החב-רים מפולין המשתלמים כאן בבת-יספר מפלג-תיים גבוהים מיוחדים ובמכללה הקומוניסטית ל-נוער מן המערב? היא מבחינה במבטי התמה, ומוסיפה בחפזה: כן, המפלגה הקומוניסטית הפו-לנית והסדרויות-הנוער שלה יש להן אנשים מצוינים... נועזים... מסורים ביותר... יודעים אנו זאת, אך אלה הם בעיקר חברים יהודים, ו-אילו אנו חייבים להתחשב במציאות הממשית: איש-ההמון הפולני, ויהי השמאלי ביותר, לא יסכים לעולם להפקיד את הנהגת מדינתו-הוא

בצ"ק של וק"פ מהגרים פוליטיים שאפשר להשתמש בהם בתחום העבודה האידיאולוגית באוכלוסיה הסובייטית- הפולנית, ועל שום מה מביטים בעין זעומה על פועלות יהודיות ובחורים יהודים מרחובות סמוצי'א ומילא בוארשה שהוכתמו בעיני המשטרה החשאית הפולנית — ויהיו זכויותיהם המהפכניות אשר יהיו, — אך אי אפשר לנצלם עבודה זו בשל פרצופם וניב-דיבורם היהודיים. בקיוב ראיתי כי איש אינו תמה על שהנהגת המפלגה באוקראינה דואגת לשלוח לעבודה האידיאולוגית באיזור הפולני הלאומי על שם מארכלאבסקי אנשי-מפלגה בעלי "נתונים חיצוניים מתאימים". גם בב-רית המועצות, ממש כמו בקפ"פ בפולין, לא רצו "להרגיז" את האוכלוסיה הפולנית-הסובייטית, ו-על-כן יכולתם לשמוע גם כאן לעתים קרובות בחוגי ההנהגה הפולנית בקיוב: "אין טעם לשלוח חבר בעל פרצוף שמי מובהק כזה!" ואכן לא פעם נשלח במקום חבר מנוסה אחד חסרי אונים שהכשיל את העבודה. כשהגיע גיקיטה חרושצ'וב בשנת 1956 בטיסה דחופה ממוסקבה לוארשה, כדי ליישר את ההדורים עם הפולנים המתמרדים, והטיח כלפי מנהיגי המדינה פסקו המפורסם: "יש אצלכם כאן בהנהגה יותר מדי רבינוביצים ואברמוביצים" יכולנו להיזכר כי עמדה זו רווחה בצמרת וק"פ עוד בשנות העשרים.

תחת כנפי החסות העליונה

רק פרק-זמן קצר הייתי בטוחה כי החברה דורזינסקאיה גילתה לי סוד מפלגתי גדול, שלא כל אחד זוכה לשמעו. בתמימותי סברתי כי על מטרה ראשית זו של הפעילות הפולנית בברית-המועצות — יצוא — צריכים לדעת רק מתי-מספר נבחרים. אך עד מהרה נוכחתי לדעת כי גם לגבי אלה שיש להם נגיעה לפעילות הפולנית באוקראינה אין ה"סוד" בגדר סוד כלל. הכנת צוותים פולניים צרופים בשביל פולין הסובייטית של מחר געשית כאן ביד חזקה בכל מקום שאפשר, ומדברים על כך בחוגי המפלגה

לך, ואין בכך אף שמץ שנאת-יהודים. אין זה אלא גורלו העגום-המוזר של הלוחם היהודי.

אך למרות הכל מנסר באזני גילוי-הלב הציני, כפי שנדמה לי, שבו כבר דואגים בעוד-זמן, במטה המהפכה העולמית, שחברי היהודים הממלאים את בתי-הכלא הפולניים יהיו דחויים אל הצללים לא רק עכשיו, אלא גם למחרת נצחונה של המהפכה. עליהם, משמע, להיות מכשירי הקרקע לאותם שיבואו אל המור. כן. לעוזל איפוא "הגורל הנצחי של העם היהודי-די!" — מתקוממת בי כל ישותי אך מיד אני מתריסה כלפי עצמי: "אסתר, מאימתי התחלת להיזקק בהערכותיך למושגים של כלל ישראל?! וראי-נא, ראי, בעיית היהודים רודפת אותי, כל-הכעיס, על כל צעד ושעל! וגם כאן, עם פסיעותי הראשונות במוסקבה, השיגתני!"

לראשונה שמעתי היום בין כתלי הצ"ק על אי-האמון הגדול שמוסקבה רוחשת לאוכ-לוסיה הסובייטית-הפולנית ושאף על פי כן נכונה המפלגה לשלם את מלוא המחיר כדי לזכות באהדתה. וכן שמוסקבה מאמינה כי הדבר יעלה בידה.

אך כשנודמן לי לימים באוקראינה לקחת אי-שית חבל בעבודת התרבות הסובייטית-הפולנית, ראיתי מה מעט יודעים שם, בחלונות הגבוהים, על השנאה הנוראה לברית-המועצות השוררת בקרב האוכלוסיה הסובייטית-הפולנית, ומה עצום הקושי לזכות באמונה. רק אז תפסתי לראשונה על שום מה רואים המפוכחים באנשי-המפלגה מטרה זו שהציבה וק"פ להכשיר מנוער פולני-סובייטי עוין זה פעילים למען פולין הסוציאליסטית — אשליה גמורה.

ואולם איש מן הספקנים לא העז, כמובן, להשמיע את הספקות הללו בקול רם. אדרבה, הכל העמידו פנים שהכל כשורה. אנחנו היינו תלמידים צייתנים בבית-הספר הגדול של הצביעות.

ימים שכבר הייתי משולבת בפעילות פולנית מעשית בקיוב, נתחוויר לי עוד דבר אחד: על שום מה מקבלים ברצון כל-כך בקומאינטרן ו-

אלא גם לאחר מותו, התכוננו לשליחות זו ותפ-
 סו מקומות בולטים בהנהגה הסובייטית, בכלכלה
 ובמשק. מספר ניכר מהם הוצבו לעבודת הנהגה
 במוסדות הממלכתיים האוקראיניים, באגודות ה-
 מקצועיות, ביחוד של העובדים בתעשייה הכבדה,
 ובמשרות חשובות בבתי-החרושת הגדולים ביו-
 תר באוקראינה, ובין השאר במפעלי-הענק, בקיוב
 "בולשביק" ו"לינינסקאיה קונויא" ("מפחת ל-
 ניין"). באסיפות הפעילים במפלגה, שנכחתו בהן,
 הוגדר הדבר לא פעם כ"השקעה גדולה למען
 פולין הסוציאליסטית העתידה לקום".

הכרתי אחדים מן המנהיגים המעותדים למשק
 הפולני הסוציאליסטי, ואפילו גרתי בשכנות עמם
 בפאסאז', ברחוב קראשצ'אטיק 25. אך בחשיבו-
 תם האידיאית למפעל הסוציאליזם פיקפקנו
 מאוד, אני וכל אלה שהכירו אותם. שמו של דור-
 ז'ינסקי עדיין היה אז, כשהגעתי לברית-המוע-
 צות, בעיני האוכלוסיה הסובייטית-הפולנית, סמל
 לשפיכות-דמים, ואף שזה כמה שנים לא עבד
 עוד רשמית בצ'קא הכל-ארצי, עדיין כינו אותם
 בשם "פליכס איש-הדמים".

הוא עמד באופן רשמי מן הצד ורק מזמן לזמן
 היה קולו נשמע בקרב האוכלוסיה הפולנית ב-
 אוקראינה. דורז'ינסקי היה משגר מפעם לפעם
 מכתבים ותזכירים של זירו וועידוד אל העובדים
 באיזור הפולני הלאומי של שם מארכלבסקי. אך
 כל התערבות גלויה שלו בחיי יום-יום של
 של אזור-מארכלבסקי דחתה יותר משמשכה
 את אהדת הפועלים והאיכרים הפולניים
 המקומיים. שמו פשוט הטיל אימה עליהם. עסק-
 ני המפלגה הפולניים באוקראינה ידעו זאת הי-
 טב, אך גוהרו מלשתף בידיעה זו את הדרגים
 הגבוהים, ולעתים אפילו את החברים הקרובים.
 טובה לא תצמח מכאן לשום אדם!

אכן היו רגעים שפקעה הזהירות. רגע כזה אני
 זוכרת מראשית שנות השלושים, בשעה מאוחרת
 בערב קיץ לאחר כינוס-פעילים גדול סגור באו-
 לם-העמודים המפואר של הפילהרמוניה הקי-
 בית. הכנס היה מוקדש ליום-השנה למות דור-
 ז'ינסקי (הוא מת ביולי 1926, ארבעה חדשים

כמישימה יום-יומית ממדרגה ראשונה. ב-
 אוקראינה דובר על הכשרת שכבות בינוניות של
 אינטליגנציה פולנית: מורים, פקידים למנגנון
 הממלכתי, וכמובן, פעילים במפלגה, פעילים ב-
 קומסומול וכו'.

לצוותים אידיאולוגיים פולניים צרופים גבו-
 הים יותר בשביל הממשלה הקומוניסטית בפולין
 של מחר — דאגו במוסקבה גופה. שם, אגב, הת-
 גוררו הרבה מהגרים פוליטיים פולניים בולטים—
 מדענים ותיאוריטיקנים של המארכסיות.

לי, הבאה זה מקרוב, היתה זו חדשה מרעישת,
 כשנודע לי, כבר בעבדי בקיוב, כי המנצח על כל
 העבודה האידיאולוגית בקרב האוכלוסיה הפול-
 נית בברית-המועצות אינו אלא פאליכס דזאר-
 ז'ינסקי בכבודו ובעצמו. ההדימה אותי גם הידי-
 עה שהוא היה העומד בראש הפעולה למן יומה
 הראשון, ושתיכף לייסוד הצ'קא הסובייטי, ואחר-
 כך עם הפיכתו לג.פ.א, טרם "פליכס איש-הבר-
 זל" למשוך אל צוות העובדים במוסדות-ענישה
 אלה קומוניסטים פולניים — אנשי סדקפ"ל לש-
 עבר. גראה הדבר, שעם בני-ארצו היה לו נוח
 יותר לנהל את מלאכת ההשמדה האכזרית שלו.
 לעתים קרובות היה מפרש תכליתו בכך: ברית-
 המועצות הייבת לאמן צוותות פולניים בשביל
 הצ'קא המעותד לקום בפולין המהפכנית. לימים,
 כשנתמנה לקומיסר התחבורה הסובייטית ההרו-
 סה, וקצת אחרי כן — ראש המועצה המשקית
 העליונה במדינה, פנה בקריאה אל הפולנים ה-
 מתגוררים בברית-המועצות: בואו לעבוד במוס-
 דות הסובייטיים, כאן תלמדו כיצד יש לנהל את
 המשק הסוציאליסטי בפולין הסובייטית של מחר.

עד היום מתפרסמות בברית-המועצות תעודות
 מארכיון המפלגה המראות מה רבה היתה דאג-
 תו של יוצר הצ'קא להגשמת מגמה זו. "השתת-
 פותכם בעבודה המשקית היוצרת ברפובליקה ה-
 סובייטית הרוסית היא ההכשרה הטובה ביותר ל-
 עבודה ברפובליקה הסובייטית הפולנית" — קור-
 אים אנו במכתביו אל מהגרים פוליטיים פולניים
 שהם במקצועם מהנדסים, כלכלנים וכיו"ב.

ואמנם פולנים רבים, לא רק בחיי דורז'ינסקי,

האולם לעבר הבמה קול-ריטון אימתני קשה: "מה עוד נתחשק לו? גם פולין לעזאזל?" לי ואל-נכון לנשיאות כולה נדמה היה שכל האולם מקצהו ועד קצהו רוטן במחאה אימתת למחצה זו. על הבמה עשינו עצמנו, כמובן, כלא רואים וכלא שומעים... לאחר קריאת 'המכתב ההיסטורי' עמדנו, הנשיאות במלוא הרכבה, למחוא כף, ועמנו כל הנאספים, בלי יוצא מן הכלל. כולם כאחד הרימו ידיהם באולם המואר ** בעד ההחלטה האומרת כי הפולנים של מארכלבסק מ-קבלים בשמחה רבה ובהכרת-טובה את דאגתו העמוקה להם של "הבן האהוב של העם הפולני העמל".

בודניאק הנבון נאנח אנהח קשה (נאנח היה לא כפולני; אלא כיהודי גלותי זקן ורצוף), ובלי להוציא עוד הגה, כיוון צעדיו אל רחוב-מגורי. בודניאק זה העצור ברוחו, אף הוא יש לו סיפורים לא מעטים ממין זה על עבודתו בקרב הנוער הפולני, אך כשהוא מספר, הרי רק בארבע עיניים. "שש (הכוונה-לעניינים) הן כבר למעלה מיכולת-קליטתי" — אמר לי פעם, בחיוך מר על שפתיו. ירדתי לסוף דעתו. בודניאק הזהירני בידידות: אל תהיי תמימה ואל תדברי דברים בטלים!

"ואילו תוצאות היו לאסיפת-העם "הגלהבת ב-מארכלבסק? — שאלתי חרש את בן-לווייתי לא-חר שנשארנו שנינו לבדנו.

"לאחר 'אסיפה גלהבת' זו (כך אמנם כינתה ה-עיתונות הסובייטית כינוס זה) נערכו באזור מארכלבסק מאסרים לא מעטים". אין צריך לומר כי המאסרים היו מטעם גפא", שבראשה עמד בעל המכתב הגלוי, בנו האהוב של העם הפולני העמל.

לאחר שהתוודעתי אל אשתו). דרכי הביתה עב-רה בקרשציאטיק של מעלה שכונת התרוות, ש-שם התגוררתי או. גם ברוך הוברמן, מנהל ה-מדורים היהודי והפולני בבית-הספר המפלגתי שליד הועד המרכזי התגורר באותו אזור. הול-כים היינו יחד עם בודניאק ברחוב אינסטי-טוטסקאיה הרוגע, הטובל בירק. הוברמן, שקוע כנראה בזכרונותיו, דיבר אלינו חרש: "השמעתם את התשואות הרמות שאולם-העמודים העניק ה-יום למרצה בשעה שהזכיר מה גדולה היתה אהבת האוכלוסיה הפולנית במארכלבסק לידיים הטוב ביותר דורז'ינסקי? הייתי בא שמה לעתים קרו-בות בשליחיות מטעם המפלגה. פעם אחת, עוד בחיי דורז'ינסקי, כינסנו אסיפת-עם גדולה וק-ראנו שם "מכתב גלוי" של פליכס דורז'ינסקי אל עמלי האזור הפולני הלאומי. לא אשכח לעולם את האימה, את האוירה המחושמלת ששררה ב-אולם הדמום... הצצתי מן הבימה אל תוך האו-לם המואר וראיתי את הבעת עיניהם של האנשים הפולנים. ארשת רובם נפחדת היתה, ושל האח-רים גדושה שנאה גלויה ועמוקה כתהום. בשרי נעשה חידודין-חידודין... עד היום רואה אני את עיניהם של פעילי מארכלבסק המאוהבים*. משפתח מזכיר המפלגה בקריאת דברי דורז'ינ-סקי: השתתפותכם בעבודה הסובייטית המעשית היא ההכשרה הטובה ביותר לפעילותכם המעות-דת בריפובליקה הסובייטית הפולנית, בקע מן

* בודניאק, פולני טהור, כלומר ארי, היה איש נלבב, התרועע אך ורק עם יהודים, וגם אשתו היתה יהודייה. זמן-מה היה מנהל המכון הפדגוגי הפולני, שם שימשתי אחר כך ראש הקתדרה הפדגוגית. ** אף שבברית-המועצות שרר שנים ארוכות מחסור איום באנרגיה השמלית, נערכו כל האסיפות, כחוק בל יעבור, באולמות מוארים באור בהיר.

על פעולתי הספרותית

יוסף שכטר

בבעל הערך, בכולל ומקיף עולם ומלואו ונפש ומלואה.

טוב להיות מעורב עם הבריות, אבל הרבה פעמים נשקפת לאדם הסכנה להיבטל ברוב של הבריות ולקבל השקפות שהן בטולות ערך. מלא-כותיות והעמדת-פנים שהן מעלות בחברה המ-צויה, אינן מקדמות את האדם השואף למהותי. ראיתי שמן ההכרח הוא לי לחיות בתוך החב-רה ומחוצה לה כאחת, להיות מעורב עם הבריות ולהישמר מפני ההשתעבדות לדעת הבריות.

לא התמסרתי למדעי-היהדות אף-על-פי שהי-תי קרוב אליהם, משום שהמחקר במקצועות אלה הוא לרוב טכני, ואם תמצני לומר בלשי, ולא רוחני-נפשי. העוסקים בהם אינם שמים לב לש-אלות אם הדברים העיקריים הכתובים בתורה על בריאת העולם על-ידי אלוהים, על האדם ש-נברא בצלם אלוהים ועל מתן התורה מאת אלו-הים הם נכונים או אינם נכונים, ואם הם נכונים מה משמעותם בימינו, וכיצד הם מתיישבים עם הידוע והמשוער במדעים. שאלות אלו העסיקו, כידוע, את הרמב"ם בשעתו, והוא ניסה לפתור אותן בהתאם לאמיתות שהיו בימיו. כיום נוצרה סיטואציה אחרת במדע ובחיים, ועל כן שומה עלינו לדון שוב בשאלות אלו בהתאם לשינויים שחלו.

לא הסכמתי לאלה שדחו את בקורת המקרא, כי יש דברים בבקורת המקרא שהם נכונים, ומ-אידך גיסא לא הקדשתי את עצמי לבקורת המק-רא, ולצד ההיסטורי או הפילולוגי או הספרותי של המקרא בכלל, בידעי שצדדים אלה הם טפ-לים לתוכן העיקרי של המקרא.

הדברים הניתנים בזה נכתבו מתוך רצון לדון את פעולתי הספרותית לכף זכות. לא אעמוד על המניעים האנוכיים שהביאו לפעולה הזאת ועל צדדים שליליים שבה. מן המניעים החיוביים אעמוד בעיקר על שאיפתי לשדות-ראייה רחבים, ועל בריחתי מן המוסכם המקובל על הבריות ש-הוא לעתים קרובות בטול ערך.

החוייית-רגשי והשיטתי-לוגי עשויים להשלים זה את זה באדם שהאמיתי בשיטתי-לוגי מושך אותו, אך הוא אינו משתעבד לו, ואפילו לא לאסתטי שבו.

קשה היה לי להיות כפוף למסגרת, אם-כי ידעתי שאין לוותר עליה. המסגרת חשובה לאדם, אבל היא עלולה לצמצם את הראיה ולהכביד על הנשימה. משום כך חייבתי את המסגרת וגם הסתייגתי ממנה.

חלו שינויים בהשקפותי, עברתי משלב לשלב, אבל המשותף לכל השלבים הוא, שבכולם ברח-תי מן הפראזה ומן הצמצום; שלא נמשכתי אחרי המקובל על לב הבריות, אלא השתדלתי לבדוק את הדברים לגופם, ושאפתי להחזיק במהותי,

ד"ר יוסף שכטר, מורה והוגה, תלמיד-חכם וחכם, הוא בלי ספק מן המעניינים והמשפיעים שבאנשי הרוח בארצנו. בעבודתו החינוכית כבעבודתו הספרותית הוא חותר למתן משמעות לחיי היחיד בחברה וביקום, ולמיווג התודעה הראציונאלית והמדעית בצורך הנפשי של האדם ליסודות המשמעיים שבדת ובמיתוס. במלאת לד"ר שכטר שבעים שנה אנו נותנים בזה את דבריו על עבודתו הספרותית שהובאו בחוברת משוכפלת אשר הוציא לכבודו בית-המדרש למורים בחיפה, שהוא היה מנהלו משנת יסודו בתשי"ד עד שנת תש"ך והורה בו עד שנת תש"ל.

ובתרבות של המזרח הרחוק, וגם לימדתי תלמוד (ואחר-כך גם תנ"ך) בפדגוגיון העברי מיסודו של פרופ' חיות. בתחילה הפרדתי בין השקפת עולם מדעית לבין דתיות שבחוויה ושבאורה-חיים, ואחר-כך התחלתי לחפש דרכים לאינט-גראציה של הדתיות בהשקפת עולם מקיפה ש-תכלול את המדעי ואת החווייתי גם יחד.

את הרצאותיו של מוריץ שליך שמעתי החל בסמסטר החורף של שנת 1925 (והנושא היה אז פילוסופיה של המתמטיקה), ומאז עד יום מותו (1936) עמדנו בקשר הדוק. מלבד דברים שכתב-תי בגרמנית, רוב הפרקים שבספרי "העל-אנושי באנושי" (תל-אביב תשכ"ג) ומקצת המאמרים שפירסמתי ב"גליונות" נכתבו בהשפעתו של שליך.

הסביבה שבה חונכתי וממנה באתי היתה, כא-מור, תלמודית. אבותי ומורי לימדו אותי לרדת לעומקה של סוגיה תלמודית ולבחון את יסודי-תיה בלי משוא-פנים, ויתכן שמשום כך מצאתי עניין רב בגישתו הבקורתית של שליך לבעיות מדעיות ופילוסופיות. מאידך גיסא היתה הסביבה שבה חונכתי ספוגה לבביות חסידית והתקבלה על לבי הדגשתו של שליך את השמחה ואת טוב-הלב בתורת המוסר. (חלקתי עליו באתיקה בהדגשי את הערך "שמחה של מצוה").

דמותו של שליך, דמות של הוגה בעל חריפות ובהירות לוגית, שהיו בו יחד עם זאת ילדות ו-חום נפש, חיה בתודעתי עד היום הזה. עוד בה-ייתי סטודנט צעיר טיילנו יחד ושוחחנו שעות רבות, והערותיו ותנועותיו ומראה-פניו שמורים בלבי. בהשפעתו של שליך כתבתי (בגרמנית) את ספרי "אקדמות לדקדוק בקורתית". את הספר ה-זה הוציא שליך בסדרה "כתבים לתפיסת עולם מדעית". ספרי השני "תורת-לשון בקורתית" לא יצא לאור וכתב-היד אבד בשנת 1938, כשאוס-טריה נעשתה חלק ממדינת הנאצים.

עלייתי לארץ בשנת 1938 היתה לי בחינת שיבה לבית הורים. מכאן ואילך כתבתי רק ב-עברית, ולעתים שבתתי גם לארון הספרים של

מצאתי עניין בסוציאליזם שגבר בעיר וינה (שבה גרתי) אחרי מלחמת העולם הראשונה, אך לא יכולתי להשתעבד לאידיאולוגיה הסוציאליס-טית, כי חשתי בה צמצום, שאין באידיאולוגיה זאת כדי לפרנס את האדם מבחינה רוחנית. מל-בד זה נוכחתי שחסידיה רחוקים מאד מבדיקת דברים לגופם.

רגישותי להבחנה בין בעל ערך לבין נטול ערך גרמה לי קשיים מרובים. לא מעטים הם האנשים הנוטים לדחות אדם המנסה להיות נאמן לעצמו ולא רק להשתלב יפה בחברה, ומסיבה זו הגעתי לפרקים עד דיוטה תחתונה מבחינה חברתית ו-כלכלית. רגישות זאת גרמה לי גם למאבקים ב-ני לבין עצמי, כי היו בי דברים שבהם לא היה לבי שלם עמדי.

גולדתי בשנת 1901 בקודרינצה, עיירה קטנה בגליציה המזרחית על גבול פודוליה הרוסית. בית הורי היה מלא ספרים: מפרשי המקרא המ-סורתיים, תלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים, שאלות ותשובות וספרי יראים, ספרי קבלה ו-ח-סידות ופילוסופיה יהודית של ימי הביניים. כל הספרים היו בלשון הקודש, לא היו שם ספרים בשפות לועזיות וגם לא ספרי השכלה עבריים.

התחלתי לכתוב בתקופה שלפני מלחמת העו-לם הראשונה, בהיותי כבן תשע או עשר. כתב-תי בירורים שיטתיים של סוגיות הלכתיות וגם חרוזי שירה, הכל בלשון הקודש ובסגנון של ספרותנו הישנה. לא ידעתי שיש נושאים אחרים ושיש סגנון אחר, בזמן מלחמת העולם הראשו-נה כתבתי על המלחמה ועל שאלת היהודים, הכל בסגנון הישן. אחרי המלחמה למדתי לימודים כלליים: גרמנית, לטינית, מתמטיקה וכו'. באתי לעיר וינה, למדתי ולימדתי שם עד שנת 1938. בוינה כתבתי (בגרמנית) על נושאים מתחום הלוגיקה ותורת ההכרה. כתבתי גם מאמרים ב-עברית מודרנית (מקצתם הופיעו ב"גליונות" שהוציא יצחק למדן). השתייכתי לחוג של פיי-לוסופים אַמפיריסיטים או פוזיטיביסיטים שבראשו עמד מוריץ שליך. יחד עם זה עסקתי באַתנולוגיה

דש, שיש טעם בכול ושכדאי לעמול בחיים. מכוח זה חיברתי את הספרים: "ממדע לאמונה", "ש-בילים בחינוך הדור", "מבוא לתנ"ך" ועוד. אי-נני מסוגל להיות מנהיג, לא הייתי אלא בכחינת אֶח מבוגר המשתתף במפעל של אֶחיו הצעירים. בשנים האחרונות אני מקדיש את זמני לביסוס סם של ערכים, אנושיים ויהודיים, להקנות להם תוקף הכרתי, שישמשו נקודות-מוצא למחנכים בפעולתם החינוכית.

אבא וחיברתי "אוצר התלמוד" ו"מבוא לתלמוד" ו"פרקי חסידות" ועוד.

בתחילת שנות החמישים נמצאו בין תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה צעירים וצעירות ש-ביקשו לעשות את התורה שקיבלו ממני למציאות חיה, והקימו אחר-כך נקודת התיישבות בידפת אשר בגליל. נסיון זה הגביר את פעולתי החינוכית והספרותית. חשתי כאילו נולדתי מחדש.

ללא חברה מנחה

דוד ברש

התנצחו בניסוחים אידיאולוגיים. הצירוף "עובדי-אדמה" אמר הכל. גם אלה שהיו רחוקים כביכול מ"אידיאולוגיות" לא אמרו להקים בארץ-הקודש עיירה שפרנסתה כדרך שמתפרנסים בתפוצות הגולה.

בין נהלל לקודמוניה מפרידות לא רק כך וכך שנים, אלא גם כך וכך נסיון יישובי שנצטבר. מאוויזן של דמויות עולים ראשונים, כגון מגדלי מוכר ספרים וחברו ר' ליב המלמד, שברחו "בי-מי-הרעש" מעירתם והתאוו ל"קולוניה" בארץ-ישראל, פסולים היו בעיני עולים שבאו כימי דור אחרים ועתידים היו להקים את נהלל. חלומי של ר' ליב המלמד — כשהוא מטייל בפרדסו ואומר לפועליו: "עבדו עבדו ואל תתעצלו", והפועלים מזמינים אותו לשבת בצל האילנות וליהנות מהפירות שנשתבחה בהם הארץ, חלום זה נדרש בפי הדור הבא לגנאי. שכן הגלות היתה בעיניהם גלות לא רק בגלל "הסופות בנגב" ו"ימי הרעש". גם כששקעו עגלותיהם של מגדלי ור' אלתר יקנה"ז בבוקר, והם נזקקו לידיהם של בני עשו כדי לחלץ עגלותיהם, היה בכך טעמה וכיעורה של גלות. לימים כשקראו בשירי ביא-ליק, "עצבון ידי בלי כוח", "לא ידי עיצבוכן שב-לים, לא ידי קומתכן טיפחה", הובהרו תביעותי-

למה מתכוונים האומרים כי "מלאו כך וכך שנים לישוב פלוני"? האמנם רק לזאת, שלפני כך וכך שנים באו אנשים, "חלוצים" כמובן, ויסדו אותו ישוב? שהרי אם מדובר על מה שקרה לפני עשרות שנים, הן לא רק אותו ישוב לא היה קיים, אלא האיזור כולו היה שמים, ואם מדובר בעמקים, ודאי היו שם ביצות קדחת, ושנות מח-סור מגורים בצריפים סמוך לרפת וללול, ולא מעטים היו העוובים, אך אלה שהתמידו הם היו החלוצים, ולהם התהילה.

לנהלל מלאו חמישים שנה. חדרה שקמה בבי-צותיה, קדמה שלושים שנה לנהלל, ופתח-תקוה שקמה בביצות הירקון מתקרבת למנין שני יוב-לות. נהלל עדיין היא כפר גדול, האחרות או-כ-לוסיהן נתרבו, יצאו מכלל "מושבה" והגיעו למ-עמד של ערים. ואנו כלום אין לנו אלא לציין תאריכי יסוד, להלל את הראשונים על מעשה רב שעשו, בנוסח לפנים היתה כאן שממה והיום חיים ומתפרנסים כאן כך וכך יהודים?

אפשר שראשוני פתח-תקוה וחדרה לא נתכוונו אלא להקים יישוב של חקלאים יהודים בארץ הקודש. אך אין ניסוח זה ממצה את העניין. לא לישוב סתם נתכוונו אלא לאורח-חיים המיוסד על עבודת שדה וכרם. הלא באותם הימים עוד לא

זו ראו בה משהו מבוגר ויציב יותר באותה חב"רה מסוערת מציפיה לעולם חדש העתיד לקום, חברה שנראתה כאלו טבלה באור ולא נכנסה לצונן. ודאי לא נדייק בדברים אם גרצה למצות את הויכוח שהוא סביב מושב-העובדים במונחים של "סוציאליזם" ו"קומונה" — כשם שלא נוכל להגדיר את א. ד. גורדון במונחים שגורים אלה. אגב, גורדון, שלא היה חבר בגרעין של מושב עובדים, הוא שנתן ברכתו לצורת התישבות זו — לא הפעם היחידה שדעתו חרגה מן המקובל באותם הימים. מושב העובדים לא שלל שיתוף עובדים בכל צורה שהיא, אלא ביקש להבטיח שהתא החברותי הראשוני — המשפחה — יעמוד במגע ישיר עם תכנון העמל ועם פרי העמל. ואולם במפעל התישבות בארץ חדשה, ללא מסגרת ממשלתית, ודאי שאי אפשר היה לראות את המשפחה העובדת כתא מבודד, והיה צריך להבטיח צורות ארגון שיתופי לרכישת כלים גדולים, לשיווק, לבריאות, לחינוך, ועל הכל לעזרה הדדית.

ויזכר גם זה כי בויכוח המר של אז נוצר לחץ מוסרי גדול על מושב העובדים לחיזוק סייגיו, לבל יתגלגל אל ה"קולוניה" מיסודם של ראשונים והפרשה הכאוכה של הפועל במושבה עוד לא נסתיימה. בגבור העליה השלישית והרביעית ניטשה מערכה כבדה מול שער הפרדסים הנעורים בפני עבודה עברית. באותם הימים שיושבי גבעת-שימרון — נהלל לעתיד — עמדו בייבוש ביצות העמק הכריזו הפועלים חרם על המושבה המתנכרת, שייבשה את ביצותיה במסירות-נפש כזו בשנת תרנ"א. אכן ייבוש ביצות נהלל לא היה בו משום חזרה על ייבוש ביצות חדרה. השתנתה הטכניקה, במקום נטיעת יער אקליפטוס בא ניקונו על-ידי חפירת תעלות והנחת צינורות. וגם הווי החיים שעמד להיווצר בנהלל לא יכול להיות המשך ישר למושבה חדרה.

שעתם הגדולה

חמישים שנות נהלל הן, כאמור, חמישים שנות תנועת מושבי העובדים. לא רק כך וכך כפרים

הם לכפר הארץ-ישראלי משל קודמיהם. ולא רק תמונה ברורה לעתיד היתה להם, אלא גם בקורת קשה כלפי העבר.

בין תרנ"א לתרפ"א

אלה שיסדו את מושבתם בביצות חדרה, ולא כל שכן הקודמים להם, זכאים ליהנות מתום-לב של ראשונים. ראשונים אלה כל מעשה שלהם כרוך ביסורים ללא שיעור, ומעבר לאותה עשיית בראשית משתרע עולם מבושם מכל קסמי הגאולה. דורות שבאו אחריהם בהכרח שהיו מפוכחים יו-תר. שכן קדמה לעלייתם קריאתו של יוסף ויתקין, שדובר בה לא על מכשולים סתם כי אם במפורש על צורות התנוונות של ההתישבות הקיימת. הדגש שוב לא היה על "נחלת שדה וחרם" כי אם על "כיבוש העבודה" בקולוניה שהקימו קודמיהם, לשון אחר, על הצורך לעשות אותה קולוניה ליהודית. ועוד ימים רבים לאחר עלייתם היו מת-ווכחים אם להניח כיבוש עבודה ולעסוק בהתישבות משלהם. תכניות ההתישבות של יוסף בוסל ואליעזר יפה בוודאי שאין ההגדרה המארר-כסיסטית לאוטופיה הולמת אותן. אין כאן חזון על אורח-חיים אידיאלי, אלא הרצון להבטיח קודם-כל כפר עברי עובד, וחברה החיה על עמל לה בארץ כולה. הדרך לחירות מדינית היתה, כמו-בן, רחוקה מאד, כמעט מעבר לאופק הראיה. אך אפשר היה לתקן לפי שעה את מה שנראה פגום כל כך בהערכת עצמנו, כפי שזו נשתקפה באירוניה של מגדלי ואף בהומור הטוב של שלום-עליכם.

במלאת חמישים שנה לנהלל, ולמושב העובדים בכלל, צורת התישבות מושרשת ומכובדת, אולי ראוי לזכור, כי חלק נכבד מציבור הפועלים ורוב מנהיגיו באותם הימים התיחסו למושב בספקנות רבה. סמכותו של א. ל. יפה, בעל החוברת "ליסוד מושבי העובדים", וזכויותיהם של אלה שקיבלו עליהם להגשים תכנית זו, זכו-יות שנקנו בשנים של כיבוש עבודה ופעילות ציבורית, הן שעמדו למושב-העובדים שלא יוחרם בראשית צעדיו. והללו שבחרו בדרך חיים

דת בשעתו, ואף על פי כן חלה התפתחות בראייתם ובהישגיהם. כך היו רבים מאנשי העלייה השנייה והשלישית מסתייגים מן ה"תרבותניק", חשש שמא יפגע עידונה של תרבות בפשטות החיים של העובד. אחרת היתה דעתו של א. ד. גורדון, שעוד באותם הימים העז לדבר בזכות האוניברסיטה. לימים נשתנו הדברים, ומשקמה נהלל דאגו אנשיה להקים בית-ספר משלהם, ממסיהם דוקא, ללא השתתפות ההנהלה הציבורית. הם אף קבעו את תשעה באב ליום של דיון בבעיות חנוך למושב כולו.

בית-הספר היה כְּאֶתְגֵּר לכפר, ומיטב המורים באו אז לנהלל. מלכתחילה לא היתה ברורה מתכונת הלימודים, והתחומים בין שעות לימוד לשעות עבודה לא היו ברורים. אך דבר אחד היה ברור: אין כפר ללא תרבות כפר. ובין הנסיונות להרחיב את תחום הלימודים מגיל הילדות לגיל הנעורים ואף לגיל של בגרות היתה הנסיון לרכוז את נוער המושבים הותיקים ל"ירחי דכלה" — חודש עיון של כיתות המשך — בירושלים. אין צריך לומר, שאותם ירחי לימוד לא היו שלב מעשי לרכישת מקצוע זה או אחר. מטרתם היתה הרחבת תחום הראייה של בעיות לאום וחברה. כשם שסברו קודמי קודמינו, כי חייב אדם ללמוד להיות יהודי, סברו עתה כי חייב אדם ללמוד להיות איש התישבות. שכן היתה זו החברה המנחה באותם הימים. המרצים באוניברסיטה של ירושלים נענו ובאו ברצון לסייע לאותם ירחי לימוד. וזכורני מה שאמר לי אז מ. בובר: "סבתי סיפרה שראתה פעם אחת מלאך. אילו בא לפני אדם שכוחו להקים תרבות-עם ראויה לשמה, הייתי רואה אותו כראות מלאך...".

ללא חברה מנחה

בימים שנסער הציבור לרגל מה שנקרא "הפרשה", נתכנסו בנהלל חברים אחדים וביקשו להקים חבורה מאנשי התישבות בעמק יזרעאל ובעמק הירדן, לא כדי לתווך ולפשר, אלא כדי לקום ולצעוק בקול גדול: הרף!... ולא משום מיאוס המחלוקת בלבד, אלא משום שפולמוס-

קמו בעקבות נהלל. קמה תנועת התישבות שהיה רוח החיה שבה היו אנשי נהלל. מתפקדים היה לא רק לדאוג למירב אפשרויות לכך וכך מתנחלים, אלא להסתגל לכל התנאים — ובכלל זה בנין משק ללא תקציב בשעות שלאחר יום עבודה שכירה במושבה הסמוכה, ללא יחידת קרקע קצובה ומוסכמת ובמיעוט מים. ואחר כך באה פרשת "האחוזיות". ב"חומה ומגדל" החלה התנועה הקיבוצית, אך מושב העובדים ראה עצמו שותף מלא בה. אך המצייר לו תמונה ורוי-דה של פרק-זמן זה לא יצדק גם הוא, לא לגבי ההתישבות העובדת בכללה, ובודאי לא לגבי מושבי העובדים. עיקר השאלה אשר לפני תנועה חברותית התישבותית הוא לא אם ניצלה מכל המכשולים שהזמן והמקום ערמו על דרכה. המדור-בר בבני אדם יודעי חולשות ומלומדים בנסיונות רבים. עיקר השאלה הוא אם היה מאבק, ואם אותו מאבק זכה להמשך. האם היה לאנשים יעד מעבר לפתרון השאלה הכלכלית הקרובה, והאם שמרו אמונים ליעד זה? על כך יש לענות בדרך כלל בחיוב, לפחות לגבי התקופה שקדמה לקום המדינה. על כן הכשיר מאבק זה את תנועת מושבי העובדים למפעלה הגדול עם קום המדינה — הדרכתה וקליטתה של העלייה הגדולה להתישבות בשטחים הגדולים שהתפנו.

בין המסתייגים ממושבי-העובדים בראשיתו היה גם בן-גוריון. כשבאה לידו חוברת של צעירים, שהיו ראשונים ללכת בעקבות נהלל וקראו לחוברת שלהם "בדרך לכפר", פסק בן-גוריון, מזכיר ההסתדרות אז: "בדרך לפתח-תקוה". וכשבא לברך, בתוקף תפקידו, את נהלל במלאת לה עשר שנים אמר: "אתם עומדים על הגבול, גבול תנועת הפועלים. מעבר לגבול זה האויב של תנועת הפועלים ושלכם...". עתה עם קום המדינה ובבוא ההתישבות הגדולה הגיעה שעתו של מושב העובדים. ובן-גוריון הוא שכינס את נוער המושבים בנהלל וגולל לפנייהם את המשימה לקום וללכת הם ומשפחותיהם הצעירות לחיות עם העולים בכפריהם החדשים.

דברים רבים צפו ראשוני ההתישבות העוב-

והאגודות השיתופיות". רבים הם אשר באנרכיה ניחא להם. אמנם בגניחות על העבר הרומאנטי שחלף ועל הזמנים המשתנים יכלו להשתתף הכל, אך חוק שמסכת עונשין בצדו, האוסר החכרת קרקעות לזרים וגותן סמכות של ממש לכפר הרשום כאגודה שיתופית, בזה היה משום חידוש, ולא הכל הסכימו עליו. ולא היה הויכוח בין צעיי-רים לותיקים, בין התישבות ותיקה לצעירה. הפיי-לוג ביתר את נהלל גופה. גם אם היו מצדדי החוקה רוב, ברי היה שאין להשיג תחוקה ומסגרת מחייבת בלי סיוע מן החוץ — של מפלגות העבור-דה ונציגייה בכנסת. אך סיוע זה לא בא מפני שיקולים שונים. תחילה התרכוזה תשומת-הלב ב"פרשה", ואחר-כך באו כרגיל מיבחינים בטחור-ניים. מיום שקמה המדינה הננו שרויים במתח בטחוני חמור, ונוח לנו לטשטש או לדחות כל הכרעה בבעיות חברה ועבודה. וכך נקבעים דפוי-סים חברותיים חדשים, ונפרצים דפוסים שהיו קיימים קודם. אפשר כמובן למצוא צידוקים לכך, אלא שאין הצטדקות משנה תהליך.

התהליך השורר פגע בכל התנועה ההתישבו-תית. רפיונה גטל ממנה את חשיבותה. החברה במדינת ישראל איבדה כוח מנחה, כוח שהיא זקוקה לו כל כך במבחינה השונים. השיר שלפ-נים הרגיו את מי שהרגיו והסעיר את מי שהס-עיר: "ראשונים תמיד אנחנו" היה לזכרון-עבר מעורר געגועים.

המצב שפגע בתנועה הקיבוצית פגע עוד יותר בתנועת מושב העובדים. אם התנועה הקיבוצית הפסיקה את הויכוח על עבודה שכירה, אך עדיין היא יוזמת תכניות תרבות והשכלה, הנה בנהלל ובכל המושבים הותיקים, פרט לאחד, לא נותר אפילו בית-ספר עממי אחד בתחומם וביזמתם. פירוש הדבר שביום חגה יכלה נהלל לספר הרבה על עברה, אך לגבי היום לא היה לה מה לומר לצעיריה זולת זאת שהמקום יפה לגידול פרות ותרנגולות, ואלו תינקות של בית רבם הזקו-קים לתורה ולהסברה יפנו למקום שיפנו ...

אילו היה סיפורה של נהלל, וסיפור שאר מו-

סרק זה מסיח את הדעת מענין חשוב הרבה יותר, מן הויכוח הנוקב על דמותה של החברה העוב-דת במדינה. בשעת הדיון קם אחד מותיקי נהלל ואמר: "אריות נהלל שוב אינם שואגים...".

ואכן השאגה לא נשמעה. ולא דוקא משום זקנותם של בני הדור הראשון. חלה הזדקנות קודם-זמנה של התנועה כולה. והורגש הדבר עוד בעצם שיא הישגיה. בשעה שהצעירים, אני-שי הדור השני, יצאו להדריך את ההתישבות החדשה של העולים, מיד ניכר בהם שהם "ביצו-עיסטים". במיטב מסירותם עשו בהדרכה חקל-אית מקצועית, בארגון קניות וכדומה, אך מעט מאוד נתנו דעתם לבעיות חברה ולעקרונות. "ביצועים" זה עלה בקנה אחד עם תכנונם של מומחים מטעם מחלקת ההתישבות, שמשום מה סברו כי ככל שנמזהר להטיל את "הטלית והתפיי-לין" הימה כן יקל לאניה לשוט. ככל שהתחלפו התכניות, לא היה מורגש מעולם שהן מיועדות למשפחה החיה על עבודתה. ומנהיגות תנועת המושבים אף לא הנחתה ולא הדריכה את השלי-חים הצעירים. קשה לדעת באיזה מידה היו הללו מוכנים לקבל מרות, אך הנסיון אף לא נעשה. אכן חילוף המשמרות בין הדורות במוסדותיה של תנועה זו נעשה בשופי. אך אין הדבר כולו לשבח, שכן לא נתלווה לו ברור נוקב על הפיק-דון היקר העובר מדור לדור. "אנשי המעשה" לא מנעו מלקיים פעם בפעם מעין שיחה כללית על ערכים שהם בבחינת "הלכה ואין מורין כן", ואלה המכונים התישבות צעירה הניחו בתום-לב, כי אין בעיות כלל מלבד נושאים כגון מיכסות ייצור וארגוני קניות.

כאן מקום להזכיר ויכוח, שגשש ונדם, הלא הוא הויכוח על "חוקת המושבים". בחוברתו של אלי-עזר יפה "ליסוד מושבי עובדים" נוסחו קצת תק-נות, הנובעות מן העקרונות שהנחו אותו בכתי-בת התכנית. כיון שחרגה התנועה מתחום כפרים מעטים, וקמה מדינה העומדת על חוקים ותקנות, היה צריך להתאים את המסגרת ההתישבותית למסגרת התחוקתית של המדינה. בלשון משפ-טית קרוי הדבר: "תיקון לחוק הקואופרטיבים

של מדינת-ישראל כמיבנה ומנגנון גרידא ללא חברה מנחה, לא פשוט כל כך להיפטר באנחת געגועים על הימים הטובים שחלפו. ב"הגולם" של לייויק בשעה שהמהר"ל נוטל מן הגולם את השם המפורש, מופיע מעליו ראשו של תנחום בשאלה: "ומי יציל?"

שבי העובדים שקמו בעקבותיה, ענינה הפרטי של אחת החברות האוטופיסטיות, אפשר היה לפטור את הדברים באנחה, מעין האנחות שליוו "אוטופיות" שונות בשקיעתן. אך אם קשה לנו לקבל את תנועת ההתישבות בתחום תחית ישר-אל כאחת ה"אוטופיות", ואם קשה לנו קיומה

ספר חייו של ואסילי גרוסמן

בנימין פינקוס

זה לכתביו הקודמים של גרוסמן ימצא שחותרו האישי טבוע בו. ועם כל חשיבותו של הספר ככתב-קטיגוריה נוקב על ברית-המועצות, הרי עיקר ערכו הוא בהיותו תעודה מבפנים, כתובה לא בידי יריב פוליטי אלא בידי סופר סובייטי ותיק ומקובל, ששירת את המשטר שנים רבות.

ואסילי גרוסמן נולד בברדיצ'ב בשנת 1905.⁸ אביו היה מהנדס-כימאי, אמו מורה לצרפתית. הוא למד בבית-ספר יסודי בברדיצ'ב ובבית-ספר ריאלי בקייב בשנים 1914-1919. ב-1919 חזר לברדיצ'ב והמשיך בה לימודיו. ב-1923 עבר לגור במוסקבה, שם סיים ב-1929 את האוניברסיטה במקצועות פסיקה ומתמטיקה. בשנים 1930-1932 עבד גרוסמן ככימאי בעיר סטאלינו, אך חלה ב-1932 בשחפת וחזר לגור במוסקבה.

סיפורו הראשון של ואסילי גרוסמן "בעיר ברדיצ'ב" שהופיע ב"ליטראטורנאיא גאזטה" באפריל 1934 מוקדש כולו לתיאור ההווי היהודי בימי מלחמת האזרחים, כשתושביה היהודים הרים של העיר היו קרובי ראשון לחילופי המשטר-רים והצבאות. סיפור זה עורר תשומת-לבו של מכסים גורקי, שהזמין את גרוסמן לשיחה ממושכת וסייע לו בראשית דרכו.

אחד הרומנים החשובים ביותר של גרוסמן שזכה להערכה רבה בבקורת הסובייטית הוא הטרי-לוגיה "סטפאן קולצ'יגין" שנכתבה בשנים 1937-1940, אך כתיבתו הופסקה בפרוץ המלחמה והמ-

תעודה רבת-ערך, עדות לאיש ולדור, הוא ספרו האחרון של הסופר הסובייטי ממוצא יהודי ואסילי גרוסמן "הכל זורם...", "שראה אור זה לא כבר בהוצאה הרוסית "פוסיאב" בפראנקפורט.¹ ספר זה, כתב-אשמה קטלני על המשטר הסובייטי, שנכתב בשנים 1955-1963, הוחרם לפי השמועה על-ידי המשטרה החשאית ועל גרוסמן החולה האנוש היה לשחזורו מזכרונו.² אך קודמת לכל ניתוח היא השאלה על האותנטיות של הספר. האמנם זו יצירתו של ואסילי גרוסמן, הסופר הסובייטי, שהתחנך, חי וכתב בברית-המועצות, והגיע בשנות חייו האחרונות למסקנות הממוטות כליל את הבסיס הפוליטי, האידיאולוגי והמוסרי, שעליו המשטר הסובייטי עומד?

כאן ראוי לציין קודם כל שהוצאת "פוסיאב", הקיימת מסוף מלחמת העולם השנייה, המוציאה לאור שני כתיב-עת חשובים "גראני" ו"פוסיאב", והמייצגת את התנועה הלאומית הרוסית במערב, הוכיחה עד כה מהימנות וזהירות בכל הנוגע לפרסומים שהוברחו מברית המועצות למערב. ואשר לאפשרות הטעות, הרי העדויות שהגיעו למערב מצמצמות אפשרות זו כמעט עד אפס. והראיה המכרעת באה לנו מתוכנו וצביונו של הספר ובעיקר ממגמתו הפילוסופית-פוליטית; הכל זורם ומשתנה, לובש צורה ופושט צורה, ובזרם זה יש גורם קבוע אחד, שאינו ניתן לערער — היצור האנושי. יצור זה יכול אמנם לרדת לדרגה התחתונה עד כדי מעשי זוועה בלתי-אנושיים, אך סופו שיגבר בו היסוד ההומאני ושאיפתו הבלתי-נלאית לחירות. המשווה ספר

⁸ נתונים על חייו ויצירתו של ואסילי גרוסמן שאבנו מהמקורות הבאים: Lewin F., V. Grossman in Vas. Grossman, Poviesti, raskazy, ocherki Moskva, 1958, pp. 3-14; Atarov N., Predislavie in Vasili Grossman—Dobro vam. M., 1967, pp. 3-17; Munblit G., in Kratkaia literaturnaia enciklopedia. Vol II, pp. 389-399.

¹ Grossman, Vas., Vsie tiechot..., Frankfurt A./M., Posiev, 1970, 207 p.

² ידיעה זו הגיע למערב מפי הסופר הסובייטי פאוס-טובסקי בשעת מסעו האחרון במערב. וראה שנפלד ב"רוסקאיא מיסל" 24.12.70.

הנסיגה עוברת עיירות וערים (כמו הומל למשל) המאוכלסות יהודים רבים, מתואר הנושא היהודי רק באפיוודה קצרה, ואם עזה מאד, של הופעת היהודיה הוקנה (שארבעה מבניה משרתים בצבא, והיא גשורה לבדה עם בעלה המשותק), הפונה בדברים אל החיילים הנסוגים, מנקה בזהירות בקצה מטפחתה את גוף המכונית מהבוץ, כאילו נגעה "בכלים של פסח", ושואלת בלי הרף אותה שאלה גורלית של אלפים ומאות אלפים: להימלט או להישאר?

החורבן היהודי

על שאלה זו מגסה גרוסמן להשיב בסיפור "המורה הזקן", שנכתב באותה שנה והמוקדש כולו לאסונו של העם היהודי. בעיירה אוקראי-נית קטנה אין היהודים משערים את גודל האסון הקרב. האחד הרואה את הדברים נכוחה הוא המורה הזקן רוזנטל, הרוצה לצאת את העיירה, אך מאחר את המועד ולאחר לבטים רבים, אם להתאבד או לא, הוא מחליט לשתות את הכוס עד תומה כדי לעודד אחרים בדרכם האחרונה. גרוסמן מתאר את רגשות היהודים לפני בוא הגרמנים לעיירה, את חייהם תחת יד הנאצים, ואת היחסים עם האוכלוסיה המקומית. הוא מנ-סה להפריד ברור בין רוב האוכלוסיה המקומית, שאיננו לוקח חלק ברדיפות היהודים, לבין מיעוט של קרייריסטים ועריקים, העושה יד אחת עם האויב. היחס "המיוחד" אל הטרגדיה היהודית, שעליו יצא הקצף מצד הממונים על האידיאולוגיה וההסברה בברית-המועצות בסוף המלחמה, בא לידי ביטוי מובהק בסיפור זה אגב תיאור יסודות המדיניות הפאשיסטית כלפי העם היהודי. "בתח-תית בית הסוהר הגדול רב הקומות פעורה תהום, שלתוכה הטילו הפאשיסטים את היהודים. הגורל המר ביותר יראה כאושר לעומת גורל היהודים. דומה יסוריהם של הרוסים והאוקראינים קשים הם כל כך, שהגיעה השעה להראות להם כי יש גורל מר ונורא יותר אף מגורלם. הפאשיסטים אומרים להם אל תלינו! היו מאושרים ושמחים שאינכם יהודים".

חבר לא חזר עוד אליו. הספר הוא על רקע מלח-מת העולם הראשונה וניתנו בו גם דמויות יהו-דיות רבות, כגון הבולשביק הגאמן אברהם באכ-מוטסקי, האנארכיסט מישורים (משרת), העובר ברגעי חייו האחרונים לשפת עמו, והרופאה היהו-דיה, השופעת אהבת הבריות, רבינוביץ. ההווי היהודי המסורתי בעיירה היהודית, בטרם נהרס על-ידי המשטר הקומוניסטי, מתואר בלבביות ובחום.

במלחמת העולם השניה משמש גרוסמן בצבא ככתב העתון "הכוכב האדום". הוא עובר בכל דרך הנסיגה של הצבא ואחר-כך בדרך ההתקד-מות מהוולגה לברלין. ב-1943 מגיע גרוסמן לדר-גת סגן-אלוף. לרשימותיו וכתבותיו הרבות יצאו מוניטין בדומה לאלה של איליה ארנבורג.

ב-1942 מתפרסם בעתון "הכוכב האדום" ספרו "בן-אלמוות העם"⁴, מן היצירות הסובייטיות הר-אשונות המתארות את המלחמה בשלב הטרראגי של הנסיגה המבוהלת בקיץ 1941. אם כי גרוסמן שם את הדגש לא על היחיד, אלא, כמקובל בתקו-פה זו, על הקיבוץ האנושי המלוכד במאמץ משו-תף, הרי כמה נפשות בספר, כגון הקומיסר הפו-ליטי בוגריוב והחייל אינגטיב, הן בלי ספק דמויות חיות, העומדות במרכז היצירה. כבשאר ספריו, אין גרוסמן חושש לבקר את הצדדים השליליים בחיים הסובייטיים. במיוחד חשובה להמשך דיונו הערכת הפאשיזם (במקרה זה המכונה הצבאית שלו) בספר זה. לחייל הגרמני, אומר גרוסמן, כושר ציות מכאני. תנועת הצבא הגרמני היא תנועת מכונה מורכבת, שבה המוני חיילים נתונים בחישובי ציות עיוור. יש כאן מש-הו בלתי-טבעי לגבי שכלו של האדם. אין כאן תרבות של תבונה, אלא של אינסטינקטים בלבד, צורת ארגון של נמלים וחיות עדר. לטרגדיה היהודית, המתרגשת לבוא עם התקדמות הצבא הגרמני, אין עדיין ביטוי בספר זה. אף שדרך

⁴ תורגם לעברית על-ידי א. קריב ויצא בשנת תש"ה בהוצאת "עם עובד". סקירה על הספר ראה: שמו"אל אלישיב, הספרות הסובייטית החדשה, ת"א תשי"ד, עמ' 19-24.

גם נגד האוכלוסיה המקומית שלא סייעה להצלת היהודים. גורל דומה היה לספר שגרוסמן היה מראשי יוזמיו, "הספר השחור", שנועד להכיל זכרונות, עדויות ותעודות על השמדת היהודים בברית-המועצות. לאחר שנים של הכנות ועיכור-בים שונים הוא לא פורסם, בשל המדיניות הרשמית החדשה.⁶

בשנת 1946 פירסם גרוסמן מחזה שנכתב עוד לפני המלחמה ושמו "אם להאמין לפיתאגוריים". מחזה זה נתקבל בזעם על ידי הבקורת הסובייטית בגלל הרעיונות החורגים מן הקו הרשמי והוכרו כמזיק ביותר. הרעיון המרכזי במחזה הוא שאותם מאורעות חוזרים בתקופות היסטוריות שונות. תורת מחזוריות זו, המובעת, ואם בצורה בולטת פחות גם ביצירותיו האחרות, מתפרשת ברוב כוח בספרו הגדול האחרון, "למען הענין הצודק", שחלקו הראשון פורסם ב"נובי מיר" במחצית השנייה של 1952, וחלקו השני נאסר לפירסום. על רקע המערכה העקובה מדם בסטאלינגרד מעמיד גרוסמן סדרת דמויות מכל שדרות העם, שבה מתגלם רעיונו המרכזי, כי הנצחון על הפאשיזם לא היה מעשה ידי מנהיג גאוני (אשר כמעט לא הופיע בכל תשע מאות עמודי הספר) או מנגנון כלשהו, אלא מעשה העם כולו. עם הופעתו נתקבל הספר בסבר פנים יפות על ידי הבקורת ואף הושווה ל"מלחמה ושלוה" של טולסטוי,⁷ אך תיכף לפרסום מאמרי התקפה חריפים מאת הסופר בוביינוב ב"פראוודה"⁸ והמבקר לקטורסקי ב"קומוניסט",⁹ שני הבטאונים המרכזיים של המפלגה, השתנתה התמונה כליל, והחל שטף מאמרים ומכתבים למערכת מלוחמי סטאלינגרד לשעבר, שתקפו את המחבר על סיוף דמותם של האדם הסובייטי והקצונה הגבוה

משפעת החיבורים הסובייטיים על תקופת המלחמה וההשמדה בולט "הגיהנום של טרבלינקה" לגרוסמן, שראה אור בספטמבר 1944. גרוסמן, שהגיע לטרבלינקה לאחר שחרורה ואסף עדויות רבות מפי הניצולים המעטים ואנשי הסביבה, מו-ליך את הקורא על פני מדורי הגיהנום שהקימו הנאצים. דאגטה ב"תופת" שלו לא יכול לחזות כמחזות שהיו מעשה יום-יום בטרבלינקה, כזה של הילדים הזועקים, "אמא, מה יהיה עלינו, האם ישרפו אותנו", מעשי האכזריות שעשו אנשי הס"ס במחנה לפני שהובלו האנשים לתאי הגאזים לא היו סתם מעשי תועבה של סאדיסטים חולניים, אלא בורג יעיל ונחוץ במכונת המדינה הנאצית. וקשה ומחריד מכל, שיצורים אלו לא היו כלל ממלאי פקודות מכניים, שהרי כל העדים מציינים את תכונותיהם המשותפות: האהבה לתיאוריה, להתפלספות, החולשה לשאת נאומים לפני הנידונים למוות. ואולם האדם הנרצח על-ידי האדם-הבהמה מקיים עד נשמת אפו האחרונה את כוחו הנפשי, בהירות מחשבתו ואהבתו.

להשמדת העולם היהודי בטרבלינקה, במאיד-אנק ובאשוויץ הקדיש גרוסמן, כיהודי ואנטי-פאשיסט, חלק גדול מכוחו. לא תמיד נתנו לו להביע דעותיו בנקודה זו. בדצמבר 1943, לאחר שחרור מחוזות אוקראינה המזרחיים, יכול גרוסמן לתאר את הטרגדיה היהודית של יהודי אוקראינה, אך לא בעתון שבו כתב דרך קבע, "הכוכב האדום", אלא בתרגום לאידיש, בעתון של הועד היהודי האנטי-פאשיסטי "אייניקייט". במאמר מזעזע "אוקראינה ללא יהודים", כותב גרוסמן: "עברתי במכונית וברגל מדונייץ הצפוני עד לדנייפר, מוורושילובגרד ועד לצ'רניגוב ולא מצאתי בכל חיפושי אלא יהודי בודד אחד, הסגן שלמה קפרשטיין אשר הוסתר לאחר שיחידתו כותרה בספטמבר 1941, אצל משפחת איכרים כפליט מולדאווי".⁵ זה היה אמור להיות פרק ראשון בסדרה, אך המשכו לא פורסם עוד, בהיותו כתב האשמה חמור לא רק נגד הנאצים, אלא

⁵ ראה: Schwarz S., *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse University Press, 1951, pp. 317, 311

⁶ ראה: Erenburg Ylia, *Liudi, gody, zhizn. Novyi*. Mir, 1965, No 2, pp. 54-55

⁷ ראה למשל: Lvov, S., *Rozhdienie epopei*. Ogoniok, 1952, No 47, p. 25

⁸ Bubienov M., *O romanie V. Grossmana "Za pravoie dielo"*. Pravda 13.2.1952

⁹ Lektorskii A., *Roman iskazhaiushchii obraz sovetskikh liudei*. Kommunist, 1953, No. 3, pp. 106-115

פסולת-מכרות. יש כאן "סלקציה" שטנית. אני שים אמיצים, מבקשי חופש, נמצאים מיותרים ומושלכים לאשפתות. אבני סיד וחול מנצחות את השחם.

המסה-רפורטאז'ה הפיזית והמלבבת "דוברו ואם" (מעין ברכת "שלום-עליכם" בפי הארמנים) מתארת חוויותיו של הסופר בעת ביקורו אצל ידידיו הארמנים בהרי קוקוז. תיאור זה נתן לגרוסמן את האפשרות להביע את רגשותיו ו- מחשבותיו בנושא שמן הסתם לא נתן לו מנוח מימי "טרבלינקה" ו"אוקראינה ללא יהודים", ו- מאז נתגלה לו הגילוי הנורא כי המשטר שבו הוא חי, אשר התימר לשחרר את האנושות מעור-גי, עבדות ומלחמות, עושה מעשים בלתי-אנושיים בשם אידיאלים נשגבים אלה. עדיין השמות אושוויץ וקולימה אינם כרוכים יחד, אך הרמו ברור למדי. בדרך נפלאה זו, כותב גרוסמן, נסע בשנת 1928 מכסים גורקי, בדרך זו עברה בשנת 1941 דודתי רחל, שפונתה מאודיסה... בגורלה נפלו חיים לא קלים — היא התאלמנה במוקדם, בנה וולודיה, כימאי-בקטרילוג נאסר ב-1937 (שנה גורלית בספר "הכל זורם") ומת בבית-סור-הר משסירב להודות כי עסק בהרעלת בארות. ידידיה שנשאר באודיסה מצאו מותם בכפר דו-מיניבקה, אשר אליו הובילו הגרמנים את יהודי אודיסה. אך למרות אכזריותם של המשטרים, הנאצי והסטאליני כאחד, מאמין גרוסמן באדם. בחגיגת הנישואים של זוג ארמני צעיר, המתוארת כאן, עמד לפתע נגר פשוט והתחיל לספר על השבי הגרמני, איך תפסו ז'אנדארמים את היהודים, כיצד הומתו ידידיו היהודים. הייתי רוצה, אומר הוא, שעל היהודים יכתוב בן העם הארמני מלומד-הסבל. וגרוסמן כותב "אני משתחוה ארצה לפני איכרים ארמניים, שבכפר ההררי בזמן שמחת חתונתם, דיברו על יסורי העם היהודי בתקופת ההשתוללות הפאשיסטית-היטלרית, על מחנות המוות, שבהם רצחו הפאשיסטים נשים וילדים. אני משתחוה לפני כל אלה ששמעו זאת בכובד-ראש, בעצבות, בשתיקה. ומשתחוה אני לפני מילת היגון על ההרוגים בתעלות החמר, ב-

הה, ובעיקר על דעותיו הפילוסופיות המובעות על-ידי שנים מגבורי הספר, המדענים צ'אפיוין ושרום. הרגיזה את המבקרים ביחוד העובדה שהערכת תופעת הפאשיזם באה כאן לא מפי הג-נרלים הסובייטיים בסטאלינגראד, אלא דווקא מפי המדען (היהודי) שטרום החי בעורף.

הנקודות היהודיות בספר זה מעטות הן מאד, אף על פי שאחד מגבוריו הראשיים של הרומן הוא המדען שטרום (יהודי שגטמע, הקשור מאד למשפחת אשתו הרוסיה). קרוב לשער, שקימוץ זה ביסוד היהודי מצד סופר שהרבה לתאר את חיי היהודים מוסבר בנסיבות הזמן — שנת 1952, כשמשתולל הטרור הסטאליני וחודו מופנה כלפי היהודים.

מדוכדך, מר-גפש ופרוש מחיי הציבור, פירסם גרוסמן רק סיפורים קצרים בשנות חייו האחרונות. (הוא מת במחלה ממארת בספטמבר 1964). מבין אלה ראוי להזכיר, במיוחד לגבי המשך דיוגנו, את הסיפור "טירגארטן", שנכתב עוד בשנים 1953-1955, והרפורטאז'ה "דוברו ואם", שנכתבה כשנה לפני מותו.

בסיפור הראשון, המתאר חיי שומר לילה בגן-חיות ברליני בימים האחרונים של המלחמה, כא-שר מרחוק כבר נשמעים רעמי התותחים של הצבא האדום, חוזר גרוסמן להשוואת האדם ל-חיה, החביבה עליו, כשאפילו חיות הטרף עומות בדרגה מוסרית גבוהה מן הפאשיזם. יש זהות גמורה כמעט בין רעיונותיו על ההומאניזם מכאן ועל הפאשיזם והנאציזם מכאן בספרו זה ובין אלה שאנו מוצאים בספר "הכל זורם" ודבר זה בא לחזק את הנחתנו כי בקורת הפאשיזם והנאציזם של גרוסמן נתכוונה לא רק לשני משטרים אלה, אלא לכל המשטרים הטוטאליטאריים ההורסים את האדם ואת חירותו. רצה החירות, שהוא לפי גרוסמן, יסוד-מוסד למשטר שכזה, בא להרגיש כי המדינה היא היצור החי והחפשי, להבדיל מבני אדם במדינה, המשולים לאב-נים שאפשר לפוצץ, לפורר, לסתת וללטש. זני-אדם פחותי ערך יש להשליך לאשפה או למלא בהם בורות, כדרך שעושים בפסולת-בנין או

האור. מה אומרת תורת הכלכלה המדינית, נש-
 אַל הכלכלן, על מצב זה כשאנשי הקולחון נוסעים
 העירה לקנות לחם מן הפועלים? אם נגהג על-פי
 דקדוקו של החוק במקצוע שלנו, טוען מנהל ה-
 עבודה, לא נרחיק לכת. רצונך למלא את התכ-
 נית, מן ההכרח שתנהג לפי הכלל "אתן לך ו-
 תגמול לי". בתקופת הצאר קראו לכך "יוזמה
 פרטית", וכיום בשפתנו, "תן לאדם לחיות", —
 זו כל הכלכלה כולה.

העלילה ממש מתחילה בפרק השני. ניקולאי
 אנדרייביץ', אחד הביולוגים הסובייטים החשו-
 בים, שהגיע לתפקידו הרם של מנהל מכון ביו-
 לוגי, בדרך האופיינית לרוב האינטליגנציה ה-
 סובייטית, על ידי עשיית פשרות עם המצפון,
 מקבל מברק המודיע לו כי בן-דודו וידד נעו-
 ריו, איוואן גריגוריביץ', אשר אותו לא ראה
 שלושים שנה, עומד לחזור למוסקבה. ניקולאי
 אנדרייביץ' אוהב מאד את בן-דודו ושמה לקראת
 בואו, ועם זה מכרסם החשש בלבו, שחיי המסו-
 דרים והשקטים ייפגעו מטירדה ונקיפות-לב, ש-
 עד-כה הצליח להרדימם באופן זה או אחר.

ההמתנה לבן-דודו וההכנות לשובו, המתוא-
 רות בפרק השלישי, מעוררות בניקולאי אנדריי-
 ביץ' זכרונות מימי הנעורים, ובעיקר מן השנים
 האחרונות לתקופת סטאלין — השתוללות הני-
 דאנוביוזם, המסע נגד הקוסמופוליטים ועלילת ה-
 רופאים. הפגישה עצמה, המתוארת בפרק הרבי-
 עי, סופה עוגמת נפש וניתוק מוחלט. תהום ללא-
 גשר נפערה בין שני עולמות: כוכב הלכת, כל-
 שונו של דוד רוסה הצרפתי, של אימת מחנות
 הריכוז מזה, והעולם הסטאליני של קארייריוזם,
 מלשינות וצביעות לאין קץ מזה. איוואן גריגור-
 ביץ' דוחה את העזרה המוצעת לו, ואינו מסכים
 להשאר בבית קרובו אפילו לילה אחד. עוד באו-
 תו ערב הוא נוסע ללנינגראד, העיר שבה חי,
 למד ואהב. אגב טיול נקרה לפניו אדם אשר
 עמו למד באוניברסיטה ואשר הלשנתו גרמה ל-
 מאסרו. פגישה חטופה ומקריה זו עם המלשין,
 שעשה בינתיים חיל, ועתה הוא עומד בפני הא-
 סיר לשעבר, כולו רועד למחשבה כי ידו זה

תאי הגאזים, בבורות האדמה, על אלה שנשארו
 בחיים, אשר שואני-האדם היו מטיחים בפניהם
 את דברי הבלע והשנאה הנוראים: הבל שהיטלר
 לא גמר את כולכם!"

אין ספר שפיסקה זו מקופלת בה הטראגדיה
 היהודית של גרוסמן ורובבות יהודים סובייטיים
 כמותו לאחר השואה, הנקלעים בין היאוש ובין
 התקוה שעוד לא הכל אבוד כל עוד יש אנשים
 כאותם בני כפר ארמניים.

"הכל זורם..."

ספרו של גרוסמן "הכל זורם... " אינו קל ל-
 הגדרה מבחינת הז'אנר הספרותי. היסודות הסי-
 פוריים, שאינם מועטים כלל, משתלבים כאן שי-
 לוב אורגני עם יסודות של מסה פוליטית והיס-
 טוריוסופית. הרהוריו של תגיבור הראשי, הוזהה
 בלי ספק עם המחבר, תופסים כשליש מן הספר.
 הקשר הרופף למדי בין עשרים ושבעת פרקי
 הספר, מהם קצרים מהם ארוכים, מתקיים בעיקר
 בשני מישורים: במישור הסיפורי, על ידי הנפ-
 שות הפועלות בו ובעיקר הגיבור הראשי, איוואן
 גריגוריביץ'; במישור התוכני-מהותי, על ידי
 השתלשלות המאורעות על דרך רטרוספקטיבית,
 כשנקודת המוצא היא התקופה שלאחר סטאלין,
 שממנה אנו חוזרים לתקופת סטאלין ומשם לת-
 קופת לנין, ולבסוף חזרה לנקודת המוצא. כך מג-
 סה גרוסמן להפעיל גם במבנה היצירה את תורת
 המחזוריות הקרובה ללבו. ועוד רעיון מבריה את
 כל דפי הספר, הלא הוא הרעיון על ערכה העי-
 לאי של החירות ושאיפתו הבלתי-נלאית של ה-
 אדם להשיגה.

תחילת העלילה ברכבת הנוסעת מחאבארובסק
 הרחוקה למוסקבה וסופה בנוסעתו האחרונה של
 איוואן גריגוריביץ' לעיר מולדתו, "מקום שם
 עמד, מתחת להר הרחוק בית אביו... ממנו נש-
 ארו אבנים מעטות בלבד". המשוחחים בקרון הר-
 כבת מייצגים את כל שדרות החברה הסוביי-
 טית: מפקח באיגודים המקצועיים בעיר-מחוז ניי-
 דחת, כלכלן העובד בתכנון הממלכתי במוסקבה,
 מנהל עבודה מסיביר, איכר מקולחון וקצין בחיל

זה או אחר, אשר סטה מן התורה המארכסיסטית או מן העקרונות הסוציאליסטיים המקודשים (כ- סברה המקובלת על כל יריבי סטאלין במפלגות הקומוניסטיות החל מטרוצקי ועד ימינו), אלא ביסוד הרעוע שעליו הוקם המשטר הסובייטי, בידי מיסדו ואביו הרוחני לנין. היסוד הרעוע הוא ראשית-כל הכרותו של לנין על דיקטאטורה מהפכנית ברוסיה, המחסלת באקט המדיני ה- ראשון את כל שאר המפלגות המהפכניות, חוץ מאחת; שנית, חיסול האסיפה המכוננת שייצגה בפעם הראשונה בתולדות רוסיה את כל השכבות והמפלגות לאחר המהפכה; ולבסוף, ביטול זכו- יות היחיד. כי לנין, כדור המהפכנים הבולשבי- קיים, לא האמין בערכם של חירות היחיד, חופש הפירסום, חופש ההתכנסות וכיוצא בהם – הוא ראה בזכויות אלו, שעליהן נאבקו המוני פועלים ומהפכנים במסגרת רוסיה הישנה, דבר של מה בכך. את יחס הזלזול הזה העתיק למשטר ה- חדש.

אך מה סיבותיה העמוקות ביותר של מדיניות לגינית זו? את התשובה אין גרוסמן מחפש ב- גורמים האובייקטיביים ואף לא בהשקפת עולמו של לנין, אלא דוקא באישיותו. שהרי גישתו, הפסיכולוגית מעיקרה, מעמידה את האדם במרכז היקום ונותנת לו את האפשרות להכריע. תשו- בה, לפחות חלקית, נמצאת לו איפוא בתכונ- תיו השליליות של לנין, שהתפתחו ברוב הזמן עד שגברו על תכונותיו החיוביות של האיש, הענו, אוהב הבריות, השומע בהתלהבות את "האפאסיונאטה", הקורא וחוזר וקורא את "מל- חמה ושלום", האהוב כל כך על אמו ואחיותיו. והנה התכונות שגראו כמקרות, כמו נוצרו בתנאי המחותרת והמאבק האכזרי של השנים ה- ראשונות למשטר הסובייטי, דוקא הן נמצאו קובעות. אלה הן התכונות אשר לא נפקדו על ידי כותבי הזכרונות, אלה שמהן גבעו הפקודה לערוך חיפוש בביתו של פלכאנוב הגוסס, אי- הסובלנות המוחלטת כלפי הדימוקרטיה הפולי- טית, חוסר הרהמים כלפי יסורי אנוש. גרוסמן מבין היטב, שעם כל החשיבות הנוד-

עלול לדעת את האמת האיזומה, משמשת לגרוס- מן עילה למחקר בוקב בתופעת המלשינות בחב- רה הסובייטית, תופעה שהיא ממוסדות הקבע של המשטר. לאחר שעזרתו הכספית לאיואן גריגור- רייביץ' נדחית על ידי האחרון, מצליח המלשין, לפי תיאורו הגרוטסקי של המחבר, להשקיט את יסורי מצפונו במחיר הזול של ארוחת צהריים דשנה במסעדה מובחרת.

לנין המייסד

הבקורת על התקופה החדשה שלאחר סטא- לין, אשר בה פותח גרוסמן ואליה הוא חוזר כל הזמן, באה להבליט ביתר שאת את אחת ממסק- נותיו העיקריות, כי השינויים, עם כל חשיבותם, לא שינו את המשטר מיסודו. שהרי יסודות המש- טר, מבנהו ועקרונותיו, כל אלה שהצמיחו את משטר האימים של סטאלין, נשארו כשהיו ועלו- לים לחזור ולהצמיח את פירות-הבאושים.

נקודת המוצא של גיבור הספר, ושל דרכו שארכה שלושים שנות גדודים וסבל בל-יתואר, היא אולי גם נקודת המוצא לראיית המחבר את המשטר. כי יש מן הסמלי בהקבלה זו, העוברת כחוט-השני לאורך כל הספר, בין גורל היחיד הנקבע לא רק על ידי גורמים אובייקטיביים, ש- אינם תלויים בו, לבין התהוות המדינה הסוביי- טית, שנוצרה אף היא בידי בני אדם, ולא דוקא תנאים אובייקטיביים וכורח היסטורי בלתי גמנע. איואן גריגורייביץ', שגרשם לאוניברסיטה במח- צית שנות העשרים, קשר בשעורים לפילוסופיה ויכוחים חריפים עם המרצים למאטריאליזם ה- דיאלקטי. משנסגר החוג, עמד איואן גריגוריי- ביץ' וגאם בפני הסטודנטים נאום מלהיב נגד ה- דיקטאטורה: החופש הוא טוב עליון המשול ל- חיים, הגבלת החירות פוצעת בדומה למכת גרון הקוטעת אברים, הרס החירות כמוהו כרצח. לא- חר נאום זה הוא סולק מן האוניברסיטה והוגלה לשלוש שנים, שהיו לשלושים.

הנה כי כן, בעצם נקודת המוצא בחקר המש- טר מגיע גרוסמן לרעיון בעל חשיבות מכרעת, כי שורש הרעה הוא לא בהסתאבותו של מנהיג

האדם הרוסי, ואף לא בסגפנותה ומשיחיותה של הכנסייה הפראאוסלאוית, אלא במידה מרובה ב־ גיאוגרפיה של רוסיה הנתונה בין אירופה ואס־יה, בגודלה הבלתי־רגיל, יערותיה, ערבותיה, ביצותיה ועמקיה. אילו היה עם אחר יושב כאן במקום הרוסים, משער גרוסמן, לא היתה הת־פתחותו שונה מזו של העם הרוסי.

פעם אחת בלבד בתולדות רוסיה נפתחה לפ־ניה דלת החירות, בפברואר 1917. אך היא הלכה אחרי לנין, תחלתה מרצון ושמתה, לאורן של אחוזות בוערות, אחר כך מאונס, מובלת ביד ברזל, בצעדים כושלים ובפחד נוכח הדרך שנת־גלתה לפנייה.

גם הפעם נמצאה העבדות הרוסית בלתי־מגו־צחת. הטרגדיה של לנין היתה לא רק הטרגדיה של רוסיה — היא נהפכה לטרגדיה עולמית, כי המזיגה שלו בין אי־חירות וסוציאליזם רישומה בתודעת העולם היה נוקב יותר מזה של גילוי האנרגיה האטומית. האיטלקים ואחריהם הגרמ־נים התחילו לפתח את רעיון הנאציאונאל־סוציא־ליזם לפי דרכם. הלהבה התפשטה לאסיה ולאפ־ריקה. התברר, שלאומים ומדינות יכולים להתפתח בשם הכוח ובניגוד לחירות. לא היה זה מזון לבריאים, אלא סם לכושלים, למופלים, לחולים, לחלשים.

סטאלין מציב דלתיה

לנין מת, אומר גרוסמן, אך לא מת הלבניזם. הדיקטטורה של המפלגה, של המשטרה החש־אית והצבא שיוצרה היה לנין, נשארה על כנה. נשארה המדינה הכל־יכולה. ומי היה מוכשר ו־ראוי בין תלמידיו וחבריו של לנין לעמוד בראש מדינת־משטרה זו, יותר מראש השוטרים יוסף סטאלין? באופיו, שכלו ורצונו של סטאלין ביט־אה המדינה, שהמפלגה והמשטרה נתמזגו בה, את אופיה, רצונה ושכלה היא. שהרי דוקא בסטא־לין, צירוף איש אסיה ומארכסיסט אירופי, נתגל־מה הממלכתיות הסובייטית כהמשך ישיר של הממלכתיות הרוסית עתיקת הימים.

הנה כי כן, כל הקאטגוריות שבאו בירושה מ־

עת ללנין המנהיג ומייסד המדינה, לא יכלה לה־יות השפעה כה מכרעת לתכונותיו השליליות, אלמלא היו אלו תכונות המשותפות לדורות של־מים של מהפכנים ברוסיה. וכך הוא צועד צעד שני בחיפושיו, מן הפסיכולוגיה האינדיבידואלית אל הפסיכולוגיה הקיבוצית. בדורות של מהפכ־נים ברוסיה, אומר גרוסמן, נתערבו אהבת העם, שלמענו היו מוכנים לכל קרבן, עם היפוכן של תכונות אלו, עם בוז וחוסר רחמים ליסורי אנוש, עם הסגידה לעקרונות מופשטים, שעל סטייה מהם היו מוכנים להכחיד לא רק אויבים, אלא גם חב־רים לתנועה. ואכן אי־הסובלנות של לנין (ושל מהפכנים כה רבים), חתירתו הבלתי־ניתנת ל־עירעור למטרה, זילזולו בחופש, אכזריותו כלפי התולקים עליו, והיכולת הנפשית, לטאטא מעל פני האדמה אזורים שלמים שהעזו לערער על א־מיתותיו אלה, לא הופיעו בלנין רק לאחר המה־פכה, אלא היו מושרשות היטב בוולודיה אוליא־גוב, זמן רב לפני המהפכה. וכך צועד גרוסמן עוד צעד בחיפושיו, וחודר לנבכי ההיסטוריה הרו־סית, שם הוא מבקש תשובה לשאלתו.

תולדות האנושות, לפי גרוסמן, תולדות החי־רות הן. עצמתו של האדם ביטויה בחיזוק חירו־תו. החירות איננה, כפי שסבר אנגלס, הכרת הכורח, אלא ממש להיפך, מנוגדת לכורח, היא נצחון על הכורח. אין התפתחות ללא קידום החירות, כי החיים עצמם הם חירות. בימים שהתפתחות במערב היתה התפתחות הקידמה ותחירות כאחת באה התקדמותה של רוסיה, לא־סוגה הגדול, כרוכה באי־חירותה. השתעבדות ה־יחיד לשליט ולמדינה היו קווי אופיה המובה־קים. הוגיה המהפכניים של רוסיה לא הבינו את ערכו הכביר של שחרור האיכרים במאה הי"ט, שהיה לדעת גרוסמן מעשה מהפכני הרבה יותר ממהפכת אוקטובר, לפי שמוטט את היסוד בן אלף השנים של הצמיתות, שלא פגעו בו לא פטר הגדול ולא לנין. כאן נסגר המעגל. גרוסמן מגיע לנקודה האחרונה בחיפוש השרשים להתהוות אופיו של לנין ואופים של אלפי מהפכנים רוסיים. אין הוא מוצא אותם בנפש המיסטית כביכול של

למשטר. וכן עשה לאנשים שעמדו בחליפת מכת-בים עם אחים ודודות בחוץ-לארץ, כי ההסתברות שיהיו יום אחד למרגלים היתה גבוהה יותר לגבי-הם מאשר לגבי אלה שלא היו להם בני משפחה בחוץ-לארץ.

אך שלב זה של כליאת אויבים פוטנציאליים בא עדי-מהרה אל קצו, ובסוף שנות העשרים החל שלב חדש, אימתני מאין כמוהו, של חיסול שכ-בות שלימות: מיליוני גברים, נשים, זקנים וטף הושמדו על שייכותם למעמד שהוכרו ריאקציוני ועוין. לשם מה בא מרחץ דמים זה? תשובה ראשונה נוקבת לשאלה זו כבר השיב גרוסמן קודם, כשערך השבנו עם הנאצים. ממש כשם שהיטלר יצא להשמיד את הזנים פחותי-הערך (היהודים, הצוענים), המחבלים בזנים הטובים (הגוע הארי האציל), הקדים סטאלין להשמיד את המעמדות המנצלים, המחבלים בצלמה ובצמיחתה של החברה האלי-מעמדית. וכשם שבא היטלר לכופ על הסרים למשמעתו ועל העולם כולו את התורה, שהיהודים אינם כלל יצורי אנוש, אלא שרצים מזיקים, ממש כך הקדים סטאלין וניסה להחדיר למוחותיהם של עושי דברו כי הקולאקים אינם בני-אדם אלא אויבים נתעבים של הפועלים והסוציאליזם, מה-גם שדינם כבר נחרץ לשבט על-ידי ההיסטוריה. טועים כל אלה — אומר גרוס-מן ב"הכל זורם" — הסבורים כי גלי הטרור בת-קופת הקולקטיביזאציה יבתקופת הוידאנוביזם היו תופעות מיותרות וחסרות-הגיון של שלטון-שרי-רות בידי איש אכזר. באמת היה הדם הרב שנש-פך ב-1930 וב-1937 דרוש למדינה או, כלשונו של סטאלין, "לא היה לחינם". בלעדיו לא יכלה המדינה להתקיים, כי את הדם הזה שפכה אי-החירות כדי לגבור על החירות. ואולם החירות והחיים הם דבר אחד, ובגברה על החירות הרגה אי-החירות את החיים.

ולשם מה בא הגל השלישי של הטרור בשנים 1936-1939, אשר הניף את גרונו על דור המהפ-כה, דור בוני המדינה החדשה ונאמניה, אגב ביום-ענק של כזבי מזימות שחרשו הללו על המדינה? מיליוני בני-אדם, אומר גרוסמן, שאלו

לנין, אך נראו לו כזמניות בלבד, דיקטאטורה, טירור ומלחמה בחירויות הבורגניות, בעשו בידי סטאלין קבע ובסיס עיקרי והתמזגו עם אי-החיר-רות הרוסית בת אלף השנים.

נאמן לשיטתו מבקש גרוסמן גם כאן את הסי-בות העמוקות לעריצות הסטאלינית באישיותו של סטאלין, שהוא מוצא בו שלושה סטאלין בעת ובעונה אחת. הראשון הוא סטאלין האסיאני, על אכזריותו ובוגדותו, על צביעותו ונקמנותו, ועל גסותו ונוסח ההומור המיוחד לו. השני הוא סטא-לין המהפכן הניאציאצי, שכל האמצעים כש-רים לו למען המטרה, והשלישי הוא סטאלין הפ-קיד-הוואנדארם, המאמין בנייר המשרדים וב-כוחה הכל-יכול של המשטרה, המתאוה למדים ומדליות, הבז לערך האדם וכבודו, המוכן להרוג למען החוק, ולבעוט בחוקים לשם זדון ושרירות-לב מחרידה.

אך מה מטרתו של הטרור המשוכלל, זה סימנו המובהק של המשטר שגולד ממויג המדינה משו-ללת החירות שיסד לבין עם עריצות האוטוקראט-יה של סטאלין? מטרת הטרור היא להרוס את החברה, לפוררה עד כדי אטומיזאציה גמורה. האדם-היחיד, זה הבורג שאין לו אישיות, מחשבה ורצון, המהוקצע למטרה אחת בלבד, למלא תפ-קידו שהוקצה לו במכונה הענקית, מן ההכרח שיחיה בפחד-תמיד, כדי שלא יעלה אפילו על דעתו להתקומם. המנגנון הענקי של הטרור מוליד אֶחָד ממכשיריו העיקריים: המלשינות. ערכה של המלשינות הוא לא רק בהשגת מידע נחוץ לתפ-עול מנגנון הטרור, אלא בעיקר בכך שהיא זורעת אי-אמון, ניגודים פנימיים וחשדנות הד-דית, המונעים כל אפשרות להתארגנות קבוצתית שאין עליה בקורת השלטון.

ועוד, שכלול הטרור מתבטא בהרחבת שיטות המנע שלו. הוא מושיב במחנות הריכוז הסוביי-טיים קצינים צאריסטיים לשעבר לא משום שהקי-מו ארגון מונארכיסטי, אלא משום שהם מסוגלים להקימו. מאותו טעם הוא מושיב במחנות אלה סוציאלי-בולוציונרים וסוציאלי-דמוקראטים, רבים מהם שנאסרו דוקא לאחר שהוכיחו נאמנותם

דייגייב הנכנע והמרוסן שבמחלקה השלישית עור-
רר חלחלה בלבנו של קולונל המשטרה. והאיום
ביותר, מסכס ואסילי גרוסמן, הוא ששניהם —
דייגייב וסודייקין — היו שרויים יחד, תוך צביעות,
ידידות ושנאה הדדית, בפינה אפלה של נשמת
סטאלין.

והרי גרוסמן, שפתח את בחינת משטר הטרור
הסטאליני בניתוח אופיו של מגשימו הראשי,
מסיים אותה בנקודת המוצא. עד יומו האחרון
חשש סטאלין מדבר אחד בלבד — מהחירות,
אשר כאותו שליט בלתי-נראה, הוסיפה לחיות
בכל מקום שנראה היה ששם חוגגת אי-החירות
את נצחונה.

סטאלין מת, אך מפעלו חי כמתכונתו, כשם
שנתקיים מפעלו של לנין אחרי מותו. המפלגה
מקיימת בידה את השלטון על התעשייה, הצבא,
זרועות הבטחון. הביום הכולל, המחליף דמוקר-
אטיה של אמת בתדמית של פארלמנט, איגודים
מקצועיים ובחירות, חי וקיים ללא שנוי. גם היום
כבתקופת סטאלין שרוים האיכרים בשעבודם.
וממש כך מוסיפה האינטליגנציה לעמול ולזחול
על גחונה.

ובכל זאת לא הכל כשהיה. משטר אי-החירות
נשאר על כנו, אבל אולי בטל הצורך להשתמש
כל הזמן באמצעי חורבן והשמדה. האמנם, שואל
גרוסמן, כה איתן בסיס זה, ששום כוח לא יזיזו?
האמנם צדק הגל, שכל דבר קיים הוא מושכל?
האמנם הבלתי-אנושי הוא הגיוני? אין למחבר
"הכל זורם" שום תחבולת-פלא לקעקע בסיס
זה של אי-החירות, המשתרע על מחצית כדור-
הארץ. אין לו אלא האמונה שהחירות לא נוצחה
כליל, שהיא קיימת כל עוד בני אדם שומרים
את אנושיותם.

השאלה היהודית בעיני גרוסמן

ככל שהבעיה הלאומית בברית-המועצות בכ-
לל והשאלה היהודית בפרט, באה בספר זה על
ביטויה רק בדמויות יהודיות מעטות, שהופעתן
אפיוודית גרידא, אין ספק ששאלה זו תופסת בו
מקום לא מבוטל.

עצמם יום-יום שאלה זו. אין הוא מתימר לדעת
את התשובה הנכונה, אך הוא מחפש את הסיבות
העמוקות של תופעה זו הן באופיו של המשטר
הסובייטי, הן באישיותו של סטאלין.

הקרבות הראשונים של המדינה החדשה, שלא
היה לה צורך עוד בשליחיה הקדושים, היו המהפכה-
נים הקנאים, מחריבי העולם הישן. נאמנותם הוב-
עה בשנאה עזה לאויבים האמיתיים והמדומים. הם
שנאו את הכל, את קאוטסקי ואת מקדונלד, את
ברנשטיין ואת ואנדרולדה. הם שנאו למען האה-
בה. אחריהם באו משרתיה הנאמנים של המדינה
החדשה, אלה שהיו מוכנים להשתמש בכל האמצ-
עים כדי להכריח את ההמונים לעבודה מפרכת,
ובתנאים הבלתי-אנושיים ביותר. המדינה החדשה
לא נזקקה עוד אפילו למשרתים, היא תבעה פקי-
דים בלבד. והנה באה שנת 1937, ובתי-הסוהר,
אשר הם בנו בשביל אחרים, נפתחו לרווחה כדי
לקבלם. החרב אשר חישלו נפלה על ראשיהם.
רבים מהם דימו כי הגיעו זמנים של תוהו-ובוהו
וטירוף כללי, או שהתחולל פוטש והשלטון נת-
פס על ידי אויבי המשטר המוסיפים להשתמש
בשפתו. המהפכנים שהקימו מדינה זו דימו כי
יצרו אמצעי להגשמת האידיאלים שלהם, והנה
נתברר, כי חלומותיהם הנשגבים נהפכו כלי-שרת
ביד מדינה אדירה ואימתנית.

ומדינה אבסולוטית זו מצאה השלמתה והגש-
מתה באישיותו של סטאלין, שבמעמקי נפשו
הצטרפו זה בצד זה: היסוד המהפכני הרוסי (או
בשפתו הציונית של גרוסמן — דייגייב המהפכן,
איש "בארודנאיא ווליא", שנעשה לימים סוכן
המשטרה החשאית הצארית) עם היסוד השני,
הרוסי אף הוא, של המשטרה החשאית הכל-יכו-
לה (המגולמת באישיותו של קולונל סודייקין,
השאפתן המבקש לנצל את המהפכן דייגייב להג-
שמת חלומו להיות לדיקטטור של רוסיה). אף
סטאלין, בנה של המהפכה, ערך את השבון-הד-
מים עמה על-ידי המנגנון המשטרתי. ואפשר,
אומר גרוסמן, ששגעון-הרדיפה של סטאלין, אשר
לא נתן לו מנוח, היה יציר הפחד בתת-הכרתו —
פחדו של סודייקין מפני דייגייב, שכן המהפכן

וגם את כל היקר לו, את אהבת האשה ואת כל קרוביו, למען עולם המחר הנפלא והמלא החד היה מוכן למעשי האלימות האכזריים ביותר, אף שמטבעו היה אדם טוב שאיגו מסוגל לפגוע בז' בוב. המהפכה נראתה לו בלתי-מוגנת, בוטחת בכל עד כדי תמימות, מוקפת בוגדים ובני-בליעל, והוא לא חס על אויביו. רק רבב אחד היה על מצפוניו המהפכני: בסתר, ללא ידיעת המפלגה, עזר לאמו הזקנה, אלמנתו של אדם שהוצא להורג על ידי זרועות הבטחון, וכשנפטרה נתן כסף לקבורתה כדת ישראל, שכך היתה בקשתה העל-בה האחרונה.

והנה המהפכה כלאה אותו בתא של בית-הסוהר, שברה שמונה משיניו בבעיטת מגפיו של הקצין, קראה לו "יהודון" ושמות-גנאי אחרים, ותבעה ממנו, בנה ושלחה האהוב, שיודה כי היה מרעיל בארותיה ושונאה המושבע. כמוכן, הוא לא נטש אותה, אמונתו לא אבדה אף לרגע, עם כל התאכזרה לו. דוקא נאמנותו זו וסבלו השקט של הבולשוויק ליובה מקלר הביאוה לידי חימה, כחמתו השפוכה של בעל הכלב המגרש מעל פניו את בעל-החיים החולך בעקבותיו ומט-רידו בלי הרף. הוא מחיש צעדיו, צועק על כל-בו, בועט בו, מטיל בו אבנים, אך הכלב המוכה והפצוע מוסיף לצלוע בעקבותיו. והדבר המעורר סלידה ושנאה יותר מכל בלב האדון הן עיניו של הכלב, הנכנעות, העצובות האוהבות והמסורות בלי גבול. אהבה זו מרתיתה כעסו של האדון, והכלב אינו יכול להבין סיבתו של הכעס. הוא אינו יכול לתפוס כי אדוניו שונא אותו יותר משהוא שנא את הזאבים שמפניהם שמר אותו כלבו בצעירותו. באכזריותו הוא מבקש להחניק את אהבת כלבו. והכלב מוסיף ללכת אחרי אדוניו, מזועזע מאכזריותו הבלתי מובנת. ולאדוניו כבר ברור שכלבו לא יעזבנו לעולם, ולכן לא נשאר לו אלא להמיתו. אך כדי שהריגת כלבו הנאמן לא תכביד על מצפוניו ולא תעורר עליז גינוי שכניו, הוא מחליט לכפותו להופיע כאויבו: על הכלב להודות לפני מותו שהוא התכוון לגשוך את בעליו, שהרי קל להרוג אויב מלהרוג ידיד.

בראיית הבעיה הלאומית נאמן גרוסמן לגישתו הכללית, ההומאניסטית והליבראלית: "במקום שאין חירות ליחיד, אין קיום גם לחירות לאומית, שהרי חירות לאומית היא קודם-כל חירותו של האדם". מכאן שלא יתכן פתרון של אמת לבעיה הלאומית בברית-המועצות כל עוד יתקיים של-טונה הכל-יכול של המפלגה ושלטונם המוחלט של הרוסים בה. גרוסמן מבקר בחריפות את הל-אומנות הרוסית המתגלה בכל פינה. המדינה, שהחלה דרכה בסיסמה "פועלי כל הארצות הת-אחדו", ולימים פיתחה את עקרון הריבונות הלאומית לממדים שלא נודעו עד כה, מחוייבת היתה לבצל כמנוף לממלכתיות שלה את הלאומנות הקנאית ביותר, שיכלה לחיות רק בלבם של המוני-אדם משועבדים.

על רקע זה של מדינה ללא חירות, המטפחת ומנצלת למטרותיה הממלכתיות את הרגשות וה-מאויים הקנאיים ביותר של שנאה לאומית עיוורת, אפשר להבין את מצבם האומלל של יהודי ברית-המועצות. גם כאן מבקש גרוסמן את שורש הבעיה בראשית דרכה של המדינה הסובייטית. וכשם שיצג לבין דור שלם של מהפכנים רוסיים, אף ליובה מקלר, שר המשפטים בממשלת הרפובליקה האוקראינית לשעבר, המעונה במחנות הריכוז הסטאליניים, מייצג דור שלם של מהפכנים יהודיים ברוסיה, ודרך יסוריו באה לסמל את הגורל והסכנות המאיימים על היהודים בברית-המועצות.

מניין, תמה גרוסמן, באה לליובה מקלר, בנו של החנווני העצוב והערמומי מהעיירה פסטוב, אותה אש אוכלת של קנאות? הן לא הוא ולא אביו לא חישלו שנאתם לקפיטליזם במכרות וב-בתי-חרושת מלאי עשן. ושמא עממו הגחלים, מוכנות להתלקח תמיד, למן המאבק עם חיילי קיסר רומא, ממדורות האינקוויזיציה בספרד, מימי ההתלהבות והרעב עד לאבדן הושים בלימוד התורה, מימי ההגנה העצמית של העיירה בימי הפרעות? ליובה מקלר זה, שהיה נראה חלוש וחסר-מגן, כמו אינו מן העולם הזה, ידע להלהיב המונים ולהוליכם לקרב, הוא היה שליח ולוחם של המהפכה ולמענה היה מוכן למסור את נפשו,

מכל, אומר גרוסמן, שבכל זה האמינו לא רק פשוטי העם בלבד.

השלב השלישי, החמור והמסוכן ביותר ליהודי ברית-המועצות, התחיל בינואר 1953 עם פרסום ההודעה על גילוי קשר הרופאים. דומה היה, כותב גרוסמן, כי ענן שחור תלוי על מוסקבה והוא זוחל לתוך הבתים, לבתי-הספר, חודר ללבבות. רופאים סיפרו, כי געשה קשה מאוד לעבוד בבתי-החולים. החולים נעשו חשדניים, רבים לא רצו בטיפולם של רופאים יהודיים. באוטובוסים, בש-זוקים ובמוסדות ציבור סיפרו כי במוסקבה סגרו בתי-מרקחת, שבהם הרוקחים היהודים, סוכני אמריקה, מכרו גלולות מורעלות. אף היו שמועות כי בבתי-יולדות מדביקים את היולדת ואת הרך הנולד במחלת העגבת. וגם בכך, אומר גרוסמן, האמינו לא רק שוערים, סבלים ונהגים חסרי השכלה ושותים לשכרה, אלא גם מוסמכים למד-עים, סופרים, מהנדסים, סטודנטים. השנאה העיוורת בתי-הדורות, הקנאה ביהודי המצליח, מצאו להם פורקן. מנהלו החדש של המכון, שבו עבד ניקולאי אנדרייביץ' אמר לו בגלוי: "הגיע הקץ לשלטון היהודים, אילו ידעת כמה אני שונא אותם". ובינתיים פשטו שמועות עיקשות כי בסי-ביר המזרחית נבנית חישה-מהר עיר-צריפים לק-בלת היהודים, אשר אותם יגלו ממש כשם שהגלו קודם את הקאלמיקים, הטאטארים של קרים, הבולגארים, הצ'צ'נים, היוונים והגרמנים. בסוד כמוס סיפרו לניקולאי אנדרייביץ' כי את הרופאים יוציאו להורג בככר האדומה, ואחר כך יע-בור גל פרעות על המדינה, והשלטונות, בתואנה של הצלת היהודים מזעם העם, ישלחו אותם לטייגה ולמדבר קאראקווי לבנית התעלה הטורק-מנית. הזעם הסטיכי אף הוא, כמו כל דבר אחר במדינה הסובייטית, מתוכנן היה לכל פרטיו מראש.

מות סטאלין, הפתאומי והבלתי-מתוכנן, כפי שמעיר באירוניה גרוסמן, אמנם מילט את היהודים ממוזמה שטנית זו, אך גם יורשי סטאלין ששחררו את הרופאים החפים מפשע, לא שינו את יחסם לשאלה היהודית. הדוגמה המוחשית לכך,

משל הכלב, המזכיר כל כך את ואסילי גרוס-מן מיצירותיו האחרות, בא להמחיש את גורלו האכזרי של דור מהפכנים יהודיים, שחיהם היו קודש למהפכה, שנועדה לפתור גם את בעייתיהם החברתיות גם הלאומיות, והנה נתברר שעולם-המחר אינו אלא חזון-תעתועים, ובמדינה החדשה, שעזרו להקימה, נשאר להם תפקיד אחד בלבד: השעיר לעזאזל.

אחרי דור המקלרים, שנעלם כליל, קם דור חדש של אינטליגנציה יהודית, שהעשירה בכשרונותיה את המדע והתרבות הסובייטיים. גרוסמן מתאר, אם כי בקיצור נמרץ, את אורח-חיו של דור זה. והנה גם על דור זה הניף סטאלין בשנות חייו האחרונות את גרון הטרור.

בשלב ראשון, בשנים 1946-1947, עדיין היו ההתקפות מכוונות לא רק נגד היהודים, אלא נגד כל אלה שעמדו בקשר כלשהו עם מדענים או אנשי רוח במערב. הם גורשו ממשותיהם, נאל-צו לבקש להם עבודות שונות ומשונות כדי לתת לחם למשפחותיהם. משקל היהודים בגל ראשון זה של ה'זדאנובשצ'ינה לא היה גבוה משיעורם הממשי באינטליגנציה הרוסית. אולם שלב זה נגמר מהר ובמקומו בא גל עכור שלא היה כמותו בתולדות ברית-המועצות.

בשלב שני זה, בשנים 1948-1952, היו ההתקפות מכוונות נגד האינטליגנציה היהודית בלבד. בעתוננים הופיעו מאמרים ורשימות הבאים לק-רוע את המסווה מעל פרצופיהם של קרייריס-טים ונוכלים שקיבלו תעודותיהם ותאריהם בדר-כי מירמה, רופאים המתאכזרים לחוליהם, מהנד-סים הבונים במקום בתי-חולים ובתי-ספר בתי-קיץ למשפחותיהם. כמעט כל השמות שהוזכרו היו יהודיים. ואם קרה ושם המותקף לא היה יהודי, בדקו ומצאו כותבי הרשימות קווי אופי שמהם ניתן להבין, כי הכוונה ליהודי. לסופרים ולמבקרי הספרות המותקפים, אשר כתבו בפס-בדונימים רוסיים, הוסיפו מיד בסוגריים, למנוע כל ספק, את שמם האמיתי. כך נתקבל הרושם שבברית המועצות היהודים הם הם הגונבים, הלוקחים שוחד, הכותבים ספרים קלוקלים. וחשוב

תיו כולן, מסתבר כי הפתרון היחיד לשאלה היהודית בברית-המועצות שהיה נרצה לגרוסמן, הוא בשינוי המשטר הסובייטי מיסודו, בשחרור האדם מכבליו, ומשנאה עיוורת לשונה, לזר. לתפיסה מעמיקה יותר ביחסי העמים, ובבעיית חוסר מולדת לעם היהודי, לא הגיע גרוסמן — ואולי לא נועז להגיע.

אומר גרוסמן, היא שהקוסמופוליטים ממוצא יהודי לא הוחזרו למשרותיהם.

כבשעה שדן במשטר, אין גרוסמן מציע גם כאן פתרונות. הוא רק מתאר את המציאות, מביע רגשותיו, מאוייב, ואת זעמו של הומאניסט על מדיניות של שעבוד שהגיעה לשיאה האכזרי בייחסו של סטאלין ליהודים. אם לדון על פי יצירותיו

ספרים שנתקבלו

[זכות בקורת מפורטת שמורה]

בספר נאספו בהדפסת צילום מאמרים שראו אור בכתיב עת ובקבצים, הדגים בענינים שונים מתולדות היהדות במאה ה"ט, ה"טז וה"יז, ביחוד בארץ ישראל ובאיטליה (רק מאמר אחד נדפס כאן לראשונה). חלק ניכר מן המאמרים מוקדש לציפיית הגאולה ולורמי המסתורין בישראל, ביחוד אלה שזירתם צפת, ולבקורת ספרים ומאמרים הדגים בחכמים ומקובלים בדורות הללו, ובעיקר בהאר"י ובר' יוסף קארו.

ספרות פועלים :

במהלך החיים. פרקי 1910-1900. מאת פרץ הירש-ביין. תרגום (מאידיש) ומבוא מאת מרדכי חלמיש. בהשתתפות קרן ויינפר-מורגנשטרן; ועד פרץ הירשביין. מיאמי ביץ'. מרחביה ותל אביב תשל"א 333 ע'.

העשור הראשון של המאה בספרות העברית והאידיית ובתולדות התיאטרון היהודי משתקף בספר-זכרונות זה, שנכתב במיטב יכולתו של אמן בעל מצפון, עין בהירה ולב רגש. דמיוניהם של פרץ, פרישמן, ביאליק, מנדלי, יעקב דינון, בריינין, וכן של טובי השחקנים והבמאים היהודיים, מופיעות כשהן כרוכות בחיותו האישית של המחזאי והמספר הצעיר. במבוא משובצים דברי גלאטשטיין על הירשביין, וכן מובאה מהספרו השקספירי של אנטוניוס על קיסר ביוליוס קיסר" בזה הלשון: "לא באתי לקבור את קיסר ולא להללו". כידוע, ה"לא" הראשון אינו מצוי בשקספיר.

לחש שרשים. רשימות וסיפורים מאת זיסקינד כרמל. בשיתוף עם איגוד סופרי הקיבוץ הארצי. מרחביה ותל-אביב תשל"א 211 ע'.

דו-קיום באחורי הסדרה. מאת משה בלומנפלד. קיבוץ השומר הצעיר. כפר מסריק תשל"א 120 ע'. קצת מסיפור גורלו של חלוץ יוצא סלובקיה וחבר קיבוץ שהתרחק בארץ מן הצינונות ופנה לפק"פ וגורש מן הארץ. אחרי המלחמה עלה לגדולה והיה כחמש שנים ראש מחלקת הבטחון בסלובקיה עד שנאסר בשנת 1951 והועמד לדין (בין היתר על

הוצאת ראובן מס :

עיתנים במחשבת ישראל מאת שמעון ראבידוביץ. כרך שני. מגדלסון. קרוכמאל. הספרות העברית החדשה. שברי עיונים. בצירוף הקדמה מאת המהדיר בנימין חיים יצחק ראביד. הוצאת ראובן מס, ירושלים 1971. 460 ע' + ט"ז ע'.

אחר הכרך הראשון, שראה אור בשנת 1969, ניתן הכרך השני לעיוניו של שמעון ראבידוביץ המנוח. כונסו כאן מאמרים שפירסם ראבידוביץ בעברית על משה מגדלסון (הוא כתב בגרמנית כמה מחקרים על מגדלסון, שרק אחד מהם — על פולמוס מגדלסון-לאוואטר עיבד בעברית ופירסמו ב"התקופה" בשנת תרפ"ט), ומאמרים שפירסם על רנ"ק, לחוד ממבואו הגדול למהדורת "מורה נבוכי הזמן" שהוציא בשנת תרפ"ד (המהדורה נדפסה מחדש באמריקה בשנת תשכ"א על-ידי הוצאת "אררט"). כן חזרו והועתקו כאן מתוך ספרו "בבל וירושלים" שלושה פרקים הדגים בביאליק, בעקב שטינברג, וכן ביחס למקרא בספרות העברית החדשה ובמדינת ישראל, כשהגדיון כולו לאור ההבחנה בין נוסח בית ראשון לנוסח בית שני בתולדות הרוח בישראל. המדור האחרון בספר, "שברי עיונים", מכנס מאמרים של ראבידוביץ על פיארברג, א"ד גורדון, משה הס ודובנוב.

ילדות בירושלים הישנה חלק רביעי : שכונות בירו"שלים הישנה. פרקי הווי מימים עברו מאת יעקב יהושע. ירושלים 242 ע'.

המחבר, בן דור שלישי לעדה הספרדית בירושלים, כתב מזכרונותיו ומזכרונותיהם של זקני ירושלים על השכונות השונות בירושלים הישנה (חוץ לחומות). כשהוא חוזר זה בזה את הסיפורים שליקט, עולים לפנינו חיי המשפחה והציבור, הרפתקאות של יחידים, שמחות ואסונות, פרשיות ויחסים בין יהודים וערבים בשלהי המאה הקודמת ובראשיתה של הנוכחית. מעשה רב עשה המחבר-המלקט בה צילו מן השכחה תמונות חיים אלו, המשוחררות בלבביות חגיגית.

מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה מאת דוד תמר. (בסיוע מוסד הרב קוק) ירושלים תשל"א 230 ע'.

ברוסיה, רשימות על אנשים שהכיר המחבר בציונות, בתנועת העבודה וכן בספרות ובאמנות.

יוסף חיים ברנר מבחר דבריי-זכרונות ערוך בידי מרדכי קושניר (שניר) מהדורה שנייה. "תרבות וחינוך" בשיתוף עם תוצאת הקיבוץ המאוחד. 1971 ע' 336.

"מהדורה מורחבת זו של מבחר דברי זכרונות על י.ח.ב. מופיעה במלאת חמישים שנה להרצחו בע"ב בורה של יפו, ב-2 במאי 1921. ביובל שנים זה הלך ונתעמק רישומם של כתבי ברנר, שנקראים ונלמדים עתה ככיום נתינתם ולמעלה מזה." (מתוך הקדמתו של מנחם דורמן).

עם עיבר :

אגרות דוד בן-גוריון כרך ראשון : תרס"ד-תר"פ (1904-1919) כינס וליווה בהערות יהודה ארז. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב, תל אביב תשל"ב. ע' 458.

כרך ראשון לכינוס מכתביו של בן-גוריון, בליות הערות מסבירות מאת יהודה ארז, מגיל שמונה-עשרה ועד סוף 1919, בגדוד העברי. במדור הראשון כ"ג מכתבי העלם המתלבט והחותר לעליה ולחידוש פני עמו, רובם לידידי-נעורים שהיגר לאמריקה; במדור השני נ"ד מכתבים, רובם המכריע לאביו, שנכתבו בחמש שנותיו הראשונות בארץ ; במדור השלישי מכתבים משנות הלימודים בתורכיה, אף הם רובם לאביו (מאה מתוך מאה שלושה-עשר) ; המדור הרביעי מכיל מכתבים מעטים מארצות הברית, מהשנים 1915-1918, משנשתבשו קשרי הדואר עקב המלחמה ; במדור האחרון, ס"ז מכתבים, רובם אל רעיתו הצעירה, ובהם חזיונותי במשך שנת היותו בגדוד העברי, באימונים בקנדה ואחר-כך בתחנות המעבר השונות עד מדבר מצרים והמחנות בארץ-ישראל. אוצר בלום לחוקר ולמעין וחוויה לקהל הקוראים הרחב.

פרשת אקסודוס באור חדש מאת ז'אק דרוו'. ספרית אפקים תל אביב תשל"ב. 290 עמוד.

פרשת אגית המעפילים "יציאת אירופה", על רקעה המדיני והאישי, על המאבק עם השלטון והצבא הבריטי, והמאבק בדעת הקהל, מתוארת בידי עתונאי צרפתי-יהודי, שהיה עדי-ראיה לראשית המערכה, וחקר מאז את פרטיה עד שתיארה בכללותה.

העור והכותנת מאת אהרן אפלפלד. ספריה לעם. תל-אביב תשל"א. 166 ע'.

מותו של אורי פלד מאת שמאי גולן. ספריה לעם. תל אביב תשל"א. 205 ע'.

בארץ נזירה מאת רות אלמוג. ספריה לעם. תל אביב תשל"א. 190 ע'.

נתן אלתרמן מבחר מאמרי בקורת על שירתו. ליקטה וציירפה מבוא וביבליוגרפיה אורה באומגרטן. פני הספרות. סדרת ילקוטי בקורת על יצירתם של סופי-

קשריו עם ישראל) ולא שוחרר אלא בשנת 1960. בשנת 1968 הגיע חולה לארץ ולא האריך ימים בה.

לפני הצה"ל. שירים ופואמות מאת ל. אוליצקי. ספרית שבא, בשיתוף קרן ויינפר-מורגנשטרן. 130 ע'.

נסיון מענין של משורר אידי לכתוב שיריו בעב-רית. חבל שלא דאגה ההוצאה לפחות לניכוש השירים משגיאות בולטות.

תרבות וחינוך :

חזון וחינוך מאת משה אביגל. תל-אביב תשל"א ע' 335.

אסופת מאמרים והרצאות משל מ. אביגל המנוח, מותיקי המחנכים בישראל ומציבי זרם העובדים בחינוך בארץ-ישראל. במדור הראשון, "תודעה ותווייה בחינוך", דיונים בהקניית תודעת הזהות היהודית, בערכים המקופלים בחגי ישראל, ובזיקה בין אמנות וחינוך ; המדור השני, "חברה ועבודה", דן בערכי האזרחות והעבודה מבחינה חינוכית, בחלקו של זרם העובדים בחינוך, ובבקורת על בקורת תכנית הלימודים הממלכתית ; המדור השלישי, "מבעיות החינוך בגן-הילדים", עוסק בחינוך האסתטי ובחינוך ללשון הילדים. הספר כולו רווי הומאניזם יהודי שרשי רעיונותיו מובעים ברוב חיוניות וחום, דברים יקרי-המצאות בימינו.

עליה ופיתוח בדרך למדינה מאת השל פרומקין. תל-אביב 1971. 406 ע'.

מבחר הרצאותיו וסקירותיו של ה. פרומקין במשך חצי יובל שנים, עד הקמת המדינה ועד בכלל. ה. פרומקין, מאנשי העליה השלישית, היה איש הכלכלה בועד הפועל של הסתדרות העובדים, ובהרצאותיו תיו ומאמריו, תשבץ של ניתוח כלכלי וסטאטיסטי עם להט ציוני ואופטימיזם ללא סייג, משתקפים מעשיה ותכניותיה של תנועת העבודה בתחום הכלכלי כלי ותביעותיה מן הסתדרות הציונית וממשלת פלשתינה (א"י) בתחום זה, מראשית שנות העשרים, שנות יסוד "סולל בונה" ובנק הפועלים, דרך "ארבע שנות גאות" 1932-1935, שנות ההתחפרות בימי המאורעות, הספר הלבן והמלחמה, ועד הקמת המדינה. בראש הספר דברי הקדמה מאלפים מאת יהודה סלוצקי.

בדרך לגאולה מאת בנימין וסט. תל-אביב תשל"א. 384.

בספר נאספו דבריי-זכרונות ומאמרים של בנימין וסט, מותיקי צעירי ציון והפועל הצעיר, שהקדיש מיטב מאמציו להזכיר ולעורר על בדידותה וסבלור-תיה של היהדות הסובייטית, והציונות הרוסית בפרט, תחת ידה הקשה של הרשות הבולשביסטית. פרקי הספר לעניניהם הם זכרונות אישיים, לבטי היהדות הסובייטית, "הפתרון הסופי" ברוסיה, יחס השלטון הסובייטי ללשון העברית, המאבק למען יהדות ברית-המועצות, פרשיות מתולדות ציונות-העבודה

תקופת המנדט, כשלושים שנה, תקופת המדינה, עשרים שנה בערך, ומדור המוקדש לאנשים שהנחו את עבודת החברה והשרו עליה מרוחם. הספר עיקרו מורכב מדברי העושים במלאכה, על-פי ספריהם ודוחותיהם (רופין, טהון, פז, סמילנסקי, וייץ ושרת וכו'), כשהעורך מתאר את הרקע ומשלב את דברי ההסבר הנחוצים.

ספר שרפשטיין מאסף לדברי חינוך, מחקר וספרות יפה מוגש לפרופסור צבי שרפשטיין למלאת לו שמונים וחמש שנה. ערך זבולון רביד. יצא לאור על ידי ועד היובל בניו-יורק והסתדרות המורים בארץ-ישראל. תל אביב תשל"א. 421 ע'.

ספרייובל לכבודו של המחנך הותיק צבי שרפשטיין במלאת לו שמונים וחמש. "במשך חייו רכש לו התן היובל ידידים שהוקירוהו כסופר, היסטוריון של החינוך ועורך — ובמיוחד הצטיין כמורה חביב ומסור לתלמידיו... בתקופה של ארבעים שנות הוראתו בבית המדרש למורים שעל יד הסמינר התיאולוגי היהודי בניו-יורק העמיד תלמידים הרבה, שאים על רבם ומתברכים בתורתו". בספר דברי הערכה וזכרונות על בעל היובל, ביבליוגרפיה של כתביו, וכן שירים ומאמרים מוקדשים לו על נושאים שונים במחקר הלשון, תולדות החינוך ודברי ימי ישראל וספרותו.

The Dual Heritage. Immigrants from the Atlas mountains in an Israeli village. By Moshe Shokeid. Foreword by Max Gluckman. Manchester University Press, 1971, 245 pp.

משה שקד, מרצה באנתרופולוגיה חברתית באוניברסיטת תל-אביב, מסכם בספר זה תוצאות עבודתו שנעשתה במסגרת תכנית מחקר מטעם האוניברסיטה של מאנצ'סטר, שבה היה תלמיד וחבר-מחקר. המחקר מיוסד על עבודת שדה במשך שנה וחצי במושבי-עולים של יהודים מהרי האטלאס. חלקו הראשון מתאר דיוקנה של קהילה יהודית בהרי האטלאס, את תהליך עלייתה והתישבותה בארץ, את קליטתה והתפתחותה במקומה החדש מבחינה ארגונית, חברתית וכלכלית. חלקו השני מנתח את הפוליטיקה של המושב מבחינת הסתגלותם של העולים לתפקידים החדשים המוטלים עליהם מכוח הדמוקרטיה והכרעותיה, צרכי העבודה והשיווק, הבטחון, הייצוג וכו'. התלק השלישי סוקר את יחסי המשפחה, מבחינת התמורות ומבחינת כושר ההתנגדות לתמורות, בתוך תנאי החיים השונים בסביבתה החדשה.

רבים עבריים בעריכת דן מירון. יוצאת לאור ביזמתה ובסיועה של קרן תל-אביב לספרות ולאמנות. תל-אביב תשל"א. 236 ע'.

יעקב פיכמן מבחר מאמרי בקורת על יצירתו. ליקטה וצירפה מבוא וביבליוגרפיה גורית גוברין. פני הספרות וגו' כנ"ל. תל-אביב תשל"א. 230 ע'.

הוצאות שונות :

ספר זכרון לחיים אנצו סיריני. כתבים על יהדות רומא בעריכתם של איתאל מילאנו, שלמה א. נכון, דניאל קארפי. מוסד שלמה מאיר, מכון למדעי היהדות, מילאנו, ירושלים תשל"א. החלק העברי 320 ע', החלק האיטלקי 392 ע'.

קובץ-זכרון עשיר לזכרו של חיים סיריני, ובו בעיקר מאמרים ומחקרים בעברית ובאיטלקית הנוגעים לתולדות יהודי רומא, שבה, לפי מסורת משפחתית, שבה משפחת סיריני מימי חורבן הבית. בראש שני המדורים דברים על סיריני ודרכו מאת זלמן שזר, משה שרת, גולדה מאיר ודאניס לאטיס. בספר נכללה רשימה שלמה של כתבי סיריני באיטלקית ורשימה חלקית של כתביו ודבריו בעברית ובלשונות אחרות. כן פורסמו כאן באיטלקית מאמרו של סיריני על המצור על גטו רומא בשנת 1793 (פורסם בירחון האיטלקי "ישראל" בשנת 1935) ותרגום עברי של מאמרו על הקהילה היהודית ברומא ועלילת דמשק (שפורסם באותו מקום בשנת 1927 ותורגם ב"מבנים" בשנת 1947).

ששים שנות הכשרת הישוב בעריכת ע. אשבל. חברת הכשרת הישוב. ירושלים תשל"ל. 278 ע'.

הספר הוא פרשת עבודתה של חברת הכשרת הישוב במשך ששים שנה משנת יסודה 1908. יסוד החברה היה אחד הביטויים המובהקים לנצחון קו העבודה המעשית בארץ-ישראל על הקו הדיפלומטי המודגש במדיניות הציונית. היא רכשה קרקעות, חכרה קרקעות, ובעיקר עסקה בהכשרתן ומכירתן לצרכי התיישבות חקלאית ועירונית ופיתוח תעשייתי. לכאורה היו פעולותיה עסקיות גרידא, אך מגמתן היתה לאומית והחזון הציוני נר לרגליה. עם הפעילים בחברי מנהלותיה נמנו אוטו וארבורג, ארתור רופין, יעקב טהון, יהושע חנקין, מ. סמילנסקי, א. הגטקה, יוסף אהרנבוביץ, א. קפלן, ב. כצנלסון, לוי אשכול בשעתם, ואף מניין שמות זה מעיד על צביונה של החברה. הספר, שנערך בטעם ותבונה על-ידי ע. אשבל, יושב-ראש הדייקטוריון של החברה, נחלק לארבעה מדורים: תקופת התורכים, בת עשר שנים,

בשולי החוברת

מאמרה של פרופ' דורותיאה קרוק, המלמדת ספרות אנגלית באוניברסיטה העברית בירושלים, הוא מתוך ספרה האנגלי "אלמנטס אוף טראגדי", שיצא בהוצאת האוניברסיטה של ייל בשנת 1969. תרגום עברי של הספר, מאת אברהם יבין, יראה אור בקרוב בהוצאת הקיבוץ המאוחד. הופעת החוברת הושהתה מחמת עיכובים שהיו כרוכים בהעברת בית הדפוס למעונו החדש. אי לזאת תקדים החוברת הבאה לצאת.

הבנק המשרת
נתיבי-הים בישראל

בנק הספנות לישראל בע"מ, תל-אביב

המלצה בינלאומית לשמן ישראל

כמובן
השמן הטוב ביותר –
השמן המומלץ ביותר

דלקול" 20-50

עירית תל-אביב-יפו

מוזיאונים עירוניים בתל-אביב-יפו

מוזיאון תל-אביב (החדש) — שדרות שאול המלך, טלפון 266194, מוזיאון לאמנות, ציור ופיסול. פתוח לקהל בימים א'—ו' בשעות 10 עד 13. ביום ג' משעה 16 עד 19 וביום שבת משעה 19 עד 23.

מוזיאון תל-אביב — ע"ש מ. דיוגנון, שדרות רוטשילד 18, טלפון 57760. מרוכזים בו מוצגים בציור ובפיסול, ממיטב האמנות העולמית והישראלית. פתוח לקהל — בימים א'—ה', בשעות 10 עד 13, ומשעה 16 עד 19, ביום ו' ובשבת משעה 10 עד 13. — ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין, שדרות תרס"ט, טלפון 247196, מיועד לאמנות מודרנית בציור ובפיסול. פתוח לקהל — בימים א'—ה' משעה 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו' — משעה 10 עד 13, במוצאי-שבת משעה 18 עד 22.

קרית "מוזיאון הארץ" ברמת-אביב טלפונים: 415244/248

מוזיאון הזכוכית — תערוכת זכוכית עתיקה — מתקופת הברונזה המאוחרת (המאה ה-14 לפסה"ג) עד לתקופה המוסלמית (המאה ה-14 לספה"ג).

מוזיאון קרפן למטבעות — תערוכה על תולדות המטבע מראשיתו עד לימינו.

מוזיאון למדע ולטכניקה — מורכב מ-3 אגפים: תעופה, מתמטיקה, אנרגיה ותחבורה.

הפלאנוריום — הדגמות בכל יום בשבוע בשעה 11.15 בבוקר. ביום ד' בשעה 7.15 בערב.

מוזיאון הקרמיקה — תולדות הקרמיקה, שיטות יצירתה ועיטוריה, — אספקטים היסטוריים, שימושים ואמנותיים. באגף מיוחד תערוכת קדרים בני ימינו.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור — תערוכת הפצי אמנות יהודית דתית וחילונית ולבושי עדות בישראל.

ביתני קרית "מוזיאון הארץ" ברמת-אביב, פתוחים לקהל בכל ימות השבוע, משעה 10 עד 17; וימי ד' משעה 10 עד 20, בימי ו' משעה 10 עד 13 ובשבת משעה 10 עד 14.

הפירות תל-קמילה — רמת-אביב, הפירות עיר ישראלית מימי המלכים עד לתקופה הערבית. המימצאים במוזיאון קטן שבמקום. פתוח לקהל בכל יום משעה 9 עד 15, בשבת — משעה 10 עד 14, ביום ששי סגור.

המוזיאון לעתיקות ת"א-יפו — רחוב מפרץ שלמה 10, טלפון 825375, תולדותיה הקדומות של ת"א-יפו בממצא ארכיאולוגי ובתעודות מגי קדם. פתוח לקהל בימים: א' ב' ג' ה' — משעה 10 עד 17, ביום ד' — משעה 10 עד 20, בימי ו' ובשבת — משעה 10 עד 13.

המוזיאון ההיסטורי לתולדות תל-אביב — רחוב ביאליק 26, טלפון 53052, תערוכת תעודות, כתבים וציילומים מיסוד העיר. פתוח לקהל בכל יום — משעה 9 עד 14. בימי ו' — משעה 9 עד 13. בשבתות ובחגים סגור.

מוזיאון הכתב — רחוב ביאליק 26, טלפון 53707, תערוכה על תולדות הכתב, מקורות הא"ב והתפתחותו. פתוח לקהל בכל ימות השבוע מ-9 עד 13. ביום שבת סגור.

חברת הנשרת הישוב בישראל בע"מ

השקעות במקרקעין — פיתוח ובניה,

איזורי תעשייה ומסחר, איזורי מגורים ומלונות

המשרד הראשי:

ירושלים — רחוב הלל 14, ת.ד. 665, טלפון 221341

סניפים:

תל-אביב — שד' רוטשילד 13, ת.ד. 139, טלפונים 52070, 59189

חיפה — רחוב חסן שוקרי 8, ת.ד. 4187, טלפון 62595

"תנובה"

מאגדת 500 ישובים חקלאיים ומאות רבות של משקים בודדים בכל אזורי הארץ לשם תעשית התוצרת החקלאית ושיווקה.

"תנובה"

משווקת למעלה מ-70% מכל תוצרת המשק המעורב של החקלאות העברית בארץ ישראל.

"סמל תנובה" ערובה לטיב תוצרתה

הארגז בע"מ
תעשיות מחכת ועץ

רחוב גבורי-ישראל 94
ת"א, טלפון: 32251

✦ המחלקה לרהיטי מתכת

✦ "הארגז-צריפין" חרושת עץ ומתכת

✦ מחלקת הרכב

✦ מחלקת מוצרי מתכת

שותף ל-"אמקור" בע"מ

מוצרי קרור ומזוג-אוויר

חיים ירושלמי בע"מ

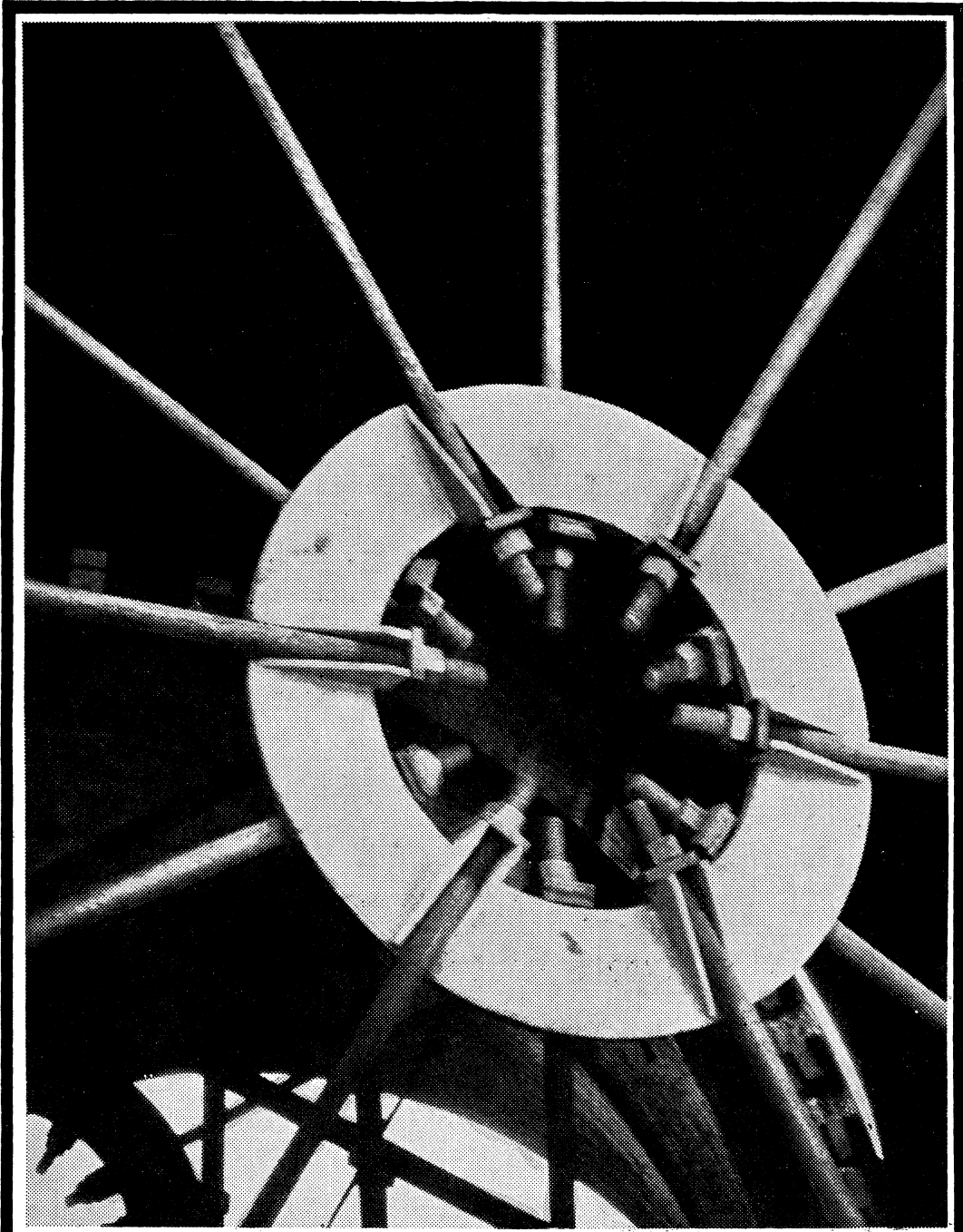
מפעלים ישראליים לחבלים וטכסטילים בע"מ
תעשייה ומסחר בחבלים חוטים ובדים.

הסתדרות פועלי הבנין

קרו הביטוח והפנסיה
של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות.

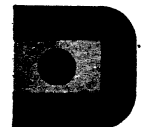
ההנהלה המרכזית:

ארלוזורוב 93 תל-אביב טל. 269292

כור תעשיות בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רח' בן-יהודה 99, טל. 8-248241

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית לאספקה
של העובדים העברים בישראל בע"מ

תל-אביב רח' גבורי-ישראל 76, טלפון 39955
חיפה — ירושלים — באר-שבע — אילת — קרית-שמונה

המוסד המרכזי לאספקה של הקואופרציה בישראל

אגף חקלאי

מחלקה למספוא
מחלקה לזרעים וחמרי-הדברה
מחלקה לכימיקלים לחקלאות ולתעשייה

אגף מכולת

מחלקה למכולת
מחלקה לכלי-בית ומטבח

אגף טכני

מחלקה למכונות חקלאיות
מחלקה לתובלה פנימית
מחלקה טכנית וחשמל

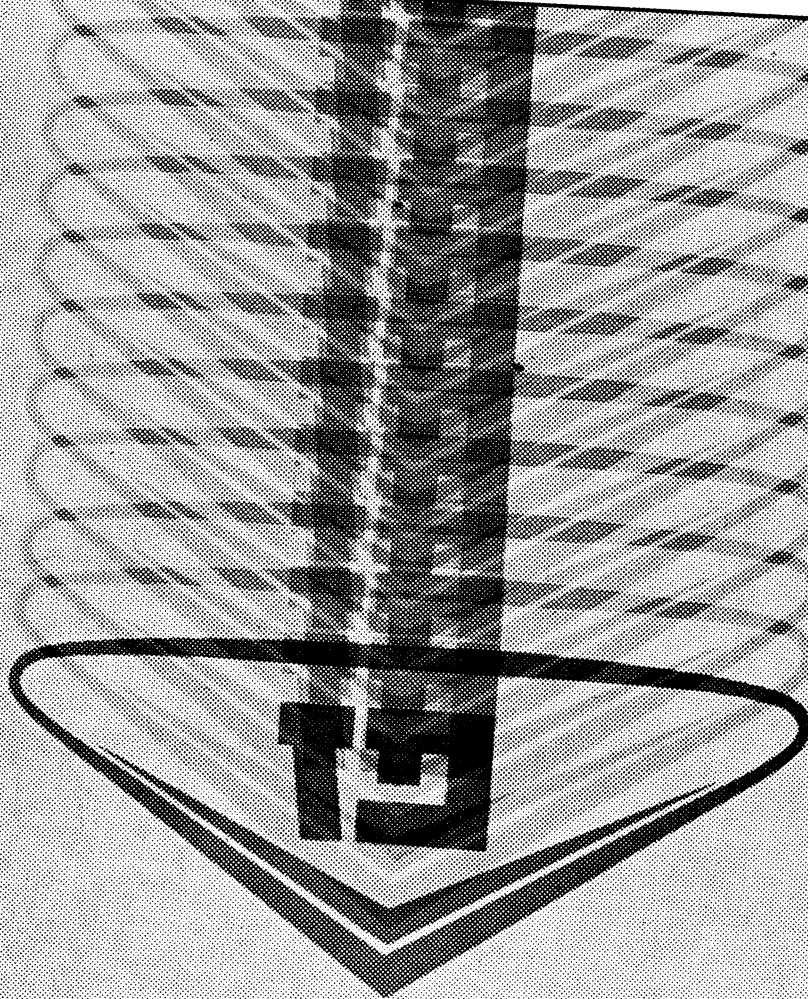
אגף צרכני

מחלקה לטקסטיל
מחלקה לנעלים ועורות
מחלקה למכשירי כתיבה
ציוד משרדי, ריהוט מגורים

אגף לחמרי-בנין

מחלקה לחמרי-בנין
מחלקה לציוד לים ולדיג

55 שנים של שירות נאמן לכפר ולעיר

תנועה... בתחבורה, בתעשייה, בבנין,
בחקלאות, בתעופה, בספנות - בכל מקום פז מניע כל חלק.
כי לפז המוצרים הטובים ביותר לכל מנוע, בנוזן,
סולר, שמנים ומשחות, המעובדים לפי
ידע עולמי, במעבדות בלעדיות, ותחת ביקורת
איכות העונה לתקנים בינלאומיים.

סמוך על פז

באוך - ורשסקי

תל-אביב-יפו
Tel-Aviv-Yafo
שולם P.P.—
107

השולח: "מולד" תל-אביב, רחוב פינסקר 2, ת.ד. 4449

נדפס במדינת ישראל, בדפוס גירוסלם פוסט, ירושלים